

u 1-6

sociologický časopis

1

ROČNÍK 25

1989

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Fakty z „druhé ruky“ • Teoreticko-metodologické poznámky k výzkumu mládeže a generací • Charles-Louis Montesquieu – předchůdce sociologie (k 300. výročí narození) • Integrace pracovního společenství • K pojetí lidského

potenciálu v soudobých koncepcích „Informační“ společnosti • Diskuse • Statistické programy a chybějící hodnoty: varování před nečekanými výsledky • Recenze • Zprávy a informace

Sociologický časopis

Социологический журнал

Sociological Review

Sociologische Zeitschrift

Revue de Sociologie

Obsah č. 1/1989

STATI

<i>Rychtařík K.</i> : Fakty z „druhé ruky“	1
<i>Kabátek A.</i> — <i>Sak P.</i> : Teoreticko-metodologické poznámky k výzkumu mládeže a generací	23
<i>Sedláček J.</i> : Charles-Louis Montesquieu — předchůdce sociologie (k 300. výročí narození)	43
<i>Musil L.</i> : Integrace pracovního společenství	60
<i>Suša O.</i> : K pojetí lidského potenciálu v soudobých koncepcích „informační“ společnosti	69

DISKUSE

<i>Valenčík R.</i> : Nezůstávat u polotovárů	87
<i>Tomek I.</i> : K možnostem sociologického poznání	88
<i>Mišovič J.</i> : K možnostiam spojenia sociologického a historického poznania	92

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Čákrť M.</i> : Statistické programy a chybějící hodnoty: varování před nečekanými výsledky	94
---	----

RECENZE

<i>Filipec J.</i> : B. A. Grušin, Massovoje soznaniye (opyt opredeleniya: problemy issledovaniya)	101
<i>Kutta F.</i> : R. Duben a kol., Sociální rozvoj	104

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Zemřel akademik Andrej Sirácky</i>	106
<i>Šanderová J.</i> : První mezinárodní konference o hodnotách práce	106
<i>Musil L.</i> : Symposium o teoreticko-metodologických otázkách zkoumání a řízení pracovních kolektivů	109
Sociologická knižnice nakladatelství Svoboda v r. 1988/89	111

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.
Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
dr. Jiří Dvořák, CSc.
dr. Pavel Dvořák, CSc.
doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.
prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.
ing. Ivan Hálek, CSc.
doc. ing. Dalibor Holda, CSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
dr. Jan Keller, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
dr. Petr Šak, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
prof. ing. František Zich, DrSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV

Ročník XXV

1989

Redakční rada :

Karel Rychtařík (vedoucí redaktor), Eva Bártová (výkonná redaktorka), Jaroslava Bauerová, Vlastislav Bauch, Vladimír Dubský, Jiří Dvořák, Blanka Filipcová, Rudolf Franěk, Ivan Hálek, Dalibor Holda, Marie Huláková, František Charvát, Karel Kára, Jan Keller, Jaroslav Kohout, František Kutta, Jiří Linhart, Antonín Matějovský, Přemysl Maydl, Petr Sak, Jan Sedláček, Věra Urbanová, Antonín Vaněk, František Zich.

*Adresa redakce : 110 00 Praha 1 – Staré Město, Jilská 1
Telefon : 23 19 115, l. 331, 333*

ÚVODNÍKY

K monotematickému číslu o životním prostředí	2	113
Profesionální kodex sociologa	4	337

STATI

Burian A.: Typy pracovní a životní orientace	3	279
Dvořák J.: Sociologie a ekologie člověka	2	114
Filka M.: Sociální řízení podniku jako součást přestavby	5	482
Hodková I.: Mezinárodní aspekty ochrany a tvorby životního prostředí	2	150
Holda D.: K sociálnímu rozvoji mládeže	6	578
Kabátek A. – Sak P.: Teoreticko-metodologické poznámky k výzkumu mládeže a generací	1	23
Kabátek A.: Mládež – generace – kultura	5	449
Kabátek A.: K sociologickému vymezení generačních skupin	6	588
Keller J.: Co je to vlastně byrokracie?	5	507
Kolářský R.: Ochrana přírody jako společenský problém	2	125
Kunst P.: Životní prostředí a řízení vývoje společnosti	2	133
Lazar M. G. – Firsov B. M. – Jadov V. A.: Profesionální morálka v sociologii	5	468
Mušil L.: Integrace pracovního společenství	1	60
Premusová J.: Vazby mezi podniky a územím v lokálním reprodukčním rámci	2	170
Růžička R.: Socialistické vlastnictví: ekonomický, technologický a sociologický zřetel	6	561
Rychtařík K.: Fakty z „druhé ruky“	1	1
Rychtařík K.: Metodologický imperativ	3	225
Sedláček J.: Charles-Louis Montesquieu – předchůdce sociologie (k 300. výročí narození)	1	43
Schwarz K.: Kulturní prostředí jako součást životního prostředí společnosti	2	161
Suša O.: K pojetí lidského potenciálu v soudobých koncepcích „informační“ společnosti	1	69
Večerník J.: Mzdová a příjmová diferenciace v Československu: některá systémová specifika	3	261
Večerník J.: Materiální podmínky mladých rodin	5	494
Vláčil J.: Zaměření sociologického výzkumu	3	247
Voránek J.: Prognózy životního prostředí	2	142
Welskopf R.: K funkci zájmů v inovačních procesech	5	474

DISKUSE

Bártová E.: Čas sociologie	3	296
Dvořák J.: Společenské vztahy v procesu přestavby	6	608
Herzmann J.: Vytvořit oborovou sociologii veřejného mínění	6	611
Holda D.: K některým otázkám vědeckého postavení mládeže v období společenské přestavby	5	521
Kutta F.: Několik poznámek k diskusi o vztahu sociologie a přestavby	2	183
Matějovský A.: Perspektivy sociologického výzkumu	4	392
Mišovič J.: K možnostem spojení sociologického a historického poznání	1	92
Munžafjarov Ch.: Sociologické poznání a společenská praxe	4	397
Růžička R.: K možnostem sociologického poznání a jeho užití	2	184
Tomek I.: K možnostem sociologického poznání	1	88
Tomeš I.: Změny rolí subjektů sociální politiky	3	293
Urbánek E.: Sociologické poznání: povaha sociální reality a lidského subjektu	5	519
Valenčík R.: Nezůstávat u polotovárů	1	87
Zapletalová L.: Sociologie pro stranickou práci v Severomoravském kraji	3	298

00711/94

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Čakrt M.: Statistické programy a chybějící hodnoty: varování před nečekanými výsledky . . .	1	94
Gál F.: Problémovo orientovaný participativní přístup . . .	3	302
Mišovič J. – Paukovič V.: K otázkám sociologického přístupu pri skúmaní národnostných javov . . .	6	632
Matějů M. – Linhart J.: Fotografie a sociologie. Uplatnění fotografie v sociologickém výzkumu . . .	2	187
Matějů P.: Metoda strukturního modelování (Přehled základních problémů) . . .	4	399
Řehák J.: Výuka matematických a statistických předmětů v oboru sociologie . . .	6	614
Stupka V.: Významy slov <i>společenský</i> a <i>sociální</i> důležité pro makrosociologii . . .	5	523

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Kuchař P. – Šubrt J.: Příprava mládeže na dělnická povolání . . .	5	535
Vavroušek J.: Vztah československé společnosti k životnímu prostředí . . .	2	200

RECENZE (v závorce je uvedeno jméno autora recenze)

Argyle M. – Henderson M.: Die Anatomie menschlicher Beziehungen (M. Nakonečný) . . .	6	656
30. ročník Demografie (E. Rendlová) . . .	4	418
Duben R. a kol.: Sociální rozvoj (P. Kutta) . . .	1	104
Duffková J.: Zkoumání budoucnosti (E. Urbánek) . . .	4	420
Gorškov M. K.: Obščestvennoje měnjenje (I. Pujman) . . .	3	321
Grušin B. A.: Massovoje soznanije (opyt opredelenija: problemy issledovanija) (J. Filipec) . . .	1	101
Holda D.: Hodnoty a perspektivy mládeže v ČSSR (J. Sedláček) . . .	3	312
Chanipov A. T.: Intěresy kak forma obščestvennych otnošenij (J. Sedláček) . . .	2	214
Jachiel N.: Sociologija i socialnaja promjana (J. Linhart) . . .	3	318
Joksimovič S. – Marič R. – Milič A. – Popadič D. – Vasovič M.: Mladi i neformalne grupe – U traganju za alternativom (J. Svítek) . . .	5	552
Librová H.: Sociální potřeba a hodnota krajiny (M. Rottová) . . .	2	208
Macháček L. a kol.: Mládež a robotnické povolania (G. Urbanová) . . .	2	217
Micklin M. – Choldin H. M. (eds). Sociological Human Ecology (A. Kunstová) . . .	2	211
Plevník D.: Informacija i komunikacija (V. Pernica) . . .	5	550
Sociální deviance (R. Růžicka) . . .	3	315
20. ročník časopisu Sociológia (Z. Mansfeldová – Z. Vajdová) . . .	6	651
Stollberg R.: Soziologie der Arbeit (J. Jirásek) . . .	4	426
Švarcmanová K. A.: Současná buržoazní etika: iluze a realita (A. Vodáková) . . .	4	423
Vlivy chazjajstva na prirodu – ocenki, modeli, karty (V. Pernica) . . .	2	210
Wiggershaus R.: Die Frankfurter Schule. Geschichte. Theoretische Entwicklung. Politische Bedeutung. (E. Urbánek) . . .	6	646

ZPRÁVY A INFORMACE

Bártová I.: Výzkumný seminář – statistická analýza dat v sociálních vědách . . .	6	662
Brožová D.: Mezinárodní seminář „Sociální interpretace techniky“ v mezinárodním centru postgraduálních studií v Dubrovniku . . .	6	659
Dráb Z.: Od zpracování dat k využívání znalostí . . .	2	221
Hrzal L.: O činnosti Problémové komise mnohostranné spolupráce akademiků věd socialistických zemí „Ideologický boj v současném světě“ . . .	3	324

<i>Illner M.</i> : Meziuniverzitní středisko v Dubrovniku a jeho sociologický program	6	659
<i>Kapr J.</i> : Sociologie zdraví – možnosti a perspektivy	3	332
<i>Lišková L.</i> : Valné shromáždění Československé sociologické společnosti při ČSAV	4	428
<i>Lužný D.</i> : Mezinárodní seminář o inteligenci	6	668
<i>Mansfeldová Z.</i> : Seminář „Mládež – malé společenské skupiny a společenské procesy“	4	436
<i>Mišovič J.</i> : Seminář o zmenách v názoroch československej populácie	6	665
<i>Musil L.</i> : Sympozium o teoreticko-metodologických otázkách zkoumání a řízení pracovních kolektivů	1	109
<i>Müller V.</i> : Konference o stavu současné nemarxistické sociologie	3	327
<i>Navarová H.</i> : Informace o semináři „Ř odina – stabilizující či dynamizující faktor rozvoje osobnosti mladého člověka“	6	667
<i>Pernica V.</i> : Konference „Automatizované systémy řízení a inovace v řízení sociálního rozvoje – ASŘ) IŘSR '88	4	437
<i>Potůček M.</i> : Sociologická dílna	3	334
Sociologická knižnice nakladatelství Svoboda v r. 1988/89	1	111
<i>Suchánková M.</i> : Mezinárodní konference o teorii a sociologii náboženství	3	329
<i>Svítek J.</i> : Soutěžní přehlídka prací mladých sociologů ÚFS ČSAV v roce 1988	4	434
<i>Šanderová J.</i> : První mezinárodní konference o hodnotách práce	1	106
<i>Tomek I. – Herzmann J.</i> : Mezinárodní symposium o míru a sociálním rozvoji	5	556
<i>Vítek M.</i> : Seminář „Přeměny práce a řízení pracovních kolektivů“	4	443
Zahájení prvního běhu postgraduálního studia na katedře sociologie filozofické fakulty UK	6	669
Zemřel akademik Andrej Sirácky	1	106

KONFERENCE

„Vztah sociálního a ekonomického rozvoje v etapě přestavby československé společnosti“	4	340
--	---	-----

Plenární zasedání

<i>Kohout J.</i> : Ekonomické a sociální procesy a jejich reflexe v sociologické teorii	4	340
<i>Rychtařík K.</i> : K metodologické problematice sociologického poznání	4	346
<i>Zich F.</i> : Přestávka a sociologie	4	350

Sekce

<i>Lubelec L.</i> : Sekce „Úlohy sociológie pri zdokonaľovaní sociálnej politiky“	4	364
<i>Sak P.</i> : Sekce „Úloha mladé generace v procesu společenské přestavby“	4	380
<i>Tomek I.</i> : Sekce „Utváření socialistického společenského vědomí“	4	375
<i>Vítečková J.</i> : Sekce „Sociální bariéry a zdroje urychlování společenské dynamiky“	4	357

Diskuse u kulatého stolu

<i>Buriánek J. – Jeřábek H.</i> : Z jednání u kulatého stolu „Počítač nebo kvalitativní metody“	4	389
<i>Schenk J.</i> : Z jednania u okrúhleho stola „Vybrané otázky rozvoja marxisticko-leninskej sociologickej teórie“	4	388
<i>Tomšík M.</i> : Z jednání u kulatého stolu „Využití poznatků sociologie ve společenské praxi“	4	390

Fakty z „druhé ruky“

KAREL RYCHTAŘÍK

Ústav pro výzkum veřejného
mínění při FSÚ,
Praha

Mezi člověkem a přírodou se historicky vytváří stále větší zprostředkování. Jako by tu vznikla nepřekonatelná vzdálenost, kterou se snaží překlenout tím, že stále více a lépe poznává okolní svět přírody a společnosti, učí se respektovat, formulovat a především využívat zákony jeho fungování.

Historické epochy se neliší jen tím, co a jakými prostředky a v jakých společenských vztazích se vyrábí. Liší se také tím, jak lidé dokáží překonat právě onu vzdálenost mezi přírodou a člověkem, jak se dokáží přiblížit přírodě, aniž by ji devastovali a ničili sami sebe, aniž by vše proměnili v prostředek, jímž se mohou stát nejen peníze či kvalifikace a vzdělání, ale například i morálka a láska.

Abychom dovedli překonat vzdálenost mezi člověkem a přírodou a v zájmu revolučních, nehumánnějších potřeb lidstva měnili tento svět, abychom prožili co nejvíce z bohatství života, musíme znát základní příčiny sociálního pohybu, musíme být schopni odpovědět na mnohá proč a mnohá jak.

Kde tomu tak není, hrozí nebezpečí, že v chladné kalkulaci a pod vlivem pozlátek bezprostředního prospěchu nám první vlna větších starostí a problémů, chyb a omylů odplaví jistoty, na nichž stojí náš život. Od ztráty jistot nebývá daleko k lhostejnosti, k neschopnosti pochopit, čím a jak jsem mohl pomoci více, než jsem opravdu pomohl.

Každý máme svůj Everest, ale ne každý zdolá nejvyšší horu světa. Proto je pro další rozvoj společnosti a každého jednotlivce nesmírně důležité vědět, kam jsme se ve svých životních zápasech dostali. Taková diagnóza umožňuje, abychom bez zbytečných zákrut a omylů stanovili, jakým směrem a jakým způsobem postupovat dál.

Jedním ze základních předpokladů dynamiky revolučního pohybu společnosti je pravdivost a exaktnost společenského poznání. Pravda poznání, jak mnohokrát zdůrazňoval V. I. Lenin, je právo, které musí být posvátně střeženo nezávisle na tom, zda je poznaná pravda v dané chvíli pro nás příjemná či nepříjemná, zda se „hodí“ či „nehodí“.

Pro řízení sociálních procesů zůstává pravdivé poznání stejně důležité jako voda, slunce a vzduch pro život na této zemi. Takové řízení musí mít k dispozici nikoli kdejaké, ale validní – přesné, hodnověrné, dostatečně spolehlivé a reprezentativní informace. I tady platí, že není třeba vypít celé moře, abychom se přesvědčili, že je slané.

V podvědomí společnosti dlouhodobě přetrvává představa, že k tomu, abychom přesněji poznali existující skutečnost, nám stačí znát fakty o této skutečnosti. Bývá ještě umocněna iluzí, že čím více faktů budeme znát, tím pravdivější bude naše poznání.

Při hlubším pohledu je však zřejmé, že nahromadění všech dostupných poznatků ještě neznamená poznání skutečnosti. Stále platí, že fakty jsou vědeckým poznáním skutečnosti, jestliže představují určitou celistvost, jestliže jsou interpretovány jako součást dialektického celku.

411/942

Musíme vidět, že dialektika společnosti je taková, že i soustředění a shrnutí maximálního množství fakticity nikdy neumožní dosáhnout vyčerpávající sumarizace a registrace empirických poznatků. Stranou pro tuto chvíli necháváme i další „handicapy poznání“ – totiž omezené možnosti člověka a lidské komunity, mimognozeologické zájmy vstupující do poznávacích procesů atd.

Máme tedy více důvodů, abychom v procesech společenského poznání nikdy nevyslovovali absolutní soudy a byli vždy nespokojeni sami se sebou.

Do procesu poznání, zvláště pokud jde o otázky bezprostřednosti a aktuální každodennosti našeho života, se silou mohutného, těžko zvládnutelného veletoku stále výrazněji vstupuje informační záplava, kterou bychom s trochou tolerance mohli nazvat „fakty z druhé ruky“.

„Je to proud bohatých zkušeností a poznatků přijímaných od druhých lidí. Možnosti jejich vlastního opatření jsou značně limitovány. Nejde tedy o verifikaci, ale spíše o selekci. Některé poznatky a zkušenosti přijímáme bez výhrad, další akceptujeme s pochybností a pokud je to nějak možné, ověřujeme si jejich pravdivost a správnost, jiné zcela odmítáme.“

Člověk žije a pracuje, komunikuje a prožívá okolní svět pod stále silícím tlakem „předávané fakticity“, poznatků, sdělení a informací o nových věcech, jevech a událostech. Ty mají z hlediska života malých a velkých sociálních skupin objektivní a z hlediska vývoje a aktivity jedince subjektivní význam.

Růst úlohy faktů „z druhé ruky“ je důsledkem historického procesu vývoje společnosti. Jeho počátky bychom našli někde v době, kdy došlo k oddělení fyzické a duševní práce.

Rozvoj výrobních sil je spojen s nekonečným poznáním a poznáváním. Člověk se už vůbec nemůže omezit pouze na vlastní zkušenosti, přijímat jen to, co si sám vyzkoušel, co měl možnost prověřit svými smysly, co získal ve svém nejbližším sociálním okolí.

Dělba práce, spojená s překotným rozvojem poznání všech oblastí a sfér života, člověka stále více nutí, aby byl „odkázán“ na zkušenosti a poznatky „z druhé ruky“.

Tak jako se snaha osobně ověřit předkládané poznání stává stále více nereálnou, tak naopak „víra“ ve smyslu přijetí určitých poznatků se stává jedním ze základních předpokladů rozvoje společenské komunity. Toto „přijetí“ bylo a svým způsobem stále je nelehkým a dramatickým procesem, který je spojen s rozvojem výrobních sil společnosti. Naléhavě vyžaduje, aby se poznání člověka osvobodilo od falešných bohů nábožensko-idealistických koncepcí, aby překonalo „pravdu“ danou v podobě „božího zjevení“ a vysvětlilo svět lidí, přírody a myšlení z nich samých.

Vůbec tedy nelze přehlédnout, jaký je obsah, rozsah a způsob předávání a v jaké intenzitě člověk získává „fakticitu z druhé ruky“. Množství této fakticity se zvětšuje rychleji než geometrickou řadou (1).

Tato „exploze informací“ hrozí záplavou. Silnými proudy tryská z desítek a stovek informačních zdrojů. Může se stát smrští, obrovským vírem, z něhož lze jen obtížně vyplavat. Loď, která chce překonat tyto víry, musí mít dobré a pevné kormidlo. Jinak se zamotá v sítích informační redundance a zmatené neuspořádanosti.

S informační redundancí se nesetkáváme jen náhodně. Například když v roce 1984 hodnotili každodenní čtenáři a posluchači *množství politických informací, které získávají v ústředním denním tisku, rozhlase a televizi*, byly výsledky následující (2), viz. tab. 1.

I když převládá názor, že množství těchto informací je přiměřené, procento těch, kteří soudí, že je jich příliš mnoho, není zanedbatelné.

U ústředního denního tisku to je	36 %
u rozhlasu	29 %
a u televize	35 % dotazovaných.

V podstatě tedy každý třetí z každodenních příjemců informací z masových komunikačních

Tabulka 1. Názory na přiměřenost politických informací

Škála hodnocení	Sdělovací prostředek a hodnotitel											
	Ústřední denní tisk				Rozhlas				Televize			
	ČSSR	Každodenní čtenáři DT	Každodenní posluchači R	Každodenní diváci TV	ČSSR	Každodenní čtenáři DT	Každodenní posluchači R	Každodenní diváci TV	ČSSR	Každodenní čtenáři DT	Každodenní posluchači R	Každodenní diváci TV
Nadbytečné	36	32	35	35	29	27	28	29	35	33	33	35
Přiměřené	51	61	53	54	57	62	61	58	55	60	57	57
Nedostatečné	2	3	2	2	3	4	4	3	3	3	3	3
Neví, neumí Posoudit	11	4	10	9	11	7	7	10	7	4	7	5

(Údaje v % za ČSSR; výzkum 84-1, s. 60)

prostředků se domnívá, že množství předávaných politických informací je nadbytečné. Procento těch, které hovoří o nedostatečném množství těchto informací, je vcelku zanedbatelné (2 %, 3 %, 3 %).

Náš informační systém tedy v oblasti politických informací tenduje spíše k nadbytečnosti než k nedostatečnosti, i když pochopitelně pro nadbytečnost, přiměřenost či nedostatečnost množství informací nemá člověk stálou míru.

Některé významné celospolečenské události, jakými mohou být například narůstající nebezpečí války, či naopak situace směřující k zákazu jaderných zbraní, nebo očekávání opatření, která bezprostředně ovlivní potřeby a zájmy člověka (úpravy cen, důchodů apod.), provokují větší potřebu informací, takže vztah nadbytečnost – nedostatečnost se pak mění. Změna situace mění potřebu, náš přístup i věci samé. „... velikost nemá stálou míru; porovnáním se buď zvyšuje, anebo snižuje. Loď, která je na řece veliká, je na moři maličká; kormidlo, které je pro jednu loď obrovské, je pro druhou nepatrné“ [Seneca 1987 : 57].

V souvislosti s informační redundancí bývá vyslovována teze o potřebě dosáhnout *optimální informace*, za níž je považována ta, která subjektu umožňuje přijmout správné rozhodnutí pro své chování a jednání.

Přehlcenost může snižovat úplnost a spolehlivost informací a být tedy škodlivá, právě tak jako informační nedostatečnost [Barták 1984].

Stanovit optimum informací v obsahu i formě nebude nikdy snadné. Jak jsme již uvedli – vztah nadbytečnost, přiměřenost a nedostatečnost se v závislosti na situaci a atmosféře mění.

„Exploze informací“ nás stále nutí přijímat poznatky, které bychom mohli nebo dokonce měli osobně prověřovat. „Sféra předávání a přejímání“ rozšiřuje své hranice i tam, kde člověk má potřebné vybavení a možnosti, aby ověřoval pravdivost „své víry“ a je-li třeba, aby ji měnil v „nevíru“.

* *

Stále se zvětšující rozsah a diferencovanost informací daly vyrůst „expertům“ a specializovaným institucím pro jejich přenos. Vývoj společenské dělby práce, vyčleňování různých skupin výrobců zabývajících se různými druhy výroby, směna produktů atd. stále důrazněji vyžadovaly růst objemu a specializace informací, které tyto instituce předávaly.

Tak, jak se měnily vzájemné vztahy mezi třídami, lidé se nutně zabývali i procesy společenskovedního poznání a jejich vlivem na vědomí různých skupin populace.

Řádově novou kvalitu tohoto poznání představují objevy klasiků o společenské formě pohybu hmoty. Společenský pohyb, jako nejrůznější projev kvantitativních a kvalitativních změn, rozdílů, rozporů, konfliktů a podmíneností, jehož součástí je i myšlení, představuje nejvyšší formu pohybu hmoty.

„Pohyb v nejobecnějším slova smyslu, pojímaný jako způsob existence, jako neoddělitelný atribut hmoty, zahrnuje všechny změny probíhající ve vesmíru, od pouhého přemístění až po myšlení“ [Marx–Engels 1966 : 366].

Sociální informace jsou spojeny s vědomím lidí. Vypovídají o myšlení jako o sociálním pohybu hmoty. „Vědomí souvisí jednak s tím, co je uvědomováno, jednak s tím, kdo si uvědomuje a v jakých formách“ [Zeman 1978 : 69].

Vědomí je odrazem skutečnosti. Ačkoli tuto tezi najdeme na čelném místě každé učebnice marxistické filozofie, stále si neuvědomujeme a hlavně dostatečně neanalyzujeme důsledky tohoto vztahu.

- Vědomí musí být poznáváno a respektováno jako odraz *rozporné* skutečnosti.
- Vědomí je současně *nástrojem tvořivého překonávání* dané skutečnosti; a nejen to:
- Vědomí v sobě nese potenciální schopnost vytvářet obraz nové skutečnosti, a v tomto smyslu je tedy *zdrojem ještě neuskutečněného*.

Právě vzhledem k této potenciální schopnosti vědomí se stává aktuální požadavek neustálého poznávání a dialektického analyzování sebe sama (3).

Vzhledem k tomu, že sociální informace prochází vědomím člověka, působí na ni nejméně dvě skupiny skutečností:

- třídní, národní, skupinové a jiné například individuální zájmy lidí,
- sociálně psychologické zvláštnosti individua a sociálních kolektivů, v nichž se „lomí“ obsah sdělovaných informací.

Pro A. G. Afanasjeva jsou sociální všechny informace, které člověk tvoří a využívá. Člověk je „... hlavním objektem a subjektem řízení, je společenským tvorem, svou podstatou sociálním, který nutně patří k určité společnosti, třídě, národu, sociálnímu kolektivu. Sociální informace obsahuje hlubokou stopu třídních, národních a jiných vztahů, potřeb a zájmů a psychologických rysů sociálního kolektivu, jehož vztahy odráží a tím se odděluje od všech jiných typů informací“ [Afanasjev 1976 : 192].

V *úžším* smyslu slova „... sociální informace je informace týkající se především vztahů mezi lidmi, jejich interakcí, potřeb a zájmů atd.“ [Afanasjev 1975 : 39].

V pracích sociologů se dnes stále častěji prosazuje vymezení v *širším* smyslu slova. Například B. A. Grušin zařazuje do sociální informace „... bez výjimky celý souhrn sdělení, která vyšla z „rukou“ člověka. Je to i vědecký text zabývající se analýzou chemických sloučenin; i náboženské kázání dotýkající se problémů morálních pilířů rodiny; i film zobrazující život mládeže; i novinový článek kritizující nedostatky v lékařských službách poskytovaných obyvatelstvu; i architektonický projekt týkající se zástavby nového průmyslového komplexu ...“ Informace je spojena s „... životem společnosti nejen svou existencí, nýbrž i svým obsahem... jakož i typem soustavy znaků zvolených pro zaznamenávání tohoto obsahu ...“ [Grušin 1980 : 25–26].

Jde tedy o informace, které jsou „kulturou společnosti“, spoluvytvářejí její ekonomickou, technickou i humanitární vyspělost. Jejich spojení s bezprostředními a dlouhodobými potřebami života vede nutně k tomu, že tak či onak zasahují do vědomí lidí.

Sociální informace, ať už je chápeme v úzkém nebo širokém slova smyslu, nejsou nikdy nestranným rysem, neexistují mimo tento náš sociální svět, mimo zájmy a cíle tříd, stran a politických seskupení, které je různě využívají.

Klasifikace sociálních informací se provádí podle různých kritérií. Někteří autoři vyčleňují

informaci „... vnitřní, vnější, přímou, zpětnou, výchozí, optimální, vědeckou, empirickou...“ „sdělující“ (deskriptivní) a „předpisující“ (preskriptivní) a také dělí informace v závislosti na takových jejich znacích, jako je množství, kvalita, užitečnost, smysl, nedostatečnost nebo nadbytečnost...“ [Žuravlev 1977 : 53].

Sociální informace jsou organicky spojeny nejen s procesy řízení společnosti jako celku, ale i se soustavným působením na různé články společenské struktury. Jsou mnohotvárným a vlastně nejsložitějším typem informací, pro něž je příznačné aktivní působení, schopnost utvářet a měnit myšlení, názory a postoje jednotlivců, malých a velkých sociálních skupin, formovat veřejné mínění.

Máme nejméně dva důvody věnovat se téměř výhradně té informační fakticitě, která je spojena s působením masových sdělovacích prostředků a která ze společenského a individuálního hlediska má největší význam. Aniž bychom chtěli podceňovat jiné sféry politicko-výchovného působení a pomineme-li pro tuto chvíli samostatný systém vzdělávací soustavy, pak nejvíce faktů „z druhé ruky“ poskytují právě masové sdělovací prostředky.

1. Tisk, rozhlas a televize ve svém dopadu a působení nejbezprostředněji, a jak si dále ukážeme i nejintenzivněji zasahují do vědomí lidí a ovlivňují veřejné mínění (4).

2. V závěrečných zprávách z výzkumů, které sledovaly názory občanů na informovanost; názory na tisk, rozhlas a televizi – jako zdroje politické a ekonomické informovanosti; názory na některé otázky působení západních sdělovacích prostředků, popřípadě i v jiných samostatných šetřeních této problematiky je dnes sumarizován a uložen neobyčejně bohatý empirický materiál.

Výsledky těchto šetření zcela konkrétně ukazují, jak různé skupiny československé populace posuzují, přijímají či odmítají působení sdělovacích prostředků. Z toho lze usuzovat, jaký je jejich vliv na vědomí lidí, a tedy i dopad do praxe.

Zdroje informování

Dříve, než se budem věnovat dominujícím zdrojům informací „z druhé ruky“, pokusíme se alespoň stručně naznačit, jaká je základní zájmová orientace československé populace, respektive, které informační kanály a v jaké míře lidé preferují.

Všimněme si nejprve určité základní predispozice, již je stupeň zájmu o politické a ekonomické informace.

Provedené šetření ukázalo, že dotazovaní občané ČSSR považují politické a ekonomické informace pro dnešního člověka

ve 32 % za velmi důležité,

ve 49 % za spíše důležité,

v 7 % za spíše nedůležité,

v 1 % za nedůležité,

11 % neví nebo o tom neuvažovalo.

(Údaje v % za ČSSR; výzkum 79–5, s. 6)

Kladná stanoviska jsou jednoznačně převažující a jen potvrzují předpokládanou hypotézu: *naši lidé považují politické a ekonomické informace za nezbytnou a neodmyslitelnou součást svého života.* V populaci značně rozšířená potřeba informovanosti o politických a ekonomických problémech je velmi pozitivní a vytváří příznivou situaci pro působení institucí, které jsou nositeli těchto informací.

Pro sociologa musí však být podnětné a inspirující i různé „odchylky“ a „jedinečnosti“, které neodpovídají očekávaným pravidelnostem sledovaných jevů.

V tomto případě za více než „ojedinělost“ a „odchylku“ bychom měli považovat skuteč-

Tabulka 2. Zájem o mezinárodně politické informace

Vzdělání	Stupeň zájmu o mezinárodně politické informace				
	velmi	průměrně	málo	nezajímá se	celkem
Základní — nevyučen	9	33	38	20	100
Základní — vyučen	20	44	29	7	100
Další — bez maturity	26	45	25	4	100
Střední — s maturitou	29	55	14	2	100
Vysokoškolské	48	45	7	0	100

(Údaje v % za ČSSR; výzkum 79-5, s. 13)

Tabulka 3. Důležitost ekonomických informací

Informace	Míra důležitosti				neví
	rozhodně důležitě	spíše důležitě	spíše nedůležitě	rozhodně nedůležitě	
o hospodářské situaci v ČSSR	47	43	6	1	3
o politickém dění v ČSSR	42	42	11	1	4
o politickém dění ve světě	40	43	11	2	4
o hospodářských problémech ve světě	33	46	15	2	4

(Údaje v % za ČSSR; výzkum 84-1, s. 16)

nost, že nemalá část československé populace politické a ekonomické informace hodnotí jako „spíše nedůležité“ a „nedůležité“.

Uvážíme-li ještě značný počet občanů, kteří o významu sledovaných informací vůbec neuvažují, potom procento těch, kteří „stojí stranou“ zájmu politicko-ekonomické informace, se bude pohybovat asi v rozmezí 15–20 % z celkového počtu ekonomicky aktivní populace ČSSR, starší patnácti let. To není málo.

Citovaná šetření opakovaně potvrdila zajímavou skutečnost: hodnocení důležitosti politicko-ekonomických informací vždy úzce souvisí s úrovní dosaženého vzdělání. Zřetelně to dokumentuje například zájem o mezinárodně politické informace, který jednoznačně stoupá s vyšší dosaženého vzdělání, viz tab. 2.

Zájem o informační zdroje dokresluje také údaje o tom, jakou důležitost československá populace přisuzuje ekonomickým informacím, viz tab. 3.

Politické a ekonomické informace, ať už jsou orientovány na hospodářské a politické dění v ČSSR nebo v jiných částech světa, jsou tedy všeobecně považovány za důležité.

I zde se však projevuje určitá „odchylka“: pro určitou, velmi malou část populace je míra důležitosti těchto informací téměř nulová. Důvody nezájmu o hospodářsko-politické dění ve světě a doma mohou být velmi různé – absolutní lhostejností vůči všemu, co není bezprostředně osobně důležité počínaje a skepti ve vztahu k možnostem ovlivnit politicko-ekonomickou oblast konče.

Vraťme se však k původní otázce – k problematice zdrojů informací. Informační zdroje a cesty lze považovat za určitý systém s funkčními a disfunkčními vazbami mezi jeho prvky.

Těmito aspekty se však nebudeme zabývat, je jim věnována řada jiných prací, například [Oshavkov 1982 : 138; Žuravlev 1977 : 141; Afanasjev 1972 : 368; Zeman 1978 : 133].

My budeme vycházet ze základního dělení informací podle způsobů, jak byly získány :

– „Fakty z první ruky“, tzn. informace a poznatky, které byly získány bezprostřední osobní zkušeností.

– „Fakty z druhé ruky“, tzn. informace a zkušenosti z druhé nebo z třetí ruky, které nebyly získány bezprostřední vlastní zkušeností a možnost, aby si je člověk osobně ověřil, je zpravidla značně limitována.

Přímá sociální zkušenost

Osobní sociální zkušenost je spojena zejména s živým nazíráním, tj. smyslovým vnímáním faktů, k němuž dochází v praxi. Smyslové nazírání je základem každého poznání, předpokladem vědění. Představuje *přímou sociální zkušenost*, která je založena na bezprostředních, osobních dojmech, pozorováních a závěrech.

Někteří autoři oprávněně připomínají, že sociální zkušenost se projevuje v úsudcích člověka a do značné míry ovlivňuje veřejné mínění.

Veřejné mínění je sférou vědomí, do níž se promítá osobní, přímá i nepřímá sociální zkušenost. Prolínají se v něm racionálně pojmové i emocionálně obrazné formy poznání.

Osobnost člověka je vlastně průsečíkem mnoha sociálních zkušeností. Někteří lidé mohou například přehlédnout důležitou fakticitu, nebo ji hodnotit nesprávně jen proto, že se řídí pouze svou vlastní, bezprostřední a omezenou zkušeností. To jim neumožňuje spojit jednotlivé fakty a uvést je do vzájemných souvislostí a podmíněností [Uledov 1963 : 232].

Osobní sociální zkušenosti mají nejen objektivní, ale i subjektivní příčinné vazby. Mladý člověk, jemuž je svěřena řídicí funkce ve 25–30ti letech, nemůže mít objektivně takové sociální zkušenosti jako padesátiletý nebo šedesátiletý, různými situacemi prověřený pracovník. Tím však vůbec není dáno, že právě ten jednotlivec, u něhož vzhledem k fyzickému věku předpokládáme velké sociální zkušenosti, se subjektivně neorientoval například tak, že všechny situace, v nichž člověk získává a prověřuje své životní zkušenosti, šly „mimo sféru jeho zájmů“.

Právě tak jako vyšší věk není ještě zárukou životní zkušenosti, ani „věkové mládí“ nemusí znamenat absolutní nezkušenost. *Osobní, bezprostřední, přímá sociální zkušenost je dána také určitými vnitřními dispozicemi jednotlivce. . . . každý člověk má své sociální zkušenosti, svou úroveň znalostí, vzdělání a specifické vnímání veškerého dění. Z toho plyne obrovská škála názorů, přesvědčení a hodnocení, jež pochopitelně vyžadují, aby se k nim pozorně přihlíželo a aby byly srovnávány*“ [Gorbačov 1987 : 4].

Například V. A. Losenkov uvádí několik kvalitativních charakteristik bezprostřední sociální zkušenosti, které nám nemohou poskytnout žádné jiné informační kanály.

Je to za prvé: ničím a nikým nezprostředkované vnímání pozorovaného faktu, události, procesu. Plně to vystihuje známé rčení : „Je lépe jednou vidět, než stokrát slyšet“.

Za druhé: poznání v procesu získávání bezprostřední zkušenosti je nezřídka součástí činnosti, do níž je zapojen i sám pozorovatel, sám jeho účastník. Nejsou to tedy „nezúčastněná, planá“ sledování, ale pozorování spojená s vlastní aktivní účastí.

Za třetí: lidé se značně liší stupněm sociální zralosti, která je nutně spojena s osobní zkušeností. „Jedni postrádají dovednost vidět to, co je zjevné, a druhí jsou schopni pochopit z mála mnoho. Člověk, který nesl celou tíži tří válek, se samozřejmě dívá na dnešní zeměkouli a na problémy boje za mír jinak, po svém a hlouběji“ [Losenkov 1983 : 17].

Sociální zkušenost umožňuje nejen více a přesněji chápat okolní procesy, ale ve spojení

s dalšími prameny poznání představuje určitou optiku pohledu a přístupu k novým informacím, poznatkům a dojmům z okolního světa.

Někteří autoři v těchto souvislostech píší o *selektivní a syntetizující funkci sociální zkušenosti* (5).

S tím, jak se rozšiřují a mění osobní zkušenosti, vytváří se u člověka určitý soubor „reflexů“, úvah a reakcí na podněty přicházející z venku. Skrze jejich prizma pak bývají informace přijímány, odmítány či přehodnocovány.

Selekce informací prizmatem vlastních zkušeností je běžným a dá se říci i zákonitým jevem. Tuto skutečnost nemůžeme změnit, musíme ji respektovat. Nejde také o nic negativního. Člověk je aktivní subjekt, nové informace neustále konfrontuje se svými názory a postoji. Jde však o to, jak bude informace korigovat, kdy a proč se odhodlá k jejich korekci. Nejdůležitější je, aby nově získané informace byly v určitém souladu s ostatními, s vyjevovanými nebo i nevyjevovanými potřebami a zájmy člověka.

Tato jak, kdy a proč jsou především ovlivněna 1. potřebou dosáhnout souladu mezi nově získanými informacemi, 2. poznatky bezprostřední, přímé sociální zkušenosti a 3. osobními potřebami a zájmy.

Tento, řekněme tomu třeba *informační triangel*, podobně jako trojúhelníkový bicí hudební nástroj, vydává falešné zvuky, jestliže jedna strana tyčinkového trojúhelníku „neladí“. Takový triangel je samozřejmě k ničemu.

A naopak – vydává libozvukné tóny, jestliže „ladí“, jestliže tu je „informační soulad“, v němž nově získané informace „z druhé ruky“ (informace z nepřímé sociální zkušenosti) a poznatky z osobní, bezprostřední zkušenosti individua nejsou ve vzájemném rozporu a odpovídají potřebám a zájmům individua.

Informační soulad je určující nejen pro vnitřní strukturu subjektu, pro mechanismy jeho potřeb a zájmů, ale soulad a „zřetězení“ zájmů různých úrovní je i důležitým momentem dynamiky a celkového vývoje společnosti (6).

Člověk v úsilí o realizaci svých individuálních a skupinových, zvláštních a obecných zájmů musí dosáhnout jejich spojení.

Proto je asi správné hovořit o *syntetizující funkci sociální zkušenosti individua, která mu pomáhá aktivně se integrovat do společnosti, lépe a přesněji se orientovat v problematice života lidí, přírody a myšlení a především nalézt a pochopit své místo, své úlohy v překonání a řešení rozporných a konfliktních situací našeho makro, mezo i mikrosvěta.*

V. A. Korobejnikov k tomu připomíná, že názor člověka na události a jevy okolního světa představuje aktualizovaný společenský zájem, opírající se „... především o vlastní zkušenosti, znalosti a představy o okolním světě“ [Korobejnikov 1976 : 17].

A nejde jen o izolovaný názor na události a jevy okolního světa, ale i o celý soubor poznatků, hodnot, představ a norem, mající svou vnitřní logiku, svou jednotu v rozpornosti. Například sociologická šetření sledující formování světonázorové orientace ověřovala, které faktory nejvíce ovlivňují světový názor lidí. Ukázalo se, že vlastní životní zkušenosti jsou převažujícím faktorem: u 92 % dotazovaných působí nejsilněji na utváření vlastního světového názoru. Jako další faktory byly uváděny: vliv rodičů a hromadných sdělovacích prostředků, praxe výstavby socialismu, knihy, divadla a učitelé, méně již přátelé, parta a spolupracovníci apod. (7).

Stav světonázorové orientace různých skupin československé populace je přirozeně nutno posuzovat jako výsledný efekt jednotného a rozporného působení všech vlivů.

Osobní sociální zkušenost člověka má nutně své individuální i společenské aspekty. Při všech svých omezeních však zůstává korigujícím momentem všech ostatních informací.

Svět sociálních vztahů není ničím neosobním. Představuje konkrétní síly (individuá a sociální skupiny), které mají své konkrétní potřeby a zájmy, o jejichž realizaci usilují.

V oblasti neformálních sociálních vztahů dochází vždy k určité korekci „oficiálních zpráv a informací“. Přímá, osobní, bezprostřední zkušenost bude vždy opravovat, upřesňovat a korigovat to, čím nás vybavuje a co nám poskytuje zkušenost nepřímá.

Člověk se v neformálních vztazích stává „korektorem“, subjektem, který své role hraje s dobrou či špatnou dikcí, s malými, průměrnými či velkými dispozicemi pro tragické či komické žánry.

Korekce jsou „úpravou“ či „opravou“, která může být spojena s

- kladným, příznivým oceněním informací;
- se zcela nezaujatým přístupem, který dává vynít apatii;
- s nepříznivým, negativním akcentem, jenž předané informace zpochybňuje, upravuje jejich jednotlivé formulace apod.

Korekce, k níž dochází v rámci neformálního prostředí – ve spojení s individuálním a skupinovým „tlumočením“ a „interpretováním“ informačních toků – je zdrojem složitého řetězce názorů a soudů. Zejména v těch případech, kdy se „oficiální informace“ opožďují, když vůbec chybí, nebo jsou nepřesvědčivé, bývají podrobeny nemalým korekcím nebo jsou nahrazovány interpretacemi, které zpravidla přinášejí mnoho nepřesného a polopravdivého. A polopravda je asi nejnebezpečnější informací vůbec. Kde se obáváme pravdivě charakterizovat stav věcí či průběh událostí, vytváříme prostor k dezinterpretacím, v nichž se pravdivé ztrácí (8).

Sociální zkušenost ve spojení s úrovní znalostí a vzdělání a s individuální dispozicí k vnímání a prožívání utváří určitý – řekněme tomu třeba *vnitřní svět člověka*. Ten se zejména v dobách a situacích, pro něž je příznačný „velký informační tlak“, stává určujícím, „centrálním článkem“, jenž rozhoduje o tom, co lidé odmítnou a co přijmou, jak bude předkládané korigováno, transformováno a tlumočeno.

Součástí tohoto korigování je nutně i hodnocení. *Korigování a hodnocení je atributivní součástí informačního působení*. Člověk koriguje, hodnotí, diferencuje informace na důležité a nedůležité, potřebné, méně potřebné a nepotřebné apod. Informace se člověku stávají prostředkem sebeuvědomování si okolního světa, jeho dynamických rozporností, velikostí i malostí, lesku a bídy, megalomanie a pokory.

Sebeuvědomování je současně i procesem vlastního utváření. A tak jak lidé korigují a hodnotí získané informace, korigují a utvářejí i samy sebe. Mezi korigováním informací a aktivností subjektu existuje dialektická jednota. *Subjekt nejen koriguje, mění a nově tvoří informace, ale také je uplatňuje v aktivní zainteresované činnosti*.

Člověk je „tlumočníkem“ a „interpretátorem“ informačních tlaků. Jde o objektivní, opakující se procesy, jež odrážejí určité vnitřní, příčinné momenty, a proto bychom je mohli označit jako *zákonité korigování informací, respektive jako zákon korigování informací*.

V přístupech subjektu k přijímání, odmítání a korigování informací se naplňují procesy dialektické negace. Proud informací „z druhé ruky“ i poznatky získané v bezprostřední praxi jsou individuem, malými i velkými sociálními skupinami negovány. Není to plochá, holá negace, pro níž je příznačné prosté odmítnutí. Informace jsou přijímány i odmítány, odmítány i zachovány, zachovány i rozvíjeny právě ve vnitřním přijetí a ztotožnění se s nimi a ve vnější interpretaci.

O přijetí a odmítnutí, zachování a rozvinutí rozhoduje několik skutečností. Především je to sociálně politická atmosféra doby a situace, sociální klima kolektivu, v němž informace působí

a v neposlední řadě i připravenost a „ochota“ subjektu přijmout tyto informace. Z komplexu skutečností, jež rozhodují o přijetí informací, nelze vyloučit jejich vlastní „kvalitu“ – pravdivost, přesvědčivost, aktuálnost a zajímavost.

I tady se rozhodující často stává individuální dispozice, přes níž se „láme“ vnější vliv a která je v dané sociální atmosféře zpravidla tím nejdůležitějším momentem procesů – přijetí a odmítnutí, zachování a rozvinutí informací.

Tak jako nelze oddělit vnitřní a vnější život člověka, tak nelze ani oddělit osobní, bezprostřední sociální zkušenosti a poznatky od těch, které získáváme v neformálním styku se svým nejbližším sociálním prostředím. Takové oddělení je možné jen v teoretické abstrakci. Pomáhá nám lépe zobrazit skutečnosti, které zaznamenáváme v praktickém životě jako cosi „neoddiskutovatelného“. V našem případě takové oddělení umožňuje ukázat, že v nekonečném množství informací, s nimiž se člověk setkává, mají nezastupitelné místo jak přímá, tak i nepřímá zkušenost.

Nepřímá sociální zkušenost

Tuto část výkladu bychom mohli nazvat „fakty z druhé ruky“, respektive „fakty z xté ruky“. Jestliže astronomové tvrdí, že existuje přibližně 120 miliard hvězd podobných našemu slunci, tak oceán fakticity sociálního světa lidí bude asi ještě početnější.

Jeho pohyb je neoddělitelný od logického myšlení, od vzájemných komunikací lidí a výměny poznatků, které vedou k aktivnímu jednání, k výrobě a řízení společnosti.

Všimněme si tohoto „oceánu fakticity“ nejprve jen několika poznámkami na téma, čím jsou člověku zkušenosti a poznatky, které získává v každodenním styku s druhými lidmi. Samostatnou úvahu věnujeme fakticitě, která ukazuje místo masových sdělovacích prostředků v životě naší společnosti a naznačíme některé jejich dominance.

Člověk získává své zkušenosti v každodenním styku s druhými lidmi prostřednictvím různých dojmů, vyprávění, svědectví jiných osob, z neformálního sociálního prostředí, zejména pracoviště. Má však také své neformální vazby v rodině, ve škole, mezi přáteli, ve sportovní organizaci a jinde. Čím širší a bohatší je systém sociálních vztahů, do něhož je člověk zapojen, tím větší a bohatší je jeho nepřímá sociální zkušenost. Tento systém je světem formálních a neformálních sociálních vazeb, v nichž získáváme „fakticitu z druhé ruky“.

Například ve výzkumu, který mimo jiné sledoval jak často lidé hovoří se svými přáteli a známými o otázkách politiky, se ukázalo, že 6 % zkoumané populace o těchto otázkách hovoří vždy, prakticky pořád, 30 % dosti často, 32 % občas, 24 % málokdy, výjimečně, 8 % prakticky vůbec ne. (Údaje v % za ČSSR; výzkum 79–5, s. 26.) Rozsah citovaného šetření neumožnil přesněji identifikovat co všechno si pod pojmem politika respondenti představují, což v určitém ohledu snižuje hodnotu této informace.

Výzkumný tým, který analyzoval tyto údaje, oprávněně připomínal, že obě krajní polohy „vždy, prakticky pořád“ a „prakticky vůbec ne“ jsou relativně málo početné a představují co do frekvence politických témat v neformální komunikaci jen mezní případy.

To by však nemělo vést k přehlédnutí skutečnosti, že existuje nezanedbatelný počet těch (více než 30 % populace, tedy v podstatě každý třetí občan), kteří jen výjimečně nebo prakticky vůbec nehovoří o otázkách politiky.

Podstatné ovšem je, že cca 70 % československé populace jako předmět svých rozhovorů a diskusí neformálního rázu volí otázky našeho politického života. Tato nemalá intenzita koresponduje i s vysokým zájmem, který lidé projevují o vnitropolitické a zahraničně politické a ekonomické informace.

Ani tady bychom neměli zůstat u kvalitativních zjištění, u konstatování, že více než 2/3 lidí

diskutuje o skutečnostech našeho politického života. Takový poznatek neříká nic o tom, v jakém – pozitivním či negativním – duchu, je diskutováno. Ukazuje však, jak významná úloha dnes připadá dialogu v systému bezprostředních sociálních vztahů a vztahů. Je základním způsobem nejen předávání, ale především hledání a rozvíjení poznání.

Není vůbec náhoda, že dialog byl ve spojení s dialektikou označován jako umění rozmlouvat a vést besedu. Filozofové ve starověku dospívali k pravdě vzájemnou výměnou rozporných mínění, v dialozích protikladných názorů. V tvrzení „pro a proti“ dováděli svá poznání k pravdě. Dialog se totiž stal i oblíbeným žánrem filozofické literatury.

A. Ch. Gorfunkel, který analyzuje renesanční filozofická díla, obsah a styl jejich humanistického myšlení, k tomu říká: „Pravda není odmítána, ale nemůže být vyčerpána ve výroci jednoho z účastníků, dokonce tehdy, jde-li o „závěrečnou“ řeč, jejíž úlohou je syntéza protichůdných názorů vyslovených v dialogu. Skutečná syntéza dialogu není obsažena v závěrečné řeči, ale v jeho celkovém obsahu, v souhrnu dialektického zkoumání předmětu sporu, které je v dialogu vyjádřeno a rozvinuto“ [Gorfunkel 1987 : 42].

Dnes samozřejmě nejde o přejímání literárního žánru, který vychází od Platona. Spíše by nás měla inspirovat možnost všestranného posuzování exponovaných témat, sjednocování názorů a nacházení pravdy. Ta se nerodí v přesně formulovaných závěrech, ale v dialektice sporu, ve střetávání argumentů a v posuzování odhalených rozdílů, rozporů a konfliktů.

V nové společenské situaci se vracíme k hlubokým myšlenkám renesančních myslitelů, protože stále platí, že *otevřený dialog zůstává základním způsobem hledání a předávání pravdy*.

Dialog může být veden na různých úrovních existujících sociálních struktur. Například mezi učitelem a žákem, mezi vedoucím závodu a jeho pracovníky, mezi (i uvnitř) různě formalizovanými kolektivy atd. Zde všude je dialog nejlepším lékem proti mentorské sebejistotě, která je znakem omezenosti a projevem pochlebování metafyzice. Dialogy hledání formulují pochybnosti o poznaném, odkrývají místa dalšího „nevědění“ a ukazují na neukončenost existujících systémů poznání. Zřící se dialogu znamená zřící se nebo podcenit dialektiku.

Otevřený dialog předpokládá nejen určité sociální klima, ale i kulturu osobností jeho účastníků. Monolog autority dogmat poznání nesvědčí a vůbec už nemůže přispět k řešení rozporů politické praxe.

V socialismu systém řešení nejen obecných, ale i dílčích, zvláštních a jedinečných otázek musí být založen na neustálém dialogu. Bez rovnoprávného dialogu nemůže socialistická demokracie existovat.

Vést rovnoprávný dialog je někdy obtížnější než přednášet za katedrou nebo v univerzitní aule, než vést služební rozhovor za pracovním stolem. Kdy může mít dialog úspěch? Jen tehdy, jestliže se jedna strana netváří (nechová) jako ten, kdo do sebe „vstřebal“ všechnu moudrost, jestliže je založen na pravdivém poznání, které nezjednodušuje, jestliže je nesen oboustrannou trpělivostí a ochotou nejen vyslechnout, ale i přijmout názory druhého.

To nejsou malé požadavky. Proto potřeba učit se dialogu není řečnickou frází.

O tom, že dialog jako způsob sociální komunikace, jako hledání, rozvíjení, předávání poznatků a řešení problémů byl v podstatě stranou našeho zájmu svědčí i skutečnost, že mu byla věnována v didaktice malá a v jiných společenskovědních disciplínách téměř žádná pozornost.

S masovými sdělovacími prostředky vede divák či posluchač „jednostranný dialog“. Čte, dívá se, poslouchá – a pokud není spokojen, má „právo veta“.

Na to, jaký si vybere informační kanál, zda zapne nebo vypne rádiový či televizní přístroj, zda si koupí a přečte noviny a jaká stanoviska po jejich přečtení zaujme (například ve svém pracovním kolektivu), nelze vydat žádné nařízení, pokyn či předpis. Rozhlas a televizi

Tabulka 4. Preference informací

	1979	1984
Větší váhu dávám tisku, rozhlasu a televizi	35 %	36 %
Větší váhu dávám tomu, co se říká	14 %	10 %
Někdy dávám větší váhu sdělovacím prostředkům, jindy tomu, co se říká	43 %	44 %
Nevím	8 %	10 %

(Údaje v % za ČSSR; výzkum 84-1, s. 68)

Tabulka 5. Pořadí významu informačních zdrojů pro utváření názorů na problémy naší ekonomiky

Zdroj	Stupeň důležitosti				celkem
	velmi důležitý	důležitý	málo důležitý	nevyjádřilo se	
Československá televize	80	15	4	1	100
Ústřední tisk	73	20	6	1	100
Československý rozhlas	71	21	7	1	100
Časopisy	28	44	26	2	100
Rozhovory s přáteli a známými	29	40	29	2	100
Krajský tisk	27	42	29	2	100
Zahraniční sdělovací prostředky	29	29	40	2	100
Schůze a porady	23	33	41	3	100
Školení	21	35	41	3	100
Okresní tisk	16	40	42	2	100
Desetiminutovky	12	29	56	3	100
Závodní tisk	10	26	61	3	100

(Údaje v % za ČSSR; výzkum 79-5, s. 29)

zapínáme a vypínáme, noviny kupujeme a nekupujeme, čteme či nečteme, aniž bychom někomu vysvětlovali či zdůvodňovali proč.

Subjekt – divák, čtenář, posluchač – rozhoduje, zda bude nebo nebude komunikovat. Dá se získat pouze za určitých podmínek.

Ti, kteří působí v masových sdělovacích prostředcích, jsou tedy – z hlediska možností vést okamžitý, bezprostřední dialog – v určité nevýhodě. Musí proto usilovat o to, aby maximálně pravdivě a přesně věděli a znali, jaké jejich čtenář, posluchač či divák „klade podmínky“, co si myslí a proč, jak jedná.

Takové přesné, pravdivé a potřebně diferencované a reprezentativní poznání nebývá snadnou záležitostí. Vyžaduje určité profesionální předpoklady a přístupy. Logika věci je však neúprosná: na pravdivosti tohoto poznání, na schopnosti „znát a vědět“ je založena možnost vést dialog.

Jestliže – z hlediska okamžité bezprostřednosti – jsou masové sdělovací prostředky v jisté nevýhodě, pak – pokud posuzujeme jejich možnosti z hlediska profesního a emociálního působení – jsou všechny „výhody“ na jejich straně.

Po tom, co bylo řečeno, snad není třeba zdůvodňovat, proč se chceme seznámit s tím, jakou váhu přisuzují lidé informacím, jež získali například z masových sdělovacích prostředků,

a jakou poznatkům, které jsme charakterizovali jako přímou nebo nepřímou sociální zkušenost, tedy informacím, jež jsou spojeny s neformálními sociálními vazbami.

V časové řadě let 1979–1984 je možno ukázat údaje o preferencích informací z masových sdělovacích prostředků či informací získaných v bezprostředním osobním styku.

Tendence preferovat tisk, rozhlas, a televizi je zřejmá a v rozmezí sledovaných let se jen potvrdila. Avšak ani váha poznatků získaných v bezprostředním, každodenním styku s druhými lidmi není zanedbatelná. Otázkou zůstává, v jakých situacích a u které problematiky dává náš člověk „někdy větší váhu sdělovacím prostředkům a jindy tomu, co se říká“. Empirická šetření do této hloubky zatím provedena nebyla; jsou také metodologicky a metodicky nesnadno proveditelná.

Avšak kdo chce znát jak, kdy a kam se naklání váha mezi „formálně předávanými“ a neformálně šířenými informacemi, musí cítit a „žít“ problémy a starosti lidí této země, vědět co a jak, kdy a proč zasahuje do jejich života a poznání.

Největší destrukce obrazu, který kreslí celý systém informací, nastává tehdy, když osobní zkušenosti lidí se dostávají do rozporu s tím, co je někdy i s nemalou necitlivostí deklarováno jako „oficiální pravda“. Tento obraz, který nosíme v sobě a který není nikdy dokončen, může být devastován tak, že jeho obnova vyžaduje enormní úsilí celých generací.

Právě v této souvislosti byl, je a zůstává stále nanejdůležitější aktuální Leninův požadavek vyslovený v těžké situaci roku 1918 na mimořádném sjezdu sovětů před hlasováním o brest-litevském míru: mít a neztratit důvěru lidu.

Prostředky masové informace – dominující zdroje informování

Člověk ve svém životě a práci využívá všech dostupných informačních zdrojů. S rozvojem vědy a techniky, s růstem vzdělanosti, s tím jak se lidé osvobodili od falešných bohů a přijali koncepci poznání, které mají právo nazývat se vědeckým poznáním, rozšířil se i okruh dostupných informačních zdrojů. V různých dobách a situacích mají tyto zdroje různý význam.

Pro jejich volbu má člověk určité individuální dispozice. Ve svém rozhodování je relativně nezávislý. To mu umožňuje vybírat, kriticky hodnotit, přijímat a odmítat, preferovat a potlačovat různé zdroje informací v závislosti na problematice, která ho zajímá. Tak se vlastně nejen s časem, ale i s obsahem sdělovaného mění význam a úlohy jednotlivých informačních zdrojů.

Například v šetření zaměřeném na zjištění významu různých informačních kanálů pro utváření názorů na problémy naší ekonomiky bylo vytipováno dvanáct zdrojů. Ty lze považovat – při získávání informací o naší ekonomice, vnitropolitické a zahraničně politické situaci – za nejfrekventovanější.

Co tyto údaje ukazují především:

- Výrazné a dominující postavení tří, v plném smyslu toho slova masových sdělovacích prostředků; je pro ně typický masový dosah; ovlivňují největší část československé populace, jejich působení je trvalé ve smyslu dlouhodobého, stabilního kontaktu.

- Potvrzují prioritní pozici „... televize jako média specifických potencií, vyplývajících z jejího audiovizuálního charakteru a téměř naprosté rozšířenosti“(9).

Přes tyto skutečnosti nelze nevidět a vůbec už nelze podceňovat druhou, dosti nesourodou skupinu informačních zdrojů, kterou tvoří časopisy, neformální rozhovory, krajský tisk a zahraniční sdělovací prostředky. Jejich vliv při utváření názorů na ekonomické, vnitropolitické a zahraničně politické otázky je různý. Přestože hrají méně významnou roli než televize, jsou dalšími významnými zdroji informací. Do třetí skupiny informačních zdrojů byly ve

Tabulka 6. Pořadí významu informačních zdrojů pro utváření názorů na vnitropolitické události

Zdroj	Stupeň důležitosti				celkem
	velmi důležitý	důležitý	málo důležitý	nevyjádřilo se	
Československá televize	80	13	5	2	100
Československý rozhlas	72	20	6	2	100
Ústřední tisk	73	18	7	2	100
Rozhovory	27	42	29	2	100
Časopisy	24	46	28	2	100
Krajský tisk	26	39	32	3	100
Zahraniční sdělovací prostředky	27	28	42	3	100
Školení	20	34	43	3	100
Schůze a porady	16	35	46	3	100
Okresní tisk	15	36	46	3	100
Desetiminutovky	10	29	57	4	100
Závodní tisk	7	24	65	4	100

(Údaje v % za ČSSR; výzkum 79-5, s. 29)

výzkumu zařazeny školení, schůze, porady a okresní tisk. Samozřejmě schůze, školení či porady jsou v různých případech a podmínkách velmi rozdílné, a proto i jejich hodnocení je různé. V průměru byly tyto zdroje informací hodnoceny u 17 % dotazovaných jako velmi důležité a u 46 % jako málo důležité.

Do čtvrté skupiny byly zařazeny desetiminutovky a závodní tisk. Jde o zdroje vysloveně lokální, spojené jen s ekonomicky aktivní populací. Jejich význam spočívá v naprosté konkrétnosti a bezprostřednosti spojení informací s pracovištěm. Ve vztahu k ekonomickému, vnitropolitickému a zahraničně politickému dění mají tyto informace jen doplňkovou úlohu.

Nelze než souhlasit s autorským týmem výzkumníků v tom, že „... postavení jednotlivých obecně dostupných informačních zdrojů je nesouměřitelné“ (10).

Tabulka 7. Pořadí významu informačních zdrojů pro utváření názorů na zahraničně politické události

Zdroj	Stupeň důležitosti				celkem
	velmi důležitý	důležitý	málo důležitý	nevyjádřilo se	
Československá televize	77	15	6	2	100
Ústřední tisk	72	18	8	2	100
Československý rozhlas	69	22	7	2	100
Zahraniční sdělovací prostředky	41	23	34	2	100
Časopisy	26	43	28	3	100
Rozhovory	23	41	33	3	100
Krajský tisk	22	37	38	3	100
Školení	17	34	46	3	100
Okresní tisk	10	31	55	4	100
Schůze a porady	11	28	57	4	100
Desetiminutovky	9	25	62	4	100
Závodní tisk	5	20	71	4	100

(Údaje v % za ČSSR; výzkum 79-5, s. 30)

Tabulka 8. Frekvence sledování československého denního tisku, rozhlasu a televize v letech 1973, 1974, 1979, 1984, 1988

Sdělovací prostředek	Frekvence					
	rok	téměř denně	3–4 × týdně	1–2 × týdně	méně často než 1 × týdně	vůbec ne
Československý denní tisk	1973	57	18	13	7	5
	1974	63	20	10	4	3
	1979	54	15	18	8	5
	1984	57	20	15	5	3
	1988	57	17	17	7	3
Československý rozhlas	1973	72	14	5	3	6
	1974	63	20	8	4	5
	1979	57	22	14	4	3
	1984	71	16	8	3	2
	1988	59	20	12	5	3
Československá televize	1973	49	29	12	4	6
	1974	55	28	8	2	7
	1979	59	26	11	2	2
	1984	67	24	7	1	1
	1988	66	22	9	1	1

(Údaje v % za ČSSR; výzkum 84-1, s. 22 a výzkum 88-5, s. 9)

Hromadné sdělovací prostředky mají mezi zdroji informací výrazně dominující postavení. Stávají se v dnešním světě proto stále významnější součástí celkového ideologického a ideově výchovného působení. Jsou spojeny se životním stylem celých sociálních skupin. Dnes se stávají neodmyslitelnou součástí volného času a mimopracovní doby člověka. Dokazují to i další zajímavé údaje, viz tab. 8.

Nebudeme na tomto místě komentovat určité změny ve frekvenci sledování televize a rozhlasu, k nimž došlo v průběhu několika let. Spokojíme se s konstatováním, že televize zaznamenává neustálý nárůst počtu každodenních diváků a že československý tisk má relativně stálý vysoký podíl každodenních čtenářů.

Vůbec se tedy nepotvrdila v minulých letech často vyslovovaná předpověď, že dojde k výraznému poklesu úlohy tisku vzhledem k rostoucímu zájmu o televizi.

Autoři závěrečné zprávy, která hodnotila sledovanost masových sdělovacích prostředků, v této souvislosti upozorňují na „... nezastupitelnou roli československého denního tisku, jenž je především informačním prostředkem umožňujícím recipientovi vrátit se k tištěné informaci“ (11).

Právě pro tuto možnost – v potřebné chvíli a situaci se vrátit k publikované informaci – je pro nás zajímavá i frekvence četby vybraných deníků, viz tab. 9, 10.

Údaje jednoznačně dokazují, že nejčtenějšími novinami v ČSR jsou Rudé právo a krajské deníky. Frekvence četby Rudého práva zaznamenala v rozmezí sledovaných čtyř let nemalý nárůst. Ve SSR je nejčtenější Pravda (12).

Představy, že rozvoj audiovizuálních prostředků povede automaticky k jakémusi „potlačení“ denního tisku, jsou tedy zcela neopodstatněné. Naopak. Možnost osobně si do novinového textu poznamenat, vystříhnout, uložit a uchovat důležité informace je nemalou a trvalou

Tabulka 9. Četba denního tisku v ČSR

	téměř denně		3–4 × týdně		1–2 × týdně		méně často než týdně		vůbec ne	
	1984	1988	1984	1988	1984	1988	1984	1988	1984	1988
Rudé právo	23	28	10	9	20	20	15	12	32	31
Krajský deník včetně večerníku	22	19	14	9	19	15	14	11	31	46
Práce	10	11	7	6	15	11	13	13	55	59
Mladá fronta	10	11	7	8	11	12	10	13	62	56
Zemědělské noviny	9	10	6	5	11	10	14	11	60	64
Svobodné slovo	6	5	4	4	11	8	10	11	69	72
Lidová demokracie	4	5	4	4	11	7	11	11	70	73

(Údaje v % za ČSSR; výzkum 84-1, s. 24, výzkum 88-5, s. 11)

Tabulka 10. Četba denního tisku v SSR v roce 1984

	téměř denně		3–4 × týdně		1–2 × týdně		méně často než týdně		vůbec ne	
Pravda	27		16		17		13		27	
Práca	18		15		23		13		31	
Krajský deník včetně večerníku	15		15		24		12		34	
Smena	13		10		17		8		52	
Rolnické noviny	8		5		11		12		64	
Uj szó	5		3		2		1		89	
Lud	1		3		4		8		84	

(Údaje v % za SSR; výzkum 84-1, s. 25)

předností. Byla potvrzena i tam, kde sociologové sledovali význam jednotlivých zdrojů informací pro tvorbu vlastních názorů, pro osobní hodnotovou orientaci člověka a pro využití získaných politických a ekonomických informací v praxi. Tady totiž v podstatě nedochází k výrazné preferenci žádného ze zdrojů sledovaných informací – ústředního tisku, rozhlasu a televize – jsou víceméně komplementární.

Problematika využití získaných informací a poznatků v praxi nás zajímá z mnoha důvodů. Ne každý poznatek, který se zafixuje jako součást individuálního, skupinového či společenského vědomí, přerůstá v postoj, v aktivní jednání (13).

Jde o problematiku, kde máme stále více bílých než popsaných míst. Snad se nám v interdisciplinárních přístupech jednou podaří ukázat kde, při jakých situacích, proč a které z přijatých informací a jak jsou využívány.

Tyto otázky se úzce váží na vztahy mezi informací, poznáním a aktivním jednáním. Vzdálenost mezi poznáním a jednáním se může rovnat světelným rokům, jimiž měříme vzdálenost mezi hvězdami. Může být naopak i velmi těsným „spojením myšlenky a činu“.

Poznat ještě neznamená jednat, i když v aktivním společenském postoji realizujeme to, co by mělo být atributem člověka. Mělo – a přece nečinnost a s ní spojená lhostejnost a nuda se mohou stát pro lidstvo stejným prokletím jako hlad a bída.

Nelze tedy očekávat příčinně a časově bezprostřední závislost mezi přijetím informace, poznáním a aktivním jednáním subjektu. Každé jednání člověka je podmíněno zpravidla celou řadou příčin – i když, za určité – spíše výjimečné situace – nelze vyloučit ani přímou „jednosměrnou závislost“: přijetí informace – aktivní jednání.

Empirické údaje, které máme k dispozici, umožňují alespoň naznačit určitý posun od přijetí informací z tisku, rozhlasu a televize k jejich aktivnímu vyjádření. Citované poznatky jsou totiž také „jen“ verbálním vyslovením o tom, jak subjekt takové informace využívá tam, kde nás to nejvíce zajímá – totiž v zaměstnání.

Rozhodně tyto informace využívá	17 % dotazovaných
spíše využívá	33 % dotazovaných,
spíše nevyužívá	35 % dotazovaných,
rozhodně nevyužívá	15 % dotazovaných.
(Údaje v % za ČSSR; výzkum 84–1, s. 69)	

Jestliže zhruba 50 % diváků televize, posluchačů rozhlasu a čtenářů tisku „rozhodně využívá“ nebo „spíše využívá“ politických a ekonomických informací na svém pracovišti, je to bezesporu pozitivní zjištění.

Další údaje ukazují, jak jsou využívány politické a ekonomické informace v osobním životě, ve veřejné a politické činnosti.

V osobním životě	
rozhodně využívá	11 % dotazovaných,
spíše využívá	34 % dotazovaných,
spíše nevyužívá	33 % dotazovaných,
rozhodně nevyužívá	22 % dotazovaných.

Ve veřejné a politické činnosti	
rozhodně využívá	10 % dotazovaných,
spíše využívá	21 % dotazovaných,
spíše nevyužívá	34 % dotazovaných,
rozhodně nevyužívá	35 % dotazovaných.
(Údaje v % za ČSSR; výzkum 84–1, s. 69)	

Nemalá část diváků televize, posluchačů rozhlasu a čtenářů tisku využívá tyto informační zdroje ve svém bezprostředním styku s jinými lidmi, tedy ve svém neformálním působení. Do vztahů, které bývají v sociologické literatuře charakterizovány jako „face to face“, tedy vstupuje informace z masových sdělovacích prostředků velmi intenzivně. Zanedbatelná není ani skutečnost nemalého uplatnění těchto informací ve veřejné a politické činnosti.

Frekvence využití politických a ekonomických informací je samozřejmě u různých sociodemografických skupin různá, viz tab. 11.

Obecně lze konstatovat, že přes nemalou diferencovanost je frekvence využití politických a ekonomických informací ve sledovaných skupinách relativně vysoká.

I tady, podobně jako u jiných poznatků, které jsou výsledkem analýzy stavu a dynamiky vědomí různých skupin naší populace, se ukazuje, že vzdělání patří mezi nejvíce diferencující identifikační znaky československé populace.

Tabulka 11. Využívání politických a ekonomických informací v osobním životě, veřejné a politické činnosti podle vzdělání, členství v KSČ a ekonomické aktivity

Sociodemografická skupina	„Rozhodně“ nebo „spíše“ využívá informace	
	v osobním životě	ve veřejné a po- litické činnosti
Základní vzdělání — nevyučen	36	19
Základní vzdělání — vyučen	42	26
Další bez maturity	47	31
Střední s maturitou	50	39
Vysokoškolské vzdělání	59	57
Funkcionáři KSČ	81	92
Členové KSČ bez funkce	61	59
Nečlenové KSČ	41	25
Dělníci	43	26
Ostatní zaměstnanci	55	47

(Údaje v % za ČSSR; výzkum 84-1, s. 70)

Citované empirické výzkumy potvrzují, že ve struktuře zdrojů informací mají dominující postavení masové sdělovací prostředky, které dnes ovlivňují prakticky celou populaci ČSSR.

Ve srovnání se situací typickou pro vesnici a malá města ještě před 45–50ti lety došlo k radikální kvalitativní změně informační situace. Tehdy – ač se to zdá být dnes neuvěřitelné – chodil po vesnici „zřízenec“, který po zabubnování paličkami přečetl nejdůležitější zprávy. Lidé viděli svět nejčastěji z výšin jízdního kola, na němž jezdili do práce, nebo v nejlepším případě z oken parního vláčku. Tomu odpovídala nejen rychlost přenosu informací, ale i oblast jejich působení. Objektivně této situaci musela odpovídat i rychlost přejímání a předávání, reprodukování a transformování informací.

Radikální změny v informační situaci vedly k radikálním změnám v celém systému propagandy, ideologického a vzdělávacího působení. Velkým problémem se dnes stává řada dříve tradičních akcí, meetingů, schůzí a oslav například v městských sídlištních celcích. Sebepečlivější příprava referenta, který má hovořit o aktuálních otázkách mezinárodní politické situace nebo rozvoje naší ekonomiky, nemůže poskytnout to, čím automaticky profesionálně disponují masové sdělovací prostředky. Nelze se proto vyhnout otázce, jak v zásadě jinak by v této situaci měly být orientovány akce, které připravují společenské organizace, například v místech bydliště. Zůstanou-li v obecnosti témat a problémů u stejných otázek, s nimiž přicházejí masové sdělovací prostředky, nemohou být akceptovány.

Zvláštní a svým způsobem „první místo“ mezi prostředky masové informace má televize. Ona především se stává nenahraditelným integračním nástrojem společnosti. Její působení má prioritu nejen ve smyslu ideově politického působení, ale také ve smyslu obecně kulturním a vzdělávacím.

V nemalém množství informací, které získáváme z různých zdrojů, je vždy něco společného, co je integruje do jednoho proudu působení. Tímto společným je jejich ideově politický a obecně lidský obsah. O tom, jaká bude tato síla ve svém celkovém působení, zda přispěje ke konzervování přežilých společenských systémů, nebo k revolučním zápasům za jejich změnu,

zda bude pěstovat lhostejnost a skepsi nebo čínorodý optimismus – o tom rozhoduje především to, pod jakou ideově politickou vlajkou poplují „její plavidla“, čemu a jak bude sloužit „jejich náklad“.

Ideově politické cíle jsou základem integrace všech pramenů tohoto veletoku informací; v rozdílnostech svého působení a vlivu vedou k určité sociální propojenosti. Tu si dnes bez prostředků hromadného působení neumíme ani představit.

Sociální propojenost směřuje k takovým životním orientacím, v nichž dělníci mají přirozený zájem o to, jaká bude letošní úroda obilí, a zemědělci pozorně sledují, zda se podaří dosáhnout plánovaného přírůstku průmyslové výroby. O situaci ve školství se zajímají nejen učitelé, studenti a žáci, o problémy zdravotnictví nejen lékaři, zdravotnický personál a nemocní, ale i ti, kteří už dávno ukončili povinnou školní docházku, nebo kteří se mohou pochlubit, že „zatím v životě nezastonali“. Masové sdělovací prostředky se dnes stávají nejvlivnějším nástrojem socializace jedince a utváření základní názorové jednoty celé socialistické společnosti.

Celý informační systém je ve svém diferencovaném působení orientován na člověka a naplnění jeho individuálních a skupinových potřeb a zájmů. I tady platí, že člověk svým vlastním rozvojem je sebeúčelem, „cílem o sobě“ a současně i prostředkem a podmínkou rozvoje všech ostatních.

Empirické údaje z provedených šetření potvrzují, že sociální život této země je úzce spojen s tím, co sdělují masové sdělovací prostředky. Jejich informace výrazně ovlivňují a spoluvytvářejí vlastně všechny sféry makro, mezo i mikrosvěta našich lidí.

Masové sdělovací prostředky spoluvytvářejí „nové struktury vědomí“ a jsou v různých situacích více či méně funkční v procesech, které přijatou informaci mění v poznání a aktivní čínorodé jednání.

(1) Sovětští autoři zabývající se teorií sociální informace a jejím vztahem k řízení ideologické práce odhadují, že každý rok se do proudu informací přidává přibližně 7 miliard stran tištěného textu. Každoročně se publikuje asi 700 tisíc závěrečných zpráv z vědeckého výzkumu, 85 tisíc původních článků. V 60 jazycích se vydává cca 100 tisíc vědeckých časopisů.

Tato „exploze informací“ s sebou přináší řadu problémů, jimiž se dnes musí zabývat nejen sociologická pracoviště. Kladou se otázky jak tezaurovat, zpracovat, třídit, jak pro potřeby praxe nejen „vyrábět“, ale také moderním způsobem pomocí výpočetní techniky s velkou paměťovou kapacitou vyvolávat informace.

Zajímavým a úspěšným pokusem o takovéto „ovládnutí“ empirické fakticity je výstavba banky dat z výzkumů veřejného mínění. Snad poprvé se v Československu podařilo vytvořit automatický informační systém, který získává, archivuje, zpracovává, shrnuje a vyvolává empirické údaje.

Podrobnosti k této problematice viz [Dvořák 1986 : 615–629]. Autor ukazuje, že k základním funkcím takové banky dat patří *informační služby ve vztahu k politické praxi*. Jsou podmíněny vlastním obsahem banky dat, operativností a pohotovostí produkovaných informací, komplexností a objektivností zprostředkovaných údajů.

Druhá skupina funkcí banky dat je spojena s celým systémem výzkumu veřejného mínění. Uložené údaje umožňují provést sekundární analýzy různého typu. S takovou analýzou úzce souvisí metodologické využití údajů a racionalizace celého výzkumného procesu.

Z hlediska celkové koncepce P. Dvořák charakterizuje fondy banky dat jako a) informační základnu, b) metainformační základnu, c) základnu pro různé pracovní a provozní soubory, pro programy a příslušné počítačové procedury.

(2) Dále citované empirické údaje jsou převzaty z banky dat výzkumů veřejného mínění nebo přímo ze závěrečných zpráv Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ.

Jedná se zejména o následující závěrečné zprávy:

– *Zdroje politické a ekonomické informovanosti občanů a jejich vztah k prostředkům masové informace a propagandy*; 79–5. Vedoucí výzkumného týmu R. Navarová.

– *Názory občanů na tisk, rozhlas a televizi, jako na zdroje politické a ekonomické informovanosti*; 84–1. Vedoucí výzkumného týmu A. Surynek.

– *Názory čs. občanů na některé stránky ideologického působení západní televize a rozhlasových stanic*; 85–4. Vedoucí výzkumného týmu J. Perglerová.

– *Světový názor občanů ČSSR a jeho formování*; 86–3. Vedoucí výzkumného týmu I. Tomek.

– *Názory občanů na informovanost*; 87–8. Vedoucí výzkumného týmu V. Švestka.

– *Občané o Rudém právu*; 88–5. Vedoucí výzkumného týmu V. Švestka.

Všechna šetření byla realizována standardní technikou ÚVVM – řízeným hovorem tazatelů. Počet dotazovaných byl vždy reprezentativní pro celou československou populaci. Pohyboval se mezi 2–4 tisíci respondenty. Dotazování probíhalo v češtině, slovenštině a maďarštině. Kontrolovanými znaky byly: území, pohlaví, věk, typ ekonomické aktivity, velikost místa bydliště a členství v KSČ. Vzhledem k zaokrouhlování nečiní součet uváděných procent vždy 100.

(3) V této souvislosti je vhodné připomenout vystoupení J. Andropova při příležitosti stého výročí úmrtí K. Marxe. Říká se v něm, volně citováno, že vlastně neznáme společnost, v níž žijeme [Andropov 1983 : 6].

Poznávat a překonávat sebe sama znamená pro socialistickou společnost poznávat společenský pohyb v jeho podstatné rozpornosti.

Proces sebepoznávání může být velmi bolestivý. Vyžaduje zbavovat se legend, iluzí a odstraňovat návyk na polopravdy. Má-li tato společnost plodně a kriticky neustále překonávat sebe sama, musí k tomu nutně mít progresivní, stále kupředu postupující ideje, které směle sahají do budoucnosti.

(4) K těmto otázkám viz například [Šumbera 1984 : 7].

(5) Selektace se projevuje zejména ve dvou skutečnostech:

1. Ve vědomém nebo podvědomém výběru určitých informací a preferování jejich zdrojů. Na jiném místě si ukážeme, jak jsou preferovány informace získané z masových sdělovacích prostředků ve vztahu k informacím, které získáváme v osobním styku, nebo naopak.

2. V hodnocení kvality informací, tzn. jejich pravdivosti, důležitosti, atraktivnosti, srozumitelnosti, včasnosti, zajímavosti apod. Například rozsáhlý reprezentativní výzkum, který v roce 1985 sledoval názory československých občanů na některé stránky ideodiverzního působení západní televize a rozhlasu ukázal, že u našich sdělovacích prostředků byla oceňována srozumitelnost a pravdivost informací. Pokud však šlo o aktuálnost, zajímavost a pohotovost informací, bylo pozitivněji hodnoceno západní vysílání (viz citovaný výzkum 85–4, s. 42).

(6) K těmto otázkám viz například [Fomičevová 1987 : 9].

(7) Viz citovaný výzkum 86–3, s. 34–35. Širšímu zobecnění empirických údajů z výzkumů světónázorové problematiky se věnuje J. Mužík v práci *Filozofie, světový názor, společnost*. Praha, Svoboda 1986.

(8) Schopnost a ochota dívat se pravdě do očí má za určité situace cenu nevyčíslitelnou. Návyk na polopravdy, spojený s lacinou argumentační demagogií, činí z informace fakt, o němž se nediskutuje. Demagogie není nikterak intelektuálně náročnou činností. „Zabývat se primitivním usvědčováním a hledáním obětí beránek není žádná práce a nevyžaduje žádné zvláštní nadání. Není k tomu zapotřebí žádných větších znalostí, skutečné dovedností ani opravdového umění, ani velkého duševního a myšlenkového vypětí. To všechno nepotřebuje ani sám demagog, ani ten, kdo je ochoten pozorně poslouchat jeho plamenné projevy“ [Jakovlev 1987 : 7].

(9) Citovaný výzkum 79–5, s. 31.

(10) Citovaná závěrečná zpráva z výzkumu 79–5, s. 33.

(11) Citovaný výzkum 84–1, s. 23.

(12) Spojíme-li např. údaje z citovaného výzkumu s poznatky dalších šetření, ukazuje se, že Rudé právo čte v ČSR asi 2,5 miliónu občanů starších 15 let. Z toho zhruba 1,8 miliónu jsou jeho každodenními čtenáři. Počet čtenářů Pravdy, starších 15 let se pohybuje okolo 1,4 miliónu občanů, z toho cca 1 milión každodenních čtenářů.

(13) Nežádka se setkáváme s tendencí zaměňovat, respektive spojovat postoj se stavem a dynamikou vědomí. Tato tendence bývá zdůvodňována tím, že společenské vědomí je nejen produktem společenského bytí, ale zároveň na ně také aktivně působí. A v tomto působení nás zajímají právě postoje lidí.

Logická a správná argumentace, že nestačí jen zkoumat stav a vývoj společenského vědomí, ale musíme znát i postoje různých sociálních skupin a individuí, je však dovedena ke gnozeologicky nesprávným

závěrům, v nichž „...postoj je chápán jako obecný stav vědomí a nervového systému“. G. M. Andrejevová k tomu dodává, že jde o přístup, který navazuje na tradice západní sociální psychologie [Andrejevová 1984 : 345].

Zdá se, že nejdále se v analýze těchto otázek dostala sovětská psychologie, zejména v některých pracích citované G. M. Andrejevové. Ta vychází z požadavku zkoumat postoje v kontextu činností. „... Jestliže sociální postoj vzniká v určité sféře lidské činnosti, pak je možné pochopit jeho změny pouze tak, že budeme analyzovat změny v činnosti samotné“ [Andrejevová 1984 : 354].

V. Jadov, v polemice s představou, že postoj je „...dynamickým stavem subjektu, stavem hotovosti k určité aktivitě“ ukazuje, že postoj ve své struktuře obsahuje tři komponenty:

- a) kognitivní
- b) afektivní
- c) konativní

Váha každého z těchto komponentů je jiná [Jadov 1975 : 98; 1979].

Pokud by sociální postoj měl být zařazen pod obecnější kategorii společenského, skupinového, individuálního vědomí, nezabývá nás to povinnosti sledovat diskrepance mezi postojem a reálným chováním.

Pokud kategorie postoj bude v našich analýzách zahrnovat i aktivní konativní momenty, pak nemůže být ztotožněna s úrovní dispozic a předpokladů, které představují určitý stav vědomí.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Socialnaja informacija i upravlenije obščestvom*. Moskva, Izdat. pol. lit. 1975.
- Afanasjev, V. G.: *Vědeckotechnická revoluce, řízení a vzdělávání*. Praha, SNP 1976.
- Andrejevová, G. M.: *Sociální psychologie*. Praha, Svoboda 1984.
- Andropov, J.: *Učení Karla Marxe a některé otázky výstavby socialismu v SSSR*. Rudé právo 24. 2. 1983.
- Barták, J.: *Úloha informací ve společnosti*. Tvorba 1984, č. 47.
- Dvořák, P.: *Ke koncepci banky dat výzkumů veřejného mínění*. Sociologický časopis 1986, č. 6.
- Fomichevová, I. D.: *Sociální potřeby a zájmy publika – základ pojmu efektivnosti žurnalistiky*. Sešity novináře 1987, č. 3.
- Gorbačov, M.: *Říjen a přestavba: revoluce pokračuje*. Rudé právo 3. 9. 1987.
- Gorfunkel, A. Ch.: *Renesanční filozofie*. Praha, Svoboda 1987.
- Grušin, B. A.: *Massovaja informacija kak objekt sociologičeskogo issledovanija*. In: *Massovaja informacija v sovětskom promyšlenom gorodě*. Moskva 1980.
- Jadov, V. A.: *O dispozicionnoj reguljacii socialnogo povedenija ličnosti*. In: *Metodologičeskije problemy socialnoj psihologii*. Moskva 1975.
- Jadov, V. A.: *Samoreguljacija i prognozirovanije socialnogo povedenija ličnosti*. Leningrad 1979.
- Jakovlev, A.: *Tvořivě a odpovědně (projev na poradě pracovníků sovětských sdělovacích prostředků)*. Rudé právo 7. 12. 1987.
- Korobejnikov, V. S.: *O dynamike obščestvennogo mněnija*. In: *Sociologičeskije problemy obščestvennogo mněnija i dějatel'nost' sredstv massovoj informacii*. Moskva 1976.
- Losenkov, V. A.: *Socialnaja informacija v žizni gorodskogo naselenija*. Leningrad, Nauka 1983.
- Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 20. Praha, SNPL 1966.
- Mužík, J.: *Filozofie, světový názor, společnost*. Praha, Svoboda 1986.
- Oshavkov, Z.: *Problems of the Unified System of Sociological Information*. Sofia 1982.
- Seneca, L. A.: *Výbor z listů Luciliovi*. Praha, Svoboda 1987.
- Šumbera, Z.: *Úloha prostředků masové informace a propagandy při utváření socialistického společenského vědomí*. In: *Závěrečný seminář k výsledkům řešení HÚ VIII–6–10*. Praha, Ústav teorie a praxe žurnalistiky při FŽ UK 1984.
- Uledov, A. K.: *Obščestvennoje mněnije sovětskogo obščestva*. Moskva, Izdat. pol. lit. 1963.
- Zeman, J.: *Dialektika, informace a odraz*. Praha, Horizont 1978.
- Žuravlev, G. I.: *Sociální informace a řízení ideologického procesu*. Praha, Svoboda 1977.

Резюме

К. Рихтаржик: Факты «из вторых рук»

В процесс познания сегодня все ярче вступают факты «из вторых рук». Они представляют собой поток богатого опыта и знаний, принимаемых нами от других людей. Поэтому нас интересует информация как прямой и косвенный социальный опыт.

Оптимальная информация – это такая, которая позволяет принять правильные решения по нашему поведению. Поэтому нам необходимо решать соотношение между излишним количеством, соразмерностью и недостаточностью информации.

Наибольшее количество фактов „из вторых рук»» сегодня предоставляют средства массовой информации. Это подтверждает и анализ доступных источников информирования. Важную роль в этой проблематике играет личный социальный опыт. Он играет не только селективную, но и дальнейшие роли. Косвенный социальный опыт следует связывать с диалогом, предполагающим не только определенный социальный климат, но и культуру личностей его участников.

Анализ источников информирования подтверждает господствующую роль средств массовой информации. Медиумом со специфическими возможностями становится телевидение.

Познать еще не значит действовать. Следовательно, нельзя ожидать причинной и временной непосредственной связи между принятием информации, познанием и активным поведением субъекта.

Summary

K. Rychtařík: 'Second-hand' Facts

At present, 'second-hand' facts enter into the cognitive process with an ever-increasing intensity. They represent a stream of rich experience and pieces of knowledge which we accept from other people. For this reason, information as both direct and indirect social experience is of particular interest.

The optimum information is that which helps us to make correct decisions for our behaviour and action. It is therefore essential to solve the relation among redundancy, adequacy and insufficiency of information.

In our time, most 'second-hand' facts are provided by mass media. This is borne out also by the analysis of available information sources. Personal social experience plays an important part in this problem area. It has not only a selective task but other tasks as well. Indirect social experience should be connected with a dialogue which requires not only a particular social climate but also a certain cultural level of its participants' personalities.

The analysis of sources of information testifies to the dominant role of mass media. Television then becomes a medium of specific possibilities.

Cognition does not yet imply action. In consideration of this, neither causally nor temporally direct dependences among the reception of information, cognition, and active behaviour of the subject can be expected.

Společenská přestavba nově exponuje tradiční problémy marxistické sociologie, které se donedávna zdály být rozřešené, otevírá prostor pro analýzu reálných společenských jevů, které byly dosud obcházeny nebo nesprávně pojmenovány a přináší i zcela nové otázky, které si v minulosti společenská praxe ani teorie důsledně nekladla, ale jež mají meritorní význam pro další vývoj socialismu. Nové možnosti i požadavky, které společenská přestavba přináší, dávají sociologii šanci nejen k hlubšímu pronikání k podstatě reálných společenských jevů a procesů, ale i k jejich účinnějšímu ovlivňování.

Předpokladem využití této šance je – kromě nezbytných změn ve způsobu práce decizních orgánů a dalších uživatelů sociologických informací – „kritické přehodnocení adekvátnosti konceptuálních rámců sociologie. Teoreticko-metodologická reflexe jejich předností a nedostatků je náročným a nezastupitelným úkolem každé speciální sociologické teorie“ [Macháček a kol. 1988 : 10]. Mnohá tradovaná a vůči proměnám společenské reality rezistentní teoretická konceptuální schémata limitují další rozvoj sociologického poznání a tím i jeho využití ve společenské praxi.

I když sociologie mládeže patří k těm disciplínám marxistické sociologie, které se od počátku sedmdesátých let rozvíjí nejdynamičtěji, má i zde požadavek kritického přehodnocování dosavadních a hledání nových východisek a přístupů své plné oprávnění.

Význam citlivé reflexe současných společenských proměn v teorii mládeže je dán předmětem sociologie mládeže, který se bezprostředně dotýká otázek kontinuity a diskontinuity sociálního vývoje. Zákonitě je tato otázka akcentována v obdobích příprav a uskutečňování podstatných společenských změn.

Společenská praxe dnes již proto neklade jen tradiční otázku, zda je mládež připravena pokračovat v cestě, kterou nastoupily předchozí generace, ale také se ptá, zda je mládež schopna a ochotna jít novou cestou, kterou otevírá společenská přestavba, zda má možnosti a předpoklady nepokračovat v tom, co je překonané a co retarduje a deformuje socialistický vývoj, zda bude prosazovat i sama utvářet nové a potřebné prvky společenského života.

Zdá se, že sociologie mládeže již počátkem osmdesátých let anticipovala uvedené otázky, které praxe explicitně formuluje teprve nyní. Příznačným rysem sociologie mládeže v osmdesátých letech je totiž diskuse, zda a v jaké míře lze uvažovat o mládeži nejen jako o objektu, ale i subjektu společenských proměn, zda je mládež fenoménem nejen kontinuity, ale i diskontinuity vývoje společnosti.

Odpověď na uvedené otázky není jednoduchá. Snahy odpovědět jednoznačně dosud vždy vedly do slepé uličky. Ti, kteří význam mládeže jako subjektu společenské změny přeceňovali či jednostranně zdůrazňovali diskontinuitní funkci mládeže, zaměňovali třídní analýzu analýzou generační a nechápali, že často i výrazné odlišení mládeže se jednak týká jen některých (ne vždy nejdůležitějších) stránek životního způsobu mládeže a jen některých (ne vždy rozhodujících) skupin mládeže.

Naopak ti, kteří význam mládeže jako subjektu společenské změny zpochybňovali a podceňovali diskontinuitní prvky v myšlení a jednání mladých lidí, často vycházeli z faktu, že srovnání po sobě jdoucích generací vypovídá o naprosté převaze kontinuitních prvků nad prvky diskontinuitními. Odvolávali se na výzkumy rodiny, které zjišťují velmi podobné obecné hodnoty rodičů a dětí, na výzkumy sociálně třídní struktury, které poukazují na slabou mezigenerační mobilitu apod. Jejich omyl spočíval v tom, že nechápali, že kvantitativní relace nejsou vždy podstatné. Zjištění jakékoli kvantitativní marginality diskontinuitních prvků v chování mládeže nebo jejich rolí subjektů nemůže vést k závěru o jejich nevýznamnosti.

Role mládeže jako subjektu společenského vývoje nebo její diskontinuitní funkci nelze posuzovat všeobecně, ale vždy jen v kontextu konkrétních historických podmínek a konkrétních sociálně třídních skupin. Všechny sociálně třídní skupiny a prakticky ve všech historických situacích jsou sice jak objektem, tak i subjektem společenských změn, v jejich myšlení a jednání jsou jak kontinuitní, tak diskontinuitní prvky, ale obsah různých společenských funkcí mládeže (mládež jako objekt a jako subjekt) i obsah různých prvků v jejím myšlení a jednání (kontinuitních a diskontinuitních) je z hlediska různých skupin a historických situací různý.

Zodpovězení zdánlivě banálních otázek, zda a v jaké míře je mládež subjektem, zda a nakolik obsahuje její chování diskontinuitní prvky, je proto záležitostí systematického výzkumu, který tyto otázky prošetří na základě souvztažnosti mezi mírou objektivace mladých lidí či mírou diskontinuitních prvků v jejich myšlení a jednání a dvěma podstatnými faktory: a) místem v sociálně třídní struktuře, b) historickými okolnostmi. Pokusme se nyní naznačit konceptuální rámec takového výzkumu.

Nástin společenského zrání mládeže

Mládež je často definována obsahovým a časovým vymezením procesů, které tvoří obsah socializace. Takové definice se opírají více či méně o zdůvodněné věkové pásmo, které vyhrazují mládeži, o negativní určení mládeže (do mládeže náleží ten, kdo již není dítě a ještě není dospělým), a konečně o vyjmenování socializačních procesů, jejichž prostřednictvím se z mladého člověka stane člověk „adaptovaný“ na společenský systém. Rozhodující role v tomto procesu je připisována výchově, přičemž někteří autoři činí rozdíl mezi výchovou, chápanou především jako intencionální složka výchovy, a socializací, kterou považují za širší pojem zahrnující nejrůznější, a to i protichůdné vlivy. Jiní takové rozlišení neuvažují nebo socializaci rozumí v podstatě totéž co výchovou a vzděláním(1).

J. Suchý rozumí socializací „proces integrace jedince do systému společenského života, který je zprostředkován třemi úzce souvisejícími skutečnostmi: 1. vlastní praktický proces integrace, 2. rozvoj duševních předpokladů této integrace v osobnosti jednotlivce a 3. hodnotově institucionální systém, s jehož pomocí společnost stimuluje a usměrňuje oba předchozí procesy“ [Suchý 1977]. Socializace je tedy procesem včleňování jedince do společenského systému. J. Szczepanski zastává názor, že socializace je „procesem formování osobnosti dítěte a jeho přizpůsobení životu ve společnosti, proces spočívající v učení a uvádění dítěte do kultury, proces umožňující mu dorozumění a inteligentní jednání v jejím rámci“ [Szczepanski 1966]. Obdobně J. Jurovský uvádí, že „pojem socializace označuje skutečnost, že každý člověk se vpravuje do svých společenských podmínek, čím celé jeho chování proniká právě ta okolnost, že je členem své společnosti. Přitom se nejdříve poukazuje na omezující jedince určující a determinující dosah socializace“ [Jurovský 1965]. F. Kahuda zdůrazňuje v souvislosti s definováním socializace pojem „osvojování“. Socializaci chápe jako „proces osvojování hodnot, zvyků, norem, idejí, znalostí a dovedností, stručně řečeno kultury dané

společnosti, probíhající na příslušném stupni akulturace, jenž odpovídá dosažené sociální pozici a společenské roli jedince a postupně se na dosažené sociální pozici ustaluje“ [Kahuda 1969]. Pojem „osvojování“ v souvislosti se socializací zdůrazňují i někteří sovětsí autoři, kteří definují socializaci jako proces „osvojování si materiálních a duchovních hodnot společnosti“ [Portirievová-Portiriev 1974].

Od konce šedesátých let upozorňují marxističtí sociologové, pedagogové a psychologové, kteří se zabývají procesy socializace, na skutečnost, že „vývoj osobnosti není již od dětského věku ovládán vnějšími faktory (podmínkami prostředí, v němž se život a výchova realizuje), tzn. nelze ho redukovat na proces přijímání (respektive osvojování si) sociální zkušenosti. Kvalitativní přestavba osobnosti probíhá na základě aktivní činnosti dítěte, jeho svérázného aktivního vztahu k prostředí, v jehož intencích probíhá (jako součást rozvíjení osobnosti) i získávání sociální zkušenosti“ [Mikšík 1981].

Postupně byla v marxistické teorii socializace překonána prakticky neblaze působící pojetí, která zdůrazňovala socializaci jen jako objektivní formativní proces a podceňovala význam sebezpoznání a sebevyjádření mladého člověka.

Vznikají dialektická pojetí socializace, která proces „začleňování“ do společnosti a „osvojování“ společenské kultury nelíčí převážně jen jako přizpůsobování a formování mladého člověka podle existujících společenských podmínek a potřeb. Tato pojetí naznačují, že mladý člověk je nejen v roli utvářeného, ale současně i přetvářejícího. Konkrétně například A. Fazík uvádí, že mladý člověk se „vpravuje do společnosti, do jejích konkrétních sociálních skupin a má-li v nich žít, musí se jim přizpůsobovat . . . Naopak, vidí-li, že mnohé věci se již přezívají, že neodpovídají programovým cílům socialistického humanismu, musí vyvíjet vlastní iniciativu a boj za odstranění překážek bránících při realizaci nového. Člověk se tedy přizpůsobuje systému hodnot a síti daných vztahů, které na sociální mapu zakreslili minulé a současné generace, a zároveň vyvíjí iniciativní kroky vedoucí k rozmnožení pozitivních hodnot“ [Fazík 1970](2).

Zvláště od poloviny sedmdesátých let je v rámci marxistických socializačních teorií vysvětlována a zdůvodňována nezbytnost chápání dětí a mládeže také jako subjektu svého vlastního vývoje, subjektu proměn společenského života [Suchý 1979]. Je přitom poukazováno na skutečnost, že dítě nebo mladý člověk není v elementárních skupinách, do nichž náleží (rodina, školní nebo pracovní kolektiv, skupina kamarádů apod.) a které mají rozhodující vliv na průběh a výsledky socializace, pouze objektem péče, výchovy a vzdělávání, ale je i spolutvůrcem skupinového života. Například v rodině se děti významně podílejí na utváření jejího životního způsobu, hodnot a norem. Prostřednictvím rodičů a ostatních dospělých a později bezprostředně svou vlastní aktivitou mohou zasahovat do řešení závažných společenských otázek. Jen pohled „zvenčí“ na děti a mládež může vyústit v podcenění jejich významu jako katalyzátorů i přímých subjektů společenského života. Již sama přítomnost dětí a mladých lidí ovlivňuje chování rodičů, dospělých a vlastně celé společnosti. Porovnávání rozdílů v hodnotových orientacích a v životních aktivitách bezdětných rodin a rodin s dětmi to dílčím způsobem dokládá [Kábátek-Sak-Holda a kol. 1986; Salava a kol. 1987].

Dialektická pojetí socializace rovněž poukazují na nevhodnost vymezování mládeže a procesů, které s ní souvisí, kalendářním věkem, neboť vyjadřuje sice souhrnně, ale jen velmi přibližně proměnlivý obsah procesů biologického, mentálního a sociálního zrání, které podléhají nikoli fyzikálnímu, ale biologickému, mentálnímu a sociálnímu času.

Ve společenské teorii i při operacionalizaci výzkumu má věkové určení nezastupitelný význam. Pro postižení historické i individuální variability biologických, psychických a sociálních procesů a proměn v čase vlastním těmto procesům a proměnám má fyzikální čas hodnotu konstanty a univerzální míry, kterou lze odvodit od rychlosti světelného paprsku. Stanoveným

věkovým termínům podléhají nejrůznější – z hlediska ontogeneze mladého člověka – významné procesy: nástup do školy, ukončení povinné školní docházky, možnost volit a být volen, vstup do PO a SSM, předání občanského průkazu, nástup vojenské služby, možnost uzavírat manželství atd. Mimo jiné proto ve výzkumu mládeže nelze odmítat možnost pracovat s věkovými skupinami, užívat věkové intervaly, vymezovat kalendářním věkem soubory mladých lidí prošetřované empirickými výzkumy apod.

Je třeba mít na paměti, že fyzikální věk je konstantní veličina, kterou poměříme biologické, mentální a sociální proměnné [Gaidys 1986; Sak-Kabátek 1985]. Na věkové intervaly, resp. konkrétní věkové skupiny mládeže, nelze nahlížet pouze logickou uspořádaností čísel označujících počet let života či roky narození. V sociologii je nezbytné předem „dešifrovat“ jejich konkrétně historický a sociálně třídní obsah. Konstrukce věkových podsouborů by proto neměla být založena na volbě určité délky časového intervalu podle možnosti a potřeb detailního nebo naopak „hrubšího“ poznání, ale měla by vycházet ze seriózní historické analýzy podmínek, které specificky determinují mládež jako celek, jako generaci, i její jednotlivé sociálně třídní skupiny.

Dialektické nazírání vztahu mládeže a ostatní společnosti spočívá v uznání významu socializace v úzké souvislosti s procesy individualizace, v akceptování mládeže jako objektu, ale současně i subjektu výchovy a vzdělání i v respektování mládeže jako části společenského celku, která je celkem determinována, ale není vůči němu pasivní, a naopak jej svou společenskou aktivitou – jako součást různých společenských subjektů – postupně přeměňuje.

Stále širší proud marxistických sociologů mládeže tak dochází k závěru, že tradiční pojetí socializace nevyjadřuje adekvátně procesuální chápání mládeže – „sociálního organismu dynamicky formujícího svoji sociální strukturu jako základní zdroj procesu reprodukce sociální struktury vůbec“ [Charvát 1980].

Například bulharský sociolog P. E. Mitev [Mitev 1982] užívá pojem socializace k označení jen jedné ze dvou dialekticky spjatých stránek tzv. procesu juvenilizace. Socializace je v jeho pojetí spjata s působením společnosti na mládež jako na objekt výchovy, vzdělání apod. Aktivizace je opačným pólem, který se vyznačuje subjektivitou, seberealizací a aktivitou mládeže vůči společenskému celku.

K rozpracování dialektického a historicko-materialistického pojetí socializace, respektive pojetí místa a úlohy mládeže v procesech společenské reprodukce, může dílčím způsobem přispět dále prezentovaný model společenského zrání mládeže, který plně akceptuje biologické, psychické i sociální proměny zpravidla uváděné při specifikaci procesů socializace mládeže. Pojetí (pojem) společenského zrání se snaží současně zachytit jak procesualnost vývoje mládeže, tak i dialektiku přeměn kvantity v kvalitu v procesu zrání a objekt-subjektovou pozici mládeže vůči společenskému celku a jeho historickému pohybu.

Základní strukturu společenského zrání mládeže tvoří biologické, mentální a sociální zrání. Společenské zrání je ovlivňováno zvnějšku, prostředím, které se utváří ve vztahu ke každému konkrétnímu jedinci. Toto prostředí nazýváme životním polem, které (analogicky jako základní složky společenského zrání) je složeno z biologického, mentálního a sociálního pole.

Kromě vnějších vlivů je společenské zrání konkrétního individua do jisté míry předurčeno genetickou informací, která vyplývá z vlastností minulých generací a je specifickým, individuálním výrazem fylogeneze lidského druhu. Zatímco problematika životního pole – vnějších podnětů procesu společenského (3) zrání – je již do jisté míry rozpracována [Sak 1985, Sak-Kabátek 1985], zůstává globální otázka genetické informace (včetně řady dílčích otázek, které se týkají souvislosti mezi ontogenezí a fylogenezí) dosud nezodpovězena.

Vratme se však ke struktuře životního pole. Tvoří jej tři základní dialekticky spjaté složky.

Biologické pole obsahuje vše, s čím je člověk v hmotné a energetické interakci. Je časoprostorově omezené, patří do něho pouze část okolního prostředí, korespondující s biologickým systémem jedince.

Mentální pole je definováno jako soubor podnětů, které působí na psychiku člověka a stimulují rozvoj jeho rozumových schopností a fungování duševních operací (není omezeno časem a prostorem).

Sociální pole představuje společenskou realitu

- jedinců a skupin, k nimž je subjekt v nějakém vztahu,
- jedinců a skupin, mezi nimiž existuje jednosměrné nebo obousměrné jednání,
- společenských procesů, na nichž se jedinci a skupiny aktivně nebo pasivně podílejí,
- materiálních a duchovních výtvorů, vyjadřujících hodnoty společnosti.

Sociální pole je ve vztahu k individuu jedinečné a proměnné v souvislosti s fází vývoje společnosti (společensko-ekonomickou formací), s fází vývoje mladého jedince a jeho sociálně třídním zařazením, resp. zařazením jeho orientační rodiny.

Životní pole ve vztahu k různým jedincům a skupinám mají částečně obecné rysy, částečně jsou zvláštní a jedinečná. Osnova životního pole je tvořena společenskou strukturou, proto je jeho základním, určujícím prvkem společensko-ekonomická formace a sociálně třídní příslušnost jedince či skupiny. Dalšími sociálními, biologickými a mentálními znaky se životní pole rozrůžňuje a obohacuje.

Jaký je vztah společenského zrání a životního pole? Zrání člověka a jeho životní pole tvoří dialektickou jednotu. Životní pole utváří mladého člověka, a naopak mladý člověk již v průběhu procesu svého společenského zrání se stále více podílí na utváření a přetváření životního pole, což umožňuje dynamizaci jeho společenského (především mentálního a sociálního) zrání.

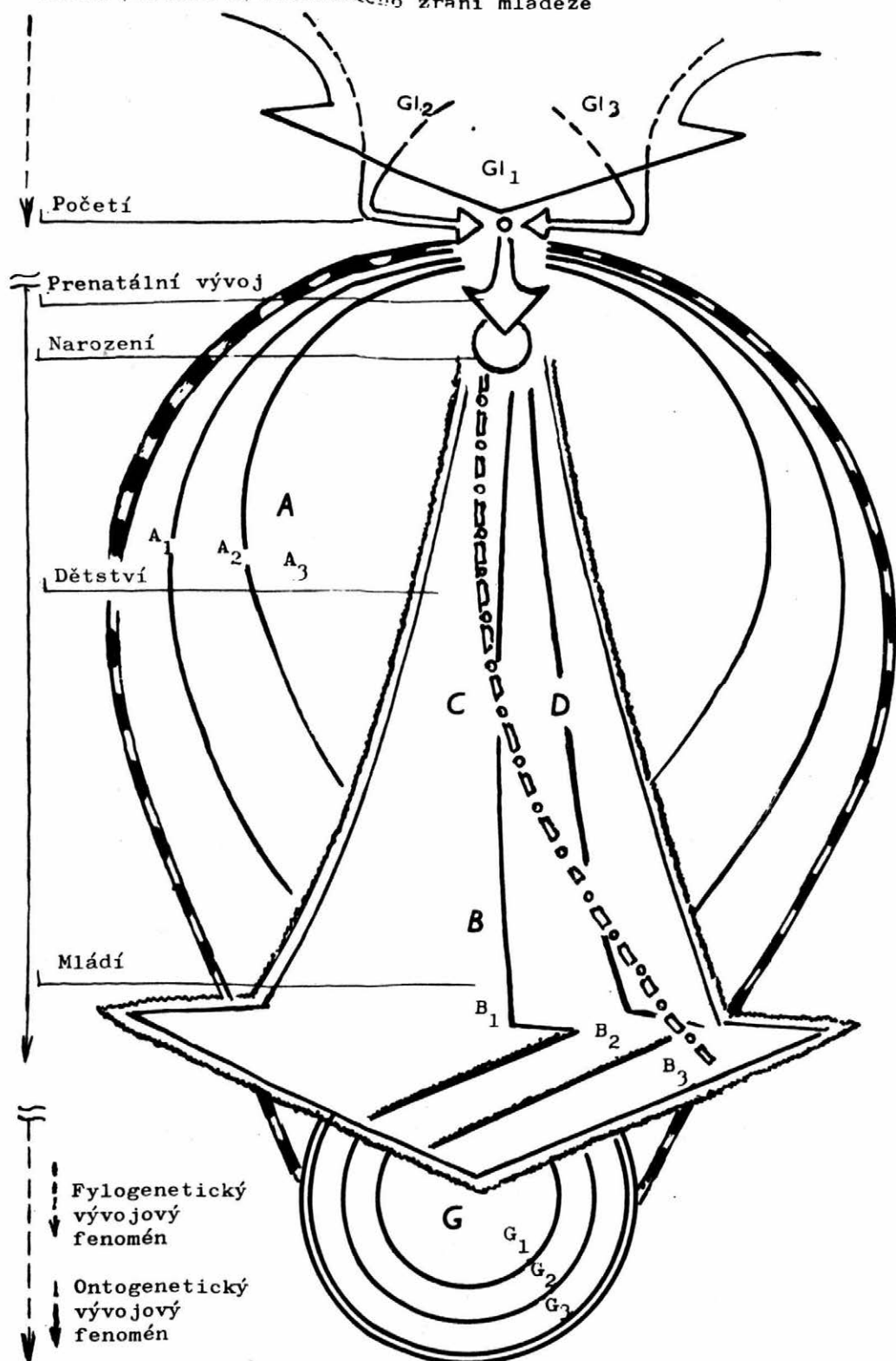
Struktura životního pole se v souvislosti s vývojem mladého člověka mění. U novorozence do značné míry splývá životní pole s biologickým. Postupně nabývá na významu mentální a sociální složka životního pole. Předěly nejsou ostré, jednotlivá pole se prostupují, tvoří diferencovanou jednotu.

Diferencovanou jednotou tří základních sfér je i proces společenského zrání. Biologické zrání představuje vývojové změny, které jsou dány genetickými a fyziologickými dispozicemi vázanými na konkrétní životní pole, zejména na kvalitu biologického pole. Mentální zrání je procesem vývojových změn rozumových schopností mladého člověka, které jsou souřadnicí realizace jeho vnitřních dispozic v interakci s mentálním a sociálním polem. Sociálním zráním rozumíme proces rozvoje společenské stránky života, růstu možností a schopností k přijímání a změně společenských hodnot, norem, možností a schopností vřazovat se do nejrůznějších společenských vztahů, jejich mechanismů a struktur. Je to proces získávání objektivních i subjektivních předpokladů ke společenské aktivitě.

Celým procesem společenského zrání mladého člověka prostupují dvě dialekticky spjaté složky. Složka společensky formativní a společensky aktivizační.

Společensky formativní složka procesu společenského zrání představuje procesy péče o mládež, její výchovu a vzdělání. Mládeži jsou předávány historicky vytvořené a sociálně třídně diferencované a determinované společenské hodnoty, normy, role apod. Cílem je především připravit novou generaci na postupné převzetí úlohy společenského subjektu. Z hlediska této složky společenského zrání je však mládež ve vztahu k ostatní společnosti především objektem jejího působení, což vyplývá z její přirozené materiální a informační závislosti. Podstata převážně objektové pozice mládeže zůstává v procesech společensky formativního charakteru zachována bez ohledu na to, zda odpověď mladého člověka na vnější společenské vlivy (na výchovu, vzdělání apod.) je receptivní či aktivní, rezistentní či

Schéma procesu společenského zrání mládeže

Legenda ke schématu

- G_1 — genetická informace odrážející obecné procesy fylogeneze člověka
- G_2 G_3 — genetická informace odrážející specifické znaky linie konkrétních předků
- A** — životní pole — totalita přírodně společenských podmínek
- A_1 — biologické pole
 A_2 — mentální pole
 A_3 — sociální pole
- B** — společenské zrání — ontogeneze mladého člověka, jeho formování a aktivizace jako objektu i subjektu konkrétně historického vývoje společnosti
- B_1 — biologické zrání
 B_2 — mentální zrání
 B_3 — sociální zrání
- G** — generace — výsledek procesu společenského zrání, nová vrstva fylogeneze, geneticky podmíněná a konkrétně historickými podmínkami determinovaná a strukturovaná skupina se specifickými a vnitřně diferencovanými
- C_1 — biologickými
 C_2 — mentálními
 C_3 — sociálními znaky
- C** — aktivizační složka procesu společenského zrání
- D** — formativní složka procesu společenského zrání

akceptující. Společensky formativní složka má z hlediska procesů společenského vývoje významnou kontinuitní funkci.

Společensky aktivizační složka představuje procesy začleňování mládeže do společenských mechanismů a struktur, upevňování místa a role v těchto mechanismech a strukturách a jejich proměny na základě aktivity mladých lidí. Prostřednictvím této složky se realizují a postupně „zúročují“ společenské hodnoty vložené do mládeže. Nová kvalita nastupující generace, která mimo jiné vyplývá z toho, že v rámci formativních procesů mládež obvykle absorbuje nově utvářené životní hodnoty společnosti a v menší míře překonané způsoby myšlení a jednání, umožňuje, aby k řešení praktických úkolů přistupovala nově a netradičně(4). V rámci aktivizační složky společenského zrání dochází k seberealizaci mládeže a k využití jejího potenciálu. Mládež se prostřednictvím aktivizační složky společenského zrání stává historicky a třídně determinovaným subjektem společenských procesů a jejich změny, ať již pozitivní či negativní.

Společensky formativní a společensky aktivizační složku lze z procesu společenského zrání vydělit pouze abstrakcí. Reálně se tyto složky prolínají a doplňují, dialekticky spolu souvisejí. Formativní procesy podmiňují aktivizační procesy a ty pak zpětně umožňují novou dimenzi formativních procesů. Vztah formativní a aktivizační složky je oboustranný, existuje zde vzájemná podmíněnost. Obě složky nejsou vůči sobě v neměnném a rovnovážném vztahu. Zatímco v procesech společenského zrání příznačných pro dětství dominuje složka formativní, již v pubertě se poměr mění a v adolescenci začíná u velké části mládeže výrazně narůstat složka aktivizační. Relace formativní a aktivizační složky se mění nejen v souvislosti se

stupněm společenského zrání, ale je odvislá i od konkrétně historické situace, sociálně třídní příslušnosti a dalších proměnných.

Sledování obou uvedených složek považujeme za důležitý prvek analýzy procesu společenského zrání. Poznání faktorů, které určují kvalitu obou složek, umožňuje činit závěry, které se týkají nastupujících změn v sociální struktuře společnosti. Poznání měnícího se poměru obou složek, tendencí, které tyto změny poměru sledují, je relevantní pro posouzení předpokladů a podmínek společné dynamiky (5).

Výsledkem procesu společenského zrání mládeže je generace se svými obecně druhovými, ale i generačně specifickými, biologickými, mentálními a především sociálními vlastnostmi. Společenské zrání mládeže chápeme především jako proces utváření třídně strukturované generační subjektivity, která je umožňována a také limitována objektivně danými společenskými poměry, daným stupněm rozvoje výrobních sil a společenských vztahů, souhrnně řečeno – životním polem jedinců a skupin. Generace je v tomto pojetí vyústěním procesu společenského zrání, završením vývojově nejdynamičtější části života vnitřně sociálně diferencovaného souboru mladých jedinců v určitých konkrétně historických podmínkách. Generace je současně elementárním prvkom fylogeneze člověka.

Generace jako výsledek procesu společenského zrání

Podstatu společenské funkce generace vystihli Marx a Engels, když napsali, že „dějiny nejsou nic jiného, než sled jednotlivých generací, z nichž každá těží z materiálu, kapitálu, výrobních sil, které jí odkázaly všechny předchozí generace, pokračuje tedy jednak za úplně změněných okolností v tradiční činnosti, jednak úplně změněnou činností modifikuje staré okolnosti“ [Marx - Engels 1958]. Z této premisy vychází i chápání generace jako cílové kategorie procesu společenského zrání mládeže: v konkrétním historickém řezu je vyústěním permanentního procesu společenského zrání mládeže historicky a sociálně determinovaná a sobě vlastní aktivitou dotvářená generace.

Marxovo a Engelsovo pojetí generace je aplikací dialektiky vývoje na vysvětlení společenského postavení, funkce a vzájemného poměru generací. Dialektická metoda také umožňuje odpovědět na otázku, která je v této souvislosti často kladena: existuje rozpor mezi generacemi a může nabýt podoby konfliktu? Soudíme, že rozpor generací nutně existuje a je dokonce důležitým článkem či nástrojem společenského pokroku (6). Za určitých společensko-politických okolností může být tento rozpor v jevové rovině reflektován jako konflikt (7).

Nelze například popřít, že radikální vystoupení studentů a části mladých intelektuálů a dělníků v západní Evropě na sklonku šedesátých let, stejně jako pouliční výtržnosti mládeže ve Velké Británii v roce 1981 a studentské nepokoje ve Francii v letech 1986–87, byly konfliktem mezi nedospělými lidmi a dospělými reprezentanty daného společenského „pořádku“, i když je zřejmé, že podstata konfliktů nespočívala v generačním, ale v sociálně třídním antagonismu a protestu, který byl pouze generačně vyhocen a prezentován prostředky adekvátními mentalitě mladých lidí. Dané společensko-politické podmínky ve Francii, Velké Británii, NSR a dalších zemích působily tak, že v otevřeném konfliktu proti vládnoucímu systému nevystoupily celé sociální třídy dané společnosti, ale jen jejich určité generační vrstvy (studenti, skupiny mladých intelektuálů, maloburžoazie i mladých dělníků). To také poznamenalo charakter a výsledky konfliktu: zrevolucionizování mladí lidé podcenili význam ideového, organizačního a akčního sjednocení na třídním základě. Vstoupili do konfliktu, který nebyl „potracenou revolucí“ [Marcuse 1969], ale nutně předem prohraným bojem.

Také z historie socialistických zemí lze uvést příklady situací obsahující atributy konfliktu různých skupin mládeže (nejčastěji studentské) s příslušníky starších generací. Marxističtí

autoři, kteří tyto konflikty hlouběji analyzovali, poukazují nejčastěji na tři skutečnosti (8). Za prvé, nikdy se nejednalo o rozpory imanentní společenskému systému, a tudíž v jeho rámci neřešitelné, za druhé, konflikty byly převážně důsledkem zanedbání pozornosti vůči mladé generaci, důsledkem dlouhodobého obcházení jejích oprávněných potřeb a zájmů příslušnými orgány a institucemi. Za třetí, konfliktní situace vždy využily i socialismu nepřátelské síly.

Konflikt generací, který je abstrahován z určujících sociálně třídních vztahů a není tudíž chápán jako specifická, transformovaná a odvozená forma obecných rozporů v dané společnosti, je zpravidla fikcí vyplývající z nepochopení podstaty společenských rozporů a stavějící na vykonstruovaném mezigeneračním antagonismu a na ignorování (nerozpoznání či podceňování) reálného třídního antagonismu.

V kapitalistických společnostech je často konflikt generací projevem vnitrotřídních rozporů vyvolaných vnějšími společenskými tlaky. Jde například o rozpor mezi mladými a staršími dělníky způsobený vzájemnou konkurencí na trhu práce. „Jestliže na Západě nemůže starý dělník najít práci, může vidět příčinu toho v existenci řady mladších a silnějších zájemců o práci. Jestliže jinoh nenachází pro sebe důstojné využití své pracovní síly, může se domnívat, že tato potíž vyplývá ze skutečnosti, že lepší místa zaujímají starci. Ve skutečnosti je tato konkurence mezi oběma generacemi pouhým vnějším výrazem zákonů kapitalismu, které doléhají stejnou měrou na mladé i staré“ [Kon 1971].

Také rozpory existující v socialistické společnosti mají generační dimenzi. Často nacházejí svůj vnější výraz ve vzájemně odmítaných kulturních projevech generací a v hledání příčin společenských problémů a obtíží v myšlení a jednání mladších či naopak starších generací. Jestliže určité generační modifikace kulturních projevů jsou přirozenou odpovědí na nezbytné společenské tenze, jež mají svou logiku v dialektice společenského pohybu a v potřebě generačního vyjádření a seberealizace každé nové generace, pak projekce příčin společenských problémů a nedostatků na konkrétní historické generace jsou vždy zcestné. Stejně zcestné jsou i hypertrofizované naděje vkládané do nástupu nových generací do rozhodujících společenských struktur. Problémy a nedostatky společnosti, které v různé míře a různým způsobem reflektují, interpretují a překonávají jednotlivé generace sociálních tříd a vrstev společnosti, mají zpravidla kořeny v konkrétních, relativně stálých a generačními proměnami jen málo pozměňovaných principech, kritériích a mechanismech reálného fungování společenských vztahů.

Řešení zásadních společenských problémů proto v první řadě spočívá v odstranění nebo přeměně těch prvků společenského systému, které umožňují reprodukci politických, ekonomických, sociálních či kulturních zdrojů daných problémů a nedostatků, a nikoli ve vystřídání generací. Je však zároveň zřejmé, že důležitým faktorem (předpokladem) odstranění nebo změn takových prvků společenského systému je využití nových generací. Generace sociálních tříd a vrstev, které jsou bytostně spjaté s překonanými prvky společenské skutečnosti, které se v minulosti podílely na jejich utváření, mají jako celek menší předpoklady prosazovat společenskou změnu. I když vztah k pokroku je z hlediska společenských skupin determinován především třídně, nelze ignorovat naznačený generační aspekt.

Vraťme se k otázce rozporu mezi generacemi jako důležitému faktoru společenského pokroku. Vysvětlení spočívá ve vědecké, tj. dialektické a historicko-materialistické analýze kontinuity generací. Kontinuitu nelze chápat pouze jako mechanické předávání výsledků kultury z generace na generaci. Ze zdůraznění mládeže také jako subjektu svého vlastního formování a přetváření společenských podmínek vyplývá, že mládež nepřebírá od předchozích generací vše nebo ne v nezměněné podobě, a že mnohé, čím žije, je výsledkem její vlastní aktivity. Tato skutečnost spolu s tím, že v naší době žije vedle sebe současně několik generací (9), nutně vytváří předpoklady rozporů. Tyto rozpory jsou však převážně společen-

sky funkční a z hlediska urychlování pokroku nezbytné.

Konkrétním výsledkem takových rozporů je zpravidla obohacení inovační aktivity mladého člověka o „předatelné“ (10) zkušenosti starších a v řadě případů i žádoucí narušení stereotypů myšlení a jednání starších generací. Imanentním prvkem generační kontinuity je i generační diskontinuita, rozpor, který je katalyzátorem procesu hledání nových řešení a který nachází své vyústění (sjednocení) v nové myšlence nebo skutku člověka. Společenské zrání konkrétní mladé generace je tedy také procesem posouvajícím dialekticky chápanou kontinuitu společenského vývoje. Kontinuitu, jejímž vnitřním momentem je rozpor „starého“ a „nového“ pohledu na minulost, který je překonáván sjednocením těchto různých pohledů v zájmu budoucnosti (11).

Rozebereme však tuto otázku podrobněji. „Na jistém stupni svého vývoje se materiální produktivní síly dostávají do rozporu s existujícími výrobními poměry nebo – což je jen právní výraz toho – s poměry vlastnickými, v jejichž rámci se dosud pohybovaly. Z vývojových forem produktivních sil se tyto poměry proměňují v jejich pouta. Nastává pak epocha sociální revoluce“ [Marx 1950]. Marxistická sociologie vysvětluje společenský vývoj především jako „produkt střetávání protikladných zájmů“ [Wiatr 1968]. Nicméně společenský vývoj je – nazíráno optikou dialektiky starého a nového, resp. zákona negace negace, – kontinuálním procesem. Dynamika společenského vývoje, která se výrazně liší od dynamiky v ostatní přírodě, je mimo jiné důsledkem zvláštní schopnosti lidského druhu v každé nové generaci převzít všechny nepřekonané a potřebné hodnoty vytvořené v minulosti. Vývoj lidského druhu představuje neustálé zdokonalování této schopnosti, která umožňuje vývojovou akceleraci člověka a jeho „vzdalování se“ přírodním procesům.

Vnitřním prvkem kontinuity společenského vývoje, čili specificky lidského navazování generace na generaci prostřednictvím přebírání historicky utvořeného dědictví, je diskontinuita, která se projevuje v tom, že nová generace, v důsledku nově utvářené společenské situace determinující její zrání, objektivně nemůže převzít veškerý obsah historického dědictví v nezměněné podobě. Dosavadní, někdy jen svou setrvačností působící společenské hodnoty, normy a cíle konfrontuje s aktuálními možnostmi, potřebami a zájmy. Výsledkem této konfrontace je určitý, sociálně třídně diferencovaný, více či méně tvůrčí a pokrokový posun ve vědomí a jednání mladé generace. Jinak řečeno: ve vztahu ke každé nové generaci nové duchovní a především materiální společenské podmínky jsou zdrojem posunu ve vědomí mládeže a tento posun je pak zdrojem nových prvků v jejím jednání. Jejich přispěním vznikají nové modalitty životního způsobu dané společensko-ekonomické formace (12).

Hovoříme-li o generaci jako o výsledku společenského zrání dětí a mládeže, je třeba upřesnit některé otázky týkající se pojmu generace. Vzhledem k tomu, že generace – společensky zralá generace – je teprve výsledkem společenského zrání, vzniká otázka, zda mládež lze v takovém pojetí považovat za generaci. Soudíme, že mládež je utvářející se generací, generací, která sice již obsahuje atributy svých budoucích společenských rysů, svého charakteru, ale ještě nedosáhla kulminačního bodu svých biologických, mentálních a sociálních proměn. Mládí je rozhodujícím obdobím utváření konkrétní generace (13). Sociální věk mládeže je proto zvláštním, pro společenské (historické) profilování generace určujícím stadiem její existence.

Z individuálního hlediska (např. z hlediska pedagogicko-psychologického) je mládí ontogenetické období člověka, v němž probíhají socializační procesy, resp. procesy biologického, psychického a sociálního zrání, které formují a aktivizují obecně lidské i sociálně specifické vlastnosti a schopnosti, které jsou předpokladem osvojení a převzetí pozic a rolí subjektů společenských reprodukčních procesů. Ze sociologicko-historického hlediska je mládí rovněž procesem sebeuvědomování a prvních pokusů o sebevyjádření mladých lidí

nikoli jen jako jednotlivců, ale i jako sociálních skupin.

Pojem generace se objevuje v řadě kontextů a je různě interpretován (14). Podle našeho názoru lze rozlišit v zásadě dvě pojetí generace. Prvním je pojetí biologicko-demografické. Biologie a genetika (15) chápe generaci jako soubor jedinců-potomků jedné rodiny nebo soubor dospělých jedinců určitého druhu (odrůdy) žijících v určitém časovém, například vegetačním období. Demografická (16) pojetí chápou generaci jako soubor vrstevníků, lidí narozených ve stejném časovém rozmezí. Jedná se o „umělé“ kategorizace populace na základě věkového principu a biologického reprodukčního cyklu.

Generaci demografové zpravidla rozumí „soubor osob, jež se narodily v určitém kalendářním roce“ [Srb-Kučera-Růžička 1971]. V daném okamžiku sledování pak uvažují teoreticky o stovce generací, neboť vycházejí z předpokladu, že maximální věk dosahovaný v populaci je 100 roků. Kohorta je v demografii pojem obecnější a „vyjadřuje soubor osob, u nichž ve stejném kalendářním roce došlo k určité události zajímavé z hlediska demografické analýzy“ [Srb-Kučera-Růžička 1971] (sňatek, rozvod, narození prvního dítěte, úmrtí apod.). Domyšleno do důsledků, je pak generace zvláštním případem kohorty, neboť se jedná o soubor osob, pro něž je onou demograficky relevantní událostí narození v daném roce. Věkové skupiny (třídy) jsou demografickou kategorií vymezující soubory jedinců, které dosáhly určitého věku (konkrétní počet dosažených let nebo pravidelný interval let, které jedinci dosáhli). Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že pojmy generace, věková skupina (třída) a kohorta jsou si v demografii blízké a za určitých okolností jsou identické.

Často je také v demograficko-statistických šetřeních pod pojmem generace zahrnován soubor lidí narozených v určeném časovém rozmezí od narození rodičů do narození jejich potomků. Hovoří se pak o generaci dědů, otců, synů, přičemž se jedná přibližně o 20–30leté intervaly [Kon 1971].

V návaznosti na odmítnutí věkového vymezení sociální skupiny mládeže nelze v sociologii mládeže mechanicky aplikovat biologicko-demografické určení generace, neboť postrádá historický aspekt, který je pro sociologické vymezení rozhodující.

Za adekvátní nastínění konceptu procesu společenského zrání mládeže považujeme pojetí, které má charakter historicko-sociologický. Generaci v tomto pojetí určuje specifika historických podmínek, ekonomických, společensko-politických a kulturních poměrů, na jejichž základě a v interakci s nimi probíhá sociálně třídně diferencovaný proces společenského zrání mladých lidí (17). Generace v tomto pojetí zdůrazňuje spíše společenství blízkého, dobově ovlivněného myšlení a jednání [Kon 1971].

Generační rozpětí na ose fyzikálního času je značně variabilní v závislosti na množství, rozsahu a hloubce (souhrnně míře) společenských proměn, které se uskutečňují v průběhu společenského zrání mládeže. Čím je historický význam společenských proměn větší, tím větší je generační rozpětí, a naopak. Velké historické přeměny působící zpravidla dlouhodobě, rozšiřují generační rozpětí a mají značný integrační, ale i dezintegrační dopad. Historická období, která se vyznačují jen drobnými kvantitativními (evolučními) změnami, nebo dokonce stagnací, generační rozpětí spíše zkracují, ale především rozměňují generační integritu a vyhraněnost. Generační sjednocení je v takových obdobích spíše důsledkem prosazování určitých marginálních skupinových než celospolečenských relevantních potřeb, zájmů a cílů. Tato tendence je ještě posilována (oslabována) stupněm využívání subjektivity (potenciality) mládeže.

Generační rozpětí nezávisí jen na relevanci uskutečněných společenských proměn. Komplementární složkou určující generační rozpětí je dynamické vyjádření společenských proměn. Velikost společenských proměn je z hlediska vlivu na generace relativní. V obdobích, kdy se společenská realita rychle mění, se význam jednotlivých proměn snižuje, a naopak. Znamená

to tedy, že v obdobích velkých společenských přeměn, které následují v krátkých intervalech za sebou, se utváří (společensky zraje) více a přitom sociálně vyhraněných generací než v obdobích s nevýraznými a sporadickými změnami.

Vzhledem k tomu, že v dějinách obvykle souvisí relevance společenských proměn s jejich frekvencí, může se zdát, že periodicky se střídají období s výrazným a nevýrazným sociálním profilováním generací. Skutečnost je však složitější. Žádnou historickou událost a její vliv na utváření generace nelze posuzovat izolovaně od předchozího vývoje, neboť ten je její imanentní součástí.

Konkrétně například v pozadí relativně „klidových“ období společenského vývoje, která se příliš výrazně nevyskytují do společenského profilu utvářejících se generací, lze tušit zásadní společenské změny, které vymezily společenský pohyb. Generace utvářející se v takové situaci je proto nutné zkoumat nejen s ohledem na aktuální, relativně „klidovou“ situaci, ale i s ohledem na období výrazných a prudkých změn, které tuto situaci předznamenaly.

Výzkum generací proto mimo jiné představuje složitou analýzu dějinných vlivů různého významu a délky působení. Složitost spočívá v překrývání a vzájemném prolínání časově omezených vlivů, které zužují generační rozpětí, s vlivy historicky významnějšími a dlouhodoběji působícími, které naopak generační rozpětí (v závislosti na frekvenci těchto vlivů) rozšiřují.

Generační jednota je historicky vzniklým a variabilním sociálním jevem, který úzce souvisí s dynamikou vývoje společnosti. Je například evidentní, že v prvobytně pospolné formaci, kdy vývoj společnosti byl z hlediska lidského života nepostřehnutelný, nebyly podmínky pro utváření generační jednoty založené na specifických společenských podmínkách, prožitcích a zkušenostech. Obsah prožitků a postupně nabývaných zkušeností různých biologicky chápaných generací lidí se příliš nelišil.

Sociologické vymezení generace v této době by proto bylo identické nebo velmi blízké vymezení biologickému. Také společenská diferenciací lidí na základě různého stupně ontogenetického vývoje byla podřízena spíše biologickým než sociálním faktorům. Generační frekvence v prvobytně pospolné společnosti se blížila „nulové hladině“, tzn. splývala s biologickými cykly v důsledku dvou faktorů: za prvé faktoru délky života a za druhé informačního faktoru.

Střední délka života nepřesahující 20 let znemožňovala soužití více biologicky chápaných generací, což mimo jiné vážně omezovalo generační vyhranění (sjednocení). Obdobně působil i nedostatek nových informací, které by významným způsobem měnily přírodní a společenské okolnosti (podmínky) života jednotlivých (biologicky chápaných) generací. Mluvit v sociologickém smyslu o generacích v prvobytně pospolné společnosti nemá proto smysl. Logicky to souvisí s neexistencí kategorie mládeže v tomto období společenského rozvoje [Sak–Kabátek–Jeřábek 1988].

Generace v sociologickém smyslu vzniká jako důsledek akcelerace společenského rozvoje (urychlení růstu výrobních sil a adekvátních změn společenských vztahů) a s tím souvisejícího prodloužení délky života. V období nástupu kapitalismu sehrálo významnou roli konstituování specializovaných a obecně přístupných výchovných a vzdělávacích institucí. Koncentrace mladých lidí na stejném stupni procesu společenského zrání vytvořila podmínky pro posílení skupinového (generačního) vědomí sounáležitosti.

Ve společnostech s rozvinutými společenskými vztahy je účast a aktivita mladého člověka v generačních (vrstevnických) skupinách nezbytnou a nezastupitelnou součástí procesu společenského zrání. Tato skutečnost je logickým důsledkem změn v relaci objektové a subjektové stránky jeho osobnosti. V dětství je člověk především objektem působení rodičů a dalších dospělých, neboť schopnost projevovat se jako cílevědomý a uvědomělý subjekt mu

není dána biologicky, ale rozvíjí se – pochopitelně ve vazbě na tělesný rozvoj – v procesu jeho mentálního a sociálního zrání.

Pro děti má proto základní význam jejich sociální interakce v generačně heterogenních skupinách, jakou představuje především rodinný kruh. Generačně heterogenní komunikace je pro ně podstatným zdrojem informací, které jsou pro jejich vývoj nezbytné. Determinujícím „informačním milieum“ jsou vztahy k příslušníkům starší generace, v první řadě k rodičům.

„Generačně“ homogenní interakce, kterou v rámci rodiny představuje kontakt se sourozenci a mimo rodinu kontakt s vrstevníky v dětských kolektivech (jesle, školky, dětská hřiště apod.), plní psychologicky relevantní funkce, o čemž například svědčí častá frustrace jedináčků, kterým je znemožňován kontakt se sobě rovnými. I když „generačně“ homogenní skupiny nemají pro předškolní dítě rozhodující informační význam, bezesporu již v tomto životním období umožňuje členství v těchto skupinách ověřování a upevňování získaného stupně lidské subjektivity.

Význam „generačně“ homogenních skupin a v nich realizovaných kontaktů v procesu ontogeneze roste, v pubertě se stávají již velmi důležité a v období adolescence zcela nezbytné pro normální mentální a sociální rozvoj jedince, ale i pro utváření společenského charakteru celé nové generace. „Prepubescent žije ve škole jako příslušník masy, kterou nepřehlédá. Je daleko více vedle spolužáků, nežli aby byl opravdu s nimi . . . V tomto období děti ještě na sebe žalují, pokřikují na sebe, vysmívají se defektním nebo jinak výjimečným druhům . . . V pubescenci jakoby rázem se stává třída celkem, k němuž členové lnou. Žaloba na spolužáka je nemožná; naopak nezřídka žák sám trpí trest, než by prozradil viníky . . . Započíná jakési spolkaření, v němž je mnoho hravého a formalistického“ [Příhoda 1967].

V adolescenci však již nejde jen o upevňování a „testování“ docíleného stupně subjektivity, jak je tomu v dětském věku, ale interakce s vrstevníky získává nové rozměry a kvality: vrstevnická skupina je jednak nezbytným článkem získávání prvních sexuálních „teoretických“ znalostí a praktických zkušeností, jednak má zcela nezastupitelný význam jako sociální prostředí umožňující otevřený a tvořivý dialog. Klima generačně homogenní skupiny nejlépe mladým lidem umožňuje střetávání a vzájemné obohacování názorů a postojů, které mohou být odlišné i protichůdné, nicméně vyplývají z relativně shodné sociální zkušenosti, jsou „historicky“ shodnou i když sociálně diferencovanou generační reflexí dané společenské skutečnosti.

V „generačně“ homogenních skupinách se vytvářejí nezbytné předpoklady proměn kulturních (duchovních i materiálních) hodnot získaných od minulých generací v novou (i když mnohdy sotva znatelně odlišnou) podobu. Možnost přistupovat ke kultuře, kterou vytvořila dosavadní historie lidstva, nově, je dána nejen objektivně, tj. novou společenskou situací, v níž nová generace zraje, ale i subjektivně: mladí lidé cítí potřebu manifestovat svou relativní zralost, to, že již nejsou dětmi, tím, že dokáží nově (poněkud odlišněji než rodiče, učitelé apod.) přemýšlet o věcech a záležitostech kolem sebe a svým jednáním je v rámci daných možností ovlivňovat. Nejen napodobením dospělých, ale především něčím novým a odlišným ve způsobu života, se mládež snaží sobě a druhým dokázat svou vývojovou pokročilost a svébytnost.

Ani v současných vyspělých společnostech, pro něž je příznačná narůstající akcelerace změn, nejsou intergenerační posuny hodnot, norem, vzorů atp. výrazné. Lze je však již postřehnout při srovnání generací rodičů a dětí, tzn. generací v biologickém, resp. genetickém významu(18). Avšak i sebemenší posuny hodnot, norem, vzorů apod., na nichž se mládež podílí, jsou z hlediska nových generací významné, neboť přispívají k jejich společenské identitě, sebepoznání, sebeurčení a seberealizaci. Právě tato možnost alespoň minimální diskontinuity je předpokladem, aby se nová generace stala aktivním a tvůrčím článkem řetězu

historické kontinuity společnosti.

V tomto ohledu se také mládež reálně stává nositelem kontinuitních změn, inovací v rámci dané společensko-ekonomické formace. Není a nemůže být nositelem velké diskontinuitní změny, tj. přechodu jedné společensko-ekonomické formace v druhou. Nositelem takové změny společenského vývoje mohou být jediné společenské třídy. To nevylučuje možnost, aby mládež v takových revolučních přeměnách sehrávala (a zpravidla také v soudobých společnostech sehrává) důležitou roli jako součást revolučního subjektu, jenž vyjadřuje sociálně třídní potřeby a zájmy. Ty jsou v rámci sociálně třídních skupin – zvláště v revolučních situacích – identické z hlediska všech generačních a sociálně demografických podskupin.

Čím je dynamika společenského vývoje větší, tím je větší i generační frekvence a generační rozdíly se prohlubují (19). V důsledku toho se objevuje, a v budoucnosti tomu bude stále častěji, tzv. generační inverze [Matějovský 1982], situace, kdy se mění tradiční vztah starší a mladší generace: starší se učí od mladší (20).

Do budoucna lze proto jako důsledek procesů společenské přestavby a prudkého vědeckotechnického rozvoje očekávat další zvýšení generační frekvence, prohlubování specifík generací a vyšší generační hustotu, tzn. zvyšování počtu současně žijících a společensky aktivních generací. Z toho však nelze mechanicky vyvozovat, že společnost se bude stále výrazněji generačně diferencovat. Generační specifika, různé kvality jednotlivých generací, spolu s dalšími faktory, současně vytvoří jak předpoklady, tak i nezbytnost vyššího stupně generační kooperace. S tím bude souviset proces sblížování generací, který svými důsledky zasáhne oblast pracovních i mimopracovních aktivit.

Budoucí procesy vývoje generační struktury socialistické společnosti budou analogické s procesy v sociálně třídní struktuře: prostřednictvím bohaté diverzifikace uvnitř jednotlivých částí společenské struktury (tříd, generací) bude docházet k jejich sblížování a integraci. Pohyby v sociálně třídní struktuře budou determinovat generační strukturu a relativně autonomní generační procesy (především v rámci mladé generace) budou urychlovat změny sociálně třídní struktury. O mladé generaci bude více než dosud platit, že „představuje hledisko každé stránky celistvé společenské skutečnosti, její průnik do sféry přítomných subjektů budoucího vývoje“ [Charvát–Dubský–Jeřábek 1982].

Mládež je kategorií dynamickou, historicky se neustále vyvíjející, a to globálně, z hlediska jejího místa a úlohy ve společnosti, tak i z hlediska její vnitřní struktury, biologických, psychických a sociálních procesů a jevů, které jsou pro ni příznačné. Generace je kategorií relativně statickou, je více či méně přesným obrazem, ke kterému v průběhu sociologického věku mládeže dospělo zrání mladých lidí v konkrétních historických podmínkách. Přesto kategorie generace imanentně obsahuje dynamickou složku, neboť je koncentrovaným, syntetickým výrazem celého minulého vývoje a předznamenáním důležitých rysů bezprostředního dalšího pohybu společnosti.

Akcelerace generačních proměn relativizuje poznávací hodnotu věkové kategorizace, která je v sociologických výzkumech mládeže často jediným, ne vždy dostatečně podloženým, syntetickým indikátorem různých fází ontogeneze a s nimi spjatých společenských charakteristik. I když předpokládáme, že i v budoucnu bude věková kategorizace důležitým prvkem operacionalizace pojmu „mládež“, domníváme se, že bude žádoucí zohlednit a pro potřeby empirického výzkumu odpovídajícím způsobem specifikovat (operacionalizovat) konkrétní generace přicházející v úvahu jako předmět sociologického výzkumu.

Dalším rozpracováním problematiky společenského zrání generací a jejich dialekticky chápané kontinuity chceme přispět k hlubšímu chápání místa a úlohy mládeže ve společnosti, k rozvoji teoretických východisek empirických výzkumů mládeže a v konečném důsledku i k optimalizaci rozvoje a využití předpokladů mládeže účastnit se procesů společenských

přeměn. Akceptováním obecných věkových (ontogenetických) znaků současně se znaky specificky generačními, které vyjadřují stupeň fylogeneze lidského druhu, získává pohled na mládež potřebný širší úhel.

Koncepcí společenského zrání mládeže, kterou předkládáme ve značně nehotové a diskusní podobě (s nerovnoměrně rozpracovanými prvky) je pokusem o teoretické zdůvodnění zvyšujícího se významu mládeže v procesech společenské reprodukce. Aniž bychom ztráceli ze zřetele hlavní a určující subjekt současného společenského vývoje – dělnickou třídu a objektivní hybný princip společnosti – dialektiku výrobních sil a vztahů, snažíme se upozornit na mimořádný význam mladé generace jako faktoru společenské změny.

Jestliže na některých místech prezentované pojetí společenského zrání mládeže v konkrétní historickou generaci působí dojmem jednostranného a nekritického vyzdvihování rozvojetvorných pozitivních rysů mládeže, pak to vyplývá ze dvou skutečností. Za prvé uvažujeme především o mládeži v socialistické společnosti, která vytváří objektivní sociálně ekonomické a postupně i morální podmínky a předpoklady rozvoje společensky pozitivních hodnot, zájmů a potřeb mladé generace. Za druhé, plně si uvědomujeme i mnohé negativní jevy, které byly a jsou vázány na proces společenského zrání mládeže a které se v průběhu vývoje socialismu modifikují, ale neruší. I když explicitně tyto jevy neanalyzujeme, dialekticky je chápeme jako imanentní, nutnou součást procesu společenského zrání.

Soudíme, že mládež (více než generace dospělých) má právo na netrpělivost a omyly, pokud se jich dopouští ve snaze posunout vývoj lidské společnosti na vyšší stupeň rozvoje výrobních sil a dokonalejší uspořádání a fungování společenských vztahů. Řečeno slovy Josefa Čapka: „Přesvědčení, které o sobě mládež má: že by všechno na světě zařídila a vyřídila lépe než to neprobudilé lidstvo provádělo před ní, nebývá jen ješitně sebezpyčující, nýbrž také – a ještě více – krásné a povzbudivé“ [Čapek 1947 : 158].

(1) V této souvislosti upozorňujeme i na různé chápání pojmu výchova (širší, užší). Např. představitelé širšího pojetí definují výchovu jako „společenskou činnost, jejímž účelem je přizpůsobení nastávajícího člena společenské skupiny k plnému členství v této skupině“ [Znaniecki 1928].

(2) Také F. Kahuda koncem šedesátých let koncipuje socializaci jako „vzájemně oboustranný proces diferencovaného přizpůsobování se“ jedince a společenského prostředí [Kahuda 1969].

(3) Pojem „společenský“ v daném kontextu nepovažujeme za český ekvivalent mezinárodně používaného pojmu sociální. Čeština, podobně jako ruština, umožňuje diferencovaný výklad obou pojmů (socialnyj–obščestvennyj). Obsah pojmu „společenský“ je širší a obecnější než obsah pojmu „sociální“. „Společenský“ vyjadřuje nejobecnější vymezení diferencované jednoty biologické, mentální a sociální stránky určitého společenského jevu nebo procesu. „Sociální“ představuje řez společenskou totalitou, který především odkrývá předivo společenských vztahů. Vycházíme přitom z názoru, „že společenské (sociální v širším slova smyslu) zahrnuje především ekonomické, politické, ideově kulturní a také sociální vztahy (aspekty vztahů). Obsahem „společenského“ jsou také vztahy mezi těmito sférami života společnosti. Naproti tomu vlastní obsah sociálního v nejužším slova smyslu se týká především vztahů mezi jednotlivci a skupinami, jež nemají vyhraněné ekonomický, politický obsah“ [Zich 1986 : 31–32].

(4) Nové přístupy však představují jak aktivity ve smyslu pozitivního řešení společenských rozporů, přispívající k žádoucím rozvoji společnosti, tak aktivity vycházející z adaptace na rozpory ve společnosti a deformace v socialistických společenských vztazích.

(5) Je nesporné, že poznání mládeže má prognostickou relevanci. Možnost odhadovat budoucí trendy vývoje společnosti na základě analýzy určitých jevů a tendencí projevujících se u mladé generace však nelze přeceňovat nebo ji chápat mechanicky. Zejména kvalitativní rysy mládeže se odrážejí v kvalitách příští společnosti velmi zprostředkovaně a jsou často výrazně modifikovány nově se prosazujícími (ekonomickými, politickými aj.) okolnostmi vývoje. Poznávání současné mládeže je tedy pouze jedním z mnoha faktorů, které intervnují do prognostických úvah o trendech společenského pohybu.

(6) V. Příhoda připomíná, že již I. S. Turgeněv „vzájemné neporozumění otcovské a synovské generace posunul do celonárodní a světové šifky v postavě Bazarova z románu Otcové a děti... Turgeněv správně postihl, že nesvár rodičů a dětí je podmíněn dialektikou vývoje, že je jeho pákou“ [Příhoda 1967 : 60].

(7) J. Pecen užívá pro objasnění otázek vztahu generací obecný pojem „generační problém“ a specifikuje „míru generačního problému“, na níž závisí jeho společenská užitečnost, nebo naopak nebezpečnost v podmínkách socialismu [Pecen 1986].

(8) Rozbor příčin a důsledků některých těchto konfliktů v československých podmínkách v letech 1965–1969 je obsažen např. v práci A. Vaňka [Vaněk 1976].

(9) Nynější soužití více generací ve srovnání s předcházejícími vývojovými obdobími vyplývá z markantního prodloužení lidského života. „Soudí se, že v období paleolitu a mezolitu nepřevyšovala střední délka života při narození dobu 15 let a ještě v neolitické době, v bronzové a na počátku železné doby byla mezi 20–30 lety. Pro období římského panství se pohybují odhady mezi 20–40 lety a stejně tomu bylo i v období feudalismu. Zdá se tedy, že až do poloviny 19. stol. nepřevyšovala v Evropě střední délka života při narození dobu 40 let“ [Srb–Kučera–Růžička 1971]. Teprve po 1. světové válce přesáhla délka hranici 50 let a až po 2. světové válce hranici 60 let. V současnosti se ve vyspělých společnostech pohybuje střední délka života okolo 70 let.

(10) Jednou z hluboko zakořeněných iluzí je, že veškerý obsah sociální či individuální zkušenosti lze předat nové generaci. Často této iluzi podléhají rodiče, ale i profesionální vychovatelé. Mnohé pravdy, které jsou výsledkem zkušenosti minulých (starších) generací, jsou z pohledu mládeže relativizovány novou společenskou skutečností, s níž jsou mladí lidé v interakci. Existují dokonce oblasti společenského života (např. oblast citových a sexuálních vztahů), v nichž relativně neměnné a mnoha generacemi ověřené zkušenosti nemohou mladí lidé převzít, musí se k nim dobrat sami na základě vlastní praktické zkušenosti, vlastním poznávacím procesem. Je nutno se smířit s tím, že v mnoha oblastech budou mladí lidé patrně věčně chybujiícími, věčně hledajícími a věčně znovu a znovu pro sebe objevujícími staré pravdy. Ono věčné a zdánlivé (z hlediska starších generací) zbytečné prověřování prověřeného má i svůj racionální aspekt. Je symptomem inovačního zájmu každé nové generace, který je nezanedbatelnou složkou společenského pokroku.

(11) Podstatu rozporů mezi generacemi vysvětluje v souvislosti s konstrukcí dialektického modelu socializace mládeže A. Fazík : „Socializace je proces rozporuplný, zejména u adolescentní mládeže, neboť se na tomto stupni výrazněji než dříve střetávají nový typ socializace s předcházejícími typy, které se uskutečňovaly ve zcela jiných podmínkách. Vlastní proces socializace je tak zároveň i procesem kritiky socializace, v němž se přijímají i odmítají hodnoty, postoje, zkušenosti, zvyky a obyčeje. A zde někde pramení i rozpor mezi „mladými“ a „starými“. Starší si myslí, že mládež nedoceňuje jejich zkušenosti a jejich hodnoty a mladí si myslí, že staří nemají smysl pro jejich přání, požadavky a vkus“ [Fazík 1970].

(12) Předpoklad, že nově se utvářející generace „nejsou jen pasivním odrazem vnějšího prostředí, ale jsou také v daném historickém rámci činnými subjekty“, je dnes rozšířen jak mezi sociology mládeže v socialistických zemích, tak i mezi marxisticky orientovanými západními sociology [Jugendbewegung 1987 : 18–56].

(13) V období mládí se pochopitelně nevyčerpávají všechny důležité vývojové změny generace. Kvalita individuí, která budou tvořit generaci, je do značné míry dána již jejich vývojem v dětství. Také ve středním a starším věku dochází k proměnám generace v souvislosti s tím, jak si osvojuje nové společenské pozice a role. V mládí se však utvářejí rozhodující sociální rysy generace, které jsou pozdějším vývojem již jen modifikovány.

(14) Např. E. Freiová rozlišuje tři základní pojety : 1. generace ve smyslu genealogickém, 2. generace ve smyslu kulturní kontinuity a 3. generace ve smyslu historické kontinuity [Freiová 1977]. V. Andrlé vysvětluje různost přístupů k interpretaci pojmu generace specifickými hledisky jednotlivých společenských a přírodovědních disciplín (biologie, antropologie, demografie, sociologie) i některých technických oborů (např. elektronika), které převzaly pojem generace pro označení zásadních inovací integrálních prvků určitých (např. počítačových) systémů [Andrlé 1985].

(15) Genetika rozlišuje generaci filiální, kterou tvoří jedinci vzniklí pohlavním křížením dvou jedinců generace parentální a disponuje systémem symbolů k označení generací a k vyjádření generačních vztahů a posloupností.

(16) Demografická pojetí jsou někdy aplikována i v sociologii mládeže. Lze říci, že aplikace demografického pojetí generace je signifikantním rysem překonaného přístupu k mládeži, který mladou generaci pokládal za „věkovou“, příp. „věkovou sociální“ skupinu.

(17) Definici generace blízkou tomuto pojetí uvádí V. Andrlé: „Generace jsou skupiny lidí, kteří vyrůstají v určité době v určitých sociálně historických poměrech a podmínkách a jsou společně formovány prvky určitého sociálního makroklimatu. Tyto shodné či obdobné skutečnosti u nich vytvářejí společné či shodné hodnotové systémy, rysy jejich osobnosti, jejich potřeby, zájmy ovlivňované charakterem sociálně třídní diferenciace dané společností a přivádějí je k aplikaci shodných či obdobných nástrojů, jichž používají k dosahování stanovených cílů“ [Andrlé 1985]. Za nedořešené v této definici považujeme dvě věci: za první, není vysvětleno, proč jsou generace formovány pouze prvky „určitého sociálního makroklimatu“ a nikoli také mikroklimatu. Domníváme se totiž, že formativní efekt je dosahován působením obou dialekticky spjatých stránek „makro“ i „mikro“ klimatu, resp. společenské makro i mikrostruktury. Za druhé, za podstatnější považujeme opomenutí charakteristiky generace jako specifického subjektu společenského vývoje. Autor definice konstatuje, že generační rysy, hodnoty, potřeby, zájmy atd. přivádějí generace „k aplikaci shodných či obdobných cílů“. Je zřejmé, že generační subjektivita (potencionalita) se neprojevuje a nevyčerpává jen v rovině instrumentální. Soudíme totiž, že generačně specifické podmínky a z toho plynoucí specifické a sociálně třídně diferencované potřeby a zájmy vedou k účasti generace na vyjadřování společenských cílů a k rozvíjení společenské aktivity nezbytné k jejich dosažení.

(18) Longitudinální psychologické výzkumy prokázaly evidentní difference v utváření osobnosti mladých lidí vzdálených od sebe datem narození méně než 20 let. Např. J. Kotásková a P. Boschek na základě komparabilních výzkumů z let 1966 a 1984 dokládají závažné posuny v postojích adolescentů k rodičům, jež naznačují i důležité změny v rodinné výchově, která je určujícím faktorem utváření osobnosti mladého člověka [Kotásková-Boschek 1986].

(19) Problematiku souvislostí mezi generační frekvencí a dynamikou společenského vývoje autoři blíže analyzují na základě historického materiálu z poválečného vývoje ČSSR v [Sak-Kabátek 1985].

(20) Konkrétně např. zavádění elektroniky a především výpočetní techniky do hospodářské i společensko-politické praxe je v našich podmínkách, ale i v zahraničí, převážně záležitostí mladých lidí, jejichž adaptabilita a vzdělání je v tomto směru nesrovnatelně vyšší, než je tomu u jejich starších spolupracovníků, kteří jsou mnohdy nuceni učit se od svých mladších kolegů.

Literatura

- Andrlé, V.: *Kontinuita generací*. Impuls 1985, č. 5.
- Čapek, J.: *Psáno do mraků*. Praha, F. Borový 1947.
- Fazík, A.: *Charakteristika socializačních procesů dnešní dospívající mládeže*. In.: *Poradenství problém aktuální*. Praha, MMTV 1970.
- Freiová, E.: *Mládež a sociologie*. In.: Fazík, A. a kol.: *Mládež ve společnosti*. Praha, Svoboda 1977.
- Gaidys, V.: *Vremja v sociologičeskich issledovanijach*. Vilnius, Mintis 1986.
- Charvát, F.: *Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu*. Praha, Academia 1980.
- Charvát, F. – Dubský, V. – Jeřábek, H.: *Ke stavu a perspektivám výzkumu mládeže*. Sociologický časopis 1982, č. 2.
- Jugendbewegung – Widerstand und Aufbruch*. In.: *Marxistische Blätter* 1987, č. 7/8.
- Jurovský, J.: *Duševní život ve společenských podmínkách*. Bratislava, Veda 1965.
- Kabátek, A. – Sak, P. – Holda, D. a kol.: *Utváření socialistického uvědomění pracujících*. Praha, ÚRO 1986.
- Kahuda, F.: *Integrovaný aspekt zkoumání sociálního zrání člověka*. II. symposium integrovaná antropologie. Praha, ČSAV 1969.
- Kahuda, F.: *Sociologický věk dětí a mládeže v základech pedagogické sociologie*. Komenský 1965, č. 4.
- Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha, Orbis 1971.

- Kotásková, J. – Boschek, P.: *Generační změny v percepce rodičovského chování adolescenty. Psychológia a patopsychológia dieťaťa* 1986, č. 6.
- Marcuse, H.: *An Essay on Liberation*. London, The Penguin Press 1969.
- Marx, K.: *Předmluva ke kritice politické ekonomie*. In: Marx, K. – Engels, B.: *Vybrané spisy*, sv. I. Praha, Svoboda 1950.
- Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, Svoboda 1958.
- Matějovský, A.: *Mládež a společnost. Sociologický časopis* 1982, č. 2.
- Mikšík, O.: *Utváření integrity osobnosti jako psychologický problém*. In: *Kolektiv a rozvoj osobnosti*. Praha, ČSAV 1988.
- Mitev, P.: *Sociology Facing to Problems of Youth*. Sofia, NCIM 1982.
- Pecen, J.: *K některým otázkám vývoje československé mládeže. Sociologický časopis* 1987, č. 6.
- Portirievová, T. V. – Portiriev, L. K.: *Mládež, práce, volný čas*. Bratislava, Smena 1974.
- Příhoda, V.: *Ontogeneze lidské psychiky II*. Praha, SPN 1967.
- Sak, P. – Kabátek, A.: *Místo a úloha mládeže ve společenské reprodukci. Sociologický časopis* 1985, č. 5.
- Sak, P.: *Sociální vývoj mládeže*. Praha, SPN 1985.
- Salava, Z. a kol.: *Názory a postoje čs. pracujících před XI. všoedborovým sjezdem*. Praha, ÚRO 1987.
- Srb, V. – Kučera, M. – Růžicka, Z.: *Demografie*. Praha, Svoboda 1971.
- Suchý, J.: *Socializace mládeže*. In: Fazík, A. a kol.: *Mládež ve společnosti*. Praha, Svoboda 1977.
- Szczepanski, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha, Svoboda 1966.
- Vaněk, A.: *Krise studentského hnutí. Impuls* 1976, č. 4.
- Wiatr, J. J.: *Společnost, úvod do systematické sociologie*. Praha, SPN 1968.
- Zich, F.: *Sociální procesy*. Praha, Svoboda 1986.
- Znaniecki, F.: *Socjologia wychowania*. Warszawa 1928.

Резюме

A. Кабатеk – П. Сак: Теоретико-методологические примечания к исследованиям молодежи и поколений

Работа исходит из анализа разных концепций социализации молодежи и пытается содействовать моделию общественного созревания молодежи к разработке диалектического и историко-материалистического понимания социализации, или же понимания места и роли молодежи в процессах общественного воспроизводства. Представляемая модель общественного созревания молодежи подчеркивает биологические, психические и, в первую очередь, социальные метаморфозы, которые, как правило, приводятся при спецификации процессов социализации молодежи. Понимание общественного созревания одновременно стремится отразить как процессуальность развития молодежи, так и диалектику перехода количества в качество в процессе созревания и объект-субъектную позицию молодежи по отношению к совокупности общества и его историческому движению.

Основную структуру общественного созревания молодежи образует биологическое, умственное и социальное созревание. Общественное созревание находится под влиянием извне, среды, которая формируется по отношению к каждому конкретному индивиду. Эта среда, называемая полем жизни, состоит из биологического, социального и умственного поля. Помимо внешних влияний, общественное созревание конкретного индивида в некоторой мере предопределено генетической информацией, вытекающей из свойств прошлых поколений и является специфическим, индивидуальным выражением филогенеза человеческого рода.

Результатом процесса общественного созревания молодежи является поколение со своими общевидовыми, а также специфическими, биологическими, умственными и, в первую очередь, социальными свойствами. Общественное созревание рассматривается, в первую очередь, как процесс формирования классово-структурированной субъективности поколения, которая

делается возможной и лимитируется объективно данными общественными условиями, данной ступенью развития производительных сил и общественных отношений. Поколение в этом отношении является окончательной стадией процесса общественного созревания, завершением эволюционно наиболее динамичной части жизни, внутренне социально дифференцированной совокупности молодых индивидов в определенных конкретно-исторических условиях. Поколение является одновременно фундаментальным элементом филогенеза человека.

Расстояние поколений на оси физического времени значительно переменчиво в зависимости от количества, объема и глубины общественных метаморфоз, осуществляющихся в ходе общественного созревания молодежи. Чем больше историческое значение общественных метаморфоз, тем больше расстояние поколений и наоборот. Крупные исторические преобразования, действующие, как правило, в длительной перспективе, расширяют расстояние поколений и имеют значительное интегрирующее, а также дезинтегрирующее значение. Исторические периоды, отличающиеся только мелкими количественными (эволюционными) изменениями, или даже застоєм, скорее сокращают расстояние поколений, однако, в первую очередь, раздробляют целостность и определенность поколений. Объединение поколений в такие периоды является скорее следствием утверждения определенных маргинальных групповых, чем всеобщественных релевантных потребностей, интересов и целей.

Модель общественного созревания молодежи и формирования поколений должно содействовать в теоретико-методологическом плане развитию изучения молодежи и изучению поколений как специфических общественных субъектов социальной преемственности и прерывистости, принимающих участие в социальном изменении в процессе общественной перестройки.

Summary

A. Kabátek – P. Sak: Theoretico-methodological Remarks on Youth and Generations Research

The present study proceeds from the analysis of different conceptions of the socialization of youth and, by presenting a model of the young people's social maturation, attempts to contribute to the elaboration of the dialectic and historico-materialistic conception of socialization, or – as the case may be – of the conception of the position and role of youth in processes of social reproduction. The model of the social maturation of youth presented here accentuates biological, psychological and particularly social transformations which, as a rule, are referred to in the specification of the processes taking place in the socialization of youth. At the same time, the conception of social maturation endeavours to grasp not only the processual character of the development of youth but also the dialectics of the transformations of quantity into quality in the process of maturation, as well as the object-subject position of youth in relation to the social whole and its historical motion.

The basic structure of the social maturation of youth is formed by biological, mental and social maturation. Social maturation is influenced from the outside, by the environment developing for each concrete individual separately. This environment, called the field of life, consists of the biological, the social and the mental field. Apart from external influences, the social maturation of a concrete individual is, to a certain extent, predetermined by the genetic information ensuing from the properties of past generations; it is a specific, individual expression of the phylogenesis of mankind.

The process of the young people's social maturation results in the rise of the generation with its generally specific, but also generation-specific biological, mental, and particularly social properties. Social maturation is conceived primarily as a process of the formation of the class-structured subjectivity of the generation, facilitated and simultaneously limited by objectively given social conditions determined by the development level of productive forces and social relations. The generation conceived in this way is the outcome of the social-maturation process, the culmination of the developmentally most dynamic part of life of an internally socially differentiated group of young individuals under particular concretely historical conditions. The generation is simultaneously an elementary factor of the phylogenesis of man.

The generation span on the axis of physical time is greatly variable in dependence on the quantity, range and intensity of social changes actualized in the course of the young people's social maturation. The greater is the historical significance of social changes, the greater is the generation span, and vice versa. Great historical changes peculiar to which, as a rule, is a long-run action, increase the generation span and make a considerable integrative but also disintegrative impact. Historical periods characterized by only minor quantitative (evolutionary) changes, or even by stagnation, tend to decrease the generation span; first and foremost, however, they diffuse the integrity and unambiguousness of the generation. In such periods, the integration of generations is a consequence of asserting certain marginal-group needs, interests and goals, rather than universally relevant ones.

On the theoretico-methodological level, the model of the social maturation of youth and of the formation of generations may be expected to contribute to the development of youth research and to the investigation into generations as specific social subjects of social continuity and discontinuity, participating in social change in the process of social reconstruction.

Sociologie, která se jako samostatná a zvláštní disciplína, usilující o pravdivé, nespekulativní a prakticky aplikovatelné poznání společenské skutečnosti, konstituovala ve dvou ideologicky diametrálně odlišných podobách, marxovské a comtovské, zhruba v polovině devatenáctého století, nevznikla jako žádný myšlenkový výtvar v ideovém vakuu. Měla celou řadu předchůdců, v jejichž dílech se objevovaly prvky a náznaky sociologické metodologie i teorie, byly však smíseny se spekulativními postupy sociální filozofie a filozofie dějin a ve většině případů byly těmito postupy překryty. Vznik už v pravém slova smyslu sociologického přístupu ke společnosti by však bez těchto předchůdců nebyl myslitelný, protože díky mimo jiné právě dialektické negaci jejich poznatků o společenské skutečnosti byly základy sociologie vytvořeny.

Jedním z ideových proudů předcházejících vzniku sociologie byly společenské teorie francouzských osvícenců osmnáctého století. Jakkoli šlo o proud vnitřně sociálně i ideově velmi pestrý a značně diferencovaný, všechny jeho významné představitele spojuje přinejmenším jeden společný rys, jímž je kritický postoj k existujícímu společenskému uspořádání i k jeho hlavním oporám. Spolu s polským historikem sociologie J. Szackým [viz Szacki 1981 : 91–92] můžeme konstatovat, že kriticismus francouzských osvícenců byl zaměřen především proti těmto stránkám tehdejších společenských poměrů :

1. Proti tradičním náboženským systémům s jejich důvěrou v poznávací hodnotu takzvaných svatých knih, s jejich bezreflexivní vírou, jež měla řadu negativních důsledků pro rozvoj teorie i praxe, i s jejich institucemi retardačně působícími na celý společenský život.

2. Proti všem autoritám zbavujícím člověka práva na samostatné ověřování pravdivosti vyznávaných názorů. Ve společenském životě to především znamenalo zpochybnění autority tradice. Pod vlivem této osvícenské kritiky přestaly být postupně akceptovány určité názory i instituce uznávané doposud jen proto, že existovaly „odedávna“ a že nebyly nikdy dříve vyvráceny. Právo na existenci začalo být přiznáváno jen tomu, co je v souladu s rozumem a co je užitečné.

3. Proti filozofické spekulaci a metafyzice. Za špatnou byla považována nejen teologie, ale také každá filozofie, jež není schopna dokázat, že její tvrzení jsou v souladu s fakty.

4. Proti tehdejším světským politickým a společenským institucím, zejména proti despotismu a tyranii.

Všemi těmito obecnými rysy osvícenské kritiky se vyznačuje rovněž dílo Charlese-Louise Montesquieua (autora tak proslulých a vlivných prací, jako jsou mimo jiné *Perské listy*, *Úvahy o příčinách velikosti a úpadku Římanů* a zejména *O duchu zákonů*), který se narodil 18. ledna 1689, tedy přesně jedno století před počátkem Velké francouzské buržoazní revoluce, již pomáhal svou tvorbou ideově připravovat.

Zájem historika sociologie poutá Montesquieuovo dílo hlavně proto, že ve srovnání se spisy ostatních osvícenců obsahuje zřejmě nejvíce prvků, náznaků a zárodků sociologické metodologie a teorie, že se nejvíce blíží později vzniklému již typicky sociologickému přístupu ke

společenské skutečnosti. Není jistě náhoda, že E. Durkheim považoval Montesquieua za předchůdce sociologie [Durkheim 1953], že R. Aron ho řadí dokonce mezi zakladatele sociologie [viz Aron 1967 : 27], že podle J. Szczepańskiego byl díky Montesquieuovu dílu, zejména pak díky jeho pojetí zákonitosti společenského života „na cestě k vytvoření společenské vědy učiněn rozhodující krok“ [Szczepański 1967 : 15], že slovenský autor A. Vantuch vidí v Montesquieuovi „průkopníka materialistického pojetí zákonů společnosti, který připravil půdu pro rozlišení základny a nadstavby“ [Vantuch 1977 : 240] a že A. Kłoskowská se dokonce domnívá, že „některé Montesquieuovy (. . .) teze anticipující marxovské pojetí závislosti právně politické nadstavby na formách ekonomiky (. . .)“ [Kłoskowská 1975 : 26].

Angažovanost

Charles-Louis Montesquieu byl, řečeno dnešní terminologií, myslitel v pravém slova smyslu angažovaný. Idea takzvané nehodnotící společenské vědy, která se značně rozšířila mezi některými buržoazními sociology na přelomu devatenáctého a dvacátého století a jež je v buržoazní sociologii vlivná dodnes, mu byla, stejně jako ostatním francouzským osvícencům, cizí. Montesquieuovo dílo programově a uvědoměle vznikalo jako reakce na aktuální společenské poměry, jako snaha o jejich teoretickou analýzu a jako ideový nástroj jejich praktické změny (1).

Montesquieu patří mezi ty společenské teoretiky minulosti, kteří jsou nám, již se hlásíme k marxistickým ideovým a metodologickým východiskům, blízcí, a to proto, že se snažili řešit otázky své doby, přičemž nevycházeli především ze spekulativních a nadčasových úvah, ale z poznání reality, z fakt získaných způsoby, jež byly v dané době dostupné. Je do určité míry paradoxní, že díla myslitelů, kteří měli sklon k abstraktním a ahistorickým postupům, kteří chtěli jednou provždy vyřešit všechny všelidské problémy a viděli v tom záruku nezávislosti svých teorií na prostoru a čase, rychle zastarala, zatímco díla těch, kteří se snažili odpovídat na zcela konkrétní problémy své doby a společnosti, si dodnes pro nás v mnohém uchovála svou inspirativní hodnotu. Vyplyvá to zřejmě zejména z toho, že snaha odpovídat na konkrétní otázky své doby a navrhovat praktická řešení nutí badatele usilovat o odpovědi reálné a realizovatelné, hlouběji propracovávat vlastní teorii a metodologii a nést rovněž za navrhovaná opatření větší odpovědnost.

V dílech těchto takzvaných angažovaných autorů se objevuje ještě jeden typický rys, bez něhož by ona angažovanost byla nemyslitelná, a to kritický vztah k existujícím poměrům. Angažovat se pokaždé znamená usilovat o změnu. Změna daných poměrů je ovšem vždy jejich kritikou. Nejprve zpravidla kritikou teoretickou, ruku v ruce s tím nebo poté i kritikou praktickou. Teorie plní své nejvlastnější poslání, jestliže osvětluje cestu praxi, jestliže v jistém smyslu praxi předbíhá, a to tak, že jí ukazuje, k čemu by měla směřovat, jaký by měl být její další vývoj. Osvícenci, včetně Montesquieua, tuto úlohu plnili. Jejich teorie byly vskutku ideovým nástrojem změny daných poměrů. Teorie v jejich době opravdu „nezaostávala“ za potřebami praxe. Bylo to však podmíněno právě její kritičností, která jim umožňovala nezustat v zajetí daných poměrů, ale přesahovat je.

Jaké to však byly konkrétní poměry, co na nich Montesquieu kritizoval a z jakých sociálně třídních pozic k nim přistupoval? Aniž bychom podávali podrobnou a vyčerpávající charakteristiku ekonomické, sociální a politické situace francouzské společnosti v první polovině osmnáctého století, do níž Montesquieuův život a tvorba spadají, můžeme konstatovat, že šlo o období, kdy se postupně stále více svou politikou diskreditovala absolutní bourbonská monarchie, a to jak v očích třetího stavu, tak i mezi osvícenou aristokracií. Tento režim nebyl

s to a ani nechtěl jakkoli řešit neutěšenou situaci masových skupin společnosti, tj. zejména rolníků trpících všemi negativními vlastnostmi feudální ekonomiky, jakož i řemeslníků, dělníků a městské chudiny, vystavených dvojímu útlaku, a to jak ze strany mladé buržoazie, tak ze strany feudálně aristokratické moci. Škodlivé důsledky pro francouzskou ekonomiku a v důsledku toho i pro nejširší vrstvy obyvatelstva měla válka o takzvané španělské dědictví (1701–1714) a později o takzvané rakouské dědictví (1741–1748). Ovšem nejtěživěji na všechny třídy francouzské společnosti doléhal stále bezohlednější a arogantnější despotismus bourbonské monarchie, který brzdil politické aspirace třetího stavu a ohrožoval dokonce i pozice privilegovaných feudálních vrstev. Ruku v ruce s neutěšenými ekonomickými poměry a politickým despotismem šel také duchovní útlak reprezentovaný především katolickou církví. Není divu, že tato situace vyvolávala odpor nejen mezi nejhůře situovanými vrstvami obyvatelstva, mezi rostoucí a sílící mladou buržoazií, ale rovněž mezi osvícenými představiteli šlechty.

Je v jistém smyslu paradoxní, ale z hlediska dané situace pochopitelné, že prvním významným kritikem despotismu ve Francii byl aristokrat Montesquieu, tedy autor, který sám patřil k třídě objektivně spjaté s feudálními poměry, jejichž historicky poslední politickou oporou se právě onen despotismus stal.

Montesquieuovou třídní příslušností byla determinována i míra kritiky společenských poměrů. Montesquieu nebyl revolucionář. Nešlo mu o to, aby byly existující poměry zásadně změněny. Na druhé straně však principiálně nesouhlasil s politickou formou, kterou tyto poměry měly. Byl kritikem politického despotismu Bourbonů z pozic osvícené aristokracie. Konkrétně se domníval, že politické uspořádání Francie lze napravit, pokud despocie bude nahrazena vládou aristokratické elity, pokud panovník bude ve své moci aristokracií omezován a kontrolován a pokud se šlechtické zásady cti, o nichž byl přesvědčen, že v minulosti bránily degeneraci moci, opět stanou hlavními normami, jimiž se bude řídit politický život.

Protože Montesquieu stavěl proti despotismu aristokraticky chápanou svobodu, dodržování zákonů, boj s uniformitou, ale také v souladu se šlechtickou ideologií právní nerovnost, což jsou všechno v podstatě liberální požadavky, charakterizují někteří autoři, například J. Baszkiewicz a F. Ryszka [viz Baszkiewicz–Ryszka 1973 : 242–243], celek jeho sociálně politických názorů jako aristokratický liberalismus. Chtějí jej tím odlišit od buržoazního liberalismu, a to především proto, že Montesquieu „neredukuje svou politickou koncepci na ideu státu vlastníků. Majetkový cenzus má podstatný význam při volbách do dolní sněmovny, jejíž členové musejí být osvícenější než lid. Avšak role šlechtických výsad nedovoluje uznat, že montesquieuovská monarchie je prostě státem buržoazně statkářských vlastníků. Autor má vůči šlechtě řadu výhrad (. . .), ale nakonec soudí, že „ „bez monarchie není šlechta a bez šlechty není monarcha; existuje pouze despota“ “ [Baszkiewicz–Ryszka 1973 : 243].

Prvotní inspirací a východiskem Montesquieuových teoretických úvah o společnosti byly tedy především sociálně politické poměry ve Francii. Montesquieu však nechtěl zůstat pouze u běžné kritiky jejich jevových stránek, ale chtěl proniknout hlouběji. Kladl si otázku, jak se tyto poměry vytvořily a jaké jsou jejich příčiny. To ho přivedlo ke studiu především historických materiálů. Montesquieu postupně dospíval ke správnému názoru, že dějiny lidstva nejsou dílem nějaké nadpřirozené bytosti ani mozaikou jedinečných vzájemně nesouvisejících událostí, nýbrž že se řídí určitými zákony. Tento poznatek byl z hlediska Montesquieuova příspěvku ke konstituování teoretických předpokladů pozdějšího vzniku sociologie klíčový. Nehledě na diametrální ideovou a metodologickou odlišnost comtovské a marxovské sociologie, oba tyto typy sociologického myšlení se k tomuto poznatku přihlášily, učinily z něj svůj konstitutivní prvek a na základě nových a bohatších zkušeností jej dále

rozpracovaly, jakkoli pochopitelně zásadně rozdílným způsobem. Máme-li odpovědět na otázku, proč to byl právě Montesquieu, kdo jako první z teoretiků společnosti vytvořil relativně ucelenou koncepci společenského života jako života ovládaného určitými objektivními zákony, musíme se především zamyslet nad tím, jaká byla metodologická východiska tohoto autora, která mu mimo jiné umožnila, aby k tomuto významnému závěru dospěl.

Metodologická východiska

Svůj postup zkoumání společnosti charakterizoval Montesquieu lapidárně a výstižně v Předmluvě ke svému hlavnímu dílu *O duchu zákonů*: „Své hlavní zásady jsem nevytvořil podle svých předsudků, ale podle přirozené povahy věcí“ [Montesquieu 1947 : 12]. Na rozdíl od většiny svých předchůdců i současníků nesnažil se Montesquieu vyvozovat závěry o společnosti z apriorních a spekulativně vytvořených obecných tezí, ale usiloval o shromáždění maximálního množství tehdy dostupných faktických údajů o společenské realitě, aby na základě jejich srovnání a zobecnění dospěl k určitým pravidelnostem a zákonitostem. Píše, že „nejprve (. . .) prozkoumal lidi a došel (. . .) k závěru, že přes všechnu neobyčejnou rozmanitost zákonů a mravů nedávají se vésti jen svou fantazií“ [Montesquieu 1947 : 11].

Společenský svět se nejprve Montesquieuovi jevil, ostatně stejně jako každému, kdo k tomuto světu přistupuje bez předem stanovených apriorních schémat, jako nekonečné bohatství různých mravů, zvyků, idejí, zákonů, institucí apod. Podstatné je, že se snažil vyvodit určité pravidelnosti a zákonitosti z tohoto světa samého. To však předpokládalo shromáždit množství faktů, jejich srovnání a analýzu.

Jaké byly hlavní způsoby, jimiž získával údaje o společnosti, jaké byly nejdůležitější zdroje jeho poznatků?

Podobně jako u všech Montesquieuových předchůdců i současníků usilujících o shromáždění faktů o společenské realitě to bylo na prvním místě studium prací historiků. Sovětský autor Baskin uvádí, že Montesquieu výborně znal dějiny starověkého Řecka a Říma, Sýrie, Egypta a částečně i Číny. Hluboce se zabýval rovněž dějinami Ruska, Anglie, Španělska a Portugalska. Byl pochopitelně také znalcem dějin své vlasti. Z konkrétních autorů uvádí sovětský badatel Montesquieuovu znalost děl Homérových, v nichž neviděl pouze práce umělecké, ale i cenný materiál týkající se dějin zrodu otrokářství, dále děl Polybiových, Plutarchových, Ciceronových apod. „Rozsáhlými historiografickými znalostmi Montesquieu značně převyšoval mnohé své současníky. Montesquieu se snaží právě z historických faktů vyvozovat teoretické závěry a zobecnění. A i když jeho zobecnění často trpí základními nedostatky, sama snaha analyzovat problémy sociálního života v jejich podstatě, prostudovat minulost i současnost v jejich skutečné podobě, a ne z hlediska nějakého abstraktního programu, otvírala novou stránku v dějinách pokrokového sociologického myšlení minulosti“ [Baskin 1975 : 53–54].

Toto Montesquieuovo zaměření na historickou literaturu při shromažďování faktů o společnosti bylo pokrokové a cenné přinejmenším ze dvou důvodů. Jednak proto, že v jeho době byla díla historiků vskutku hlavním zdrojem poznatků o společenském životě, a za druhé proto, že Montesquieu se zaměřoval hlavně na práce nepoplatné náboženské ideologii a stranou ponechával bibli i další teologické spisy, které jako spolehlivá historická svědectví neuznával.

Druhým zdrojem Montesquieuových poznatků o společnosti bylo jeho studium práva a právních spisů, jakož i jeho, byť poměrně krátká, právníká praxe u královského soudního dvora v Bordeaux, kde zdědil po svém strýci významnou funkci předsedy této instituce. Plnění uvedené funkce mělo pro jeho pozdější teoretickou tvorbu kromě jiného i ten význam, že ho

„sblížilo s problémy takzvané parlamentní opozice, jejíž tradice sahaly až do dob Frondy“ [Baszkiewicz-Ryszka 1973 : 238], tj. hnutí vedeného ve Francii v letech 1648–53 šlechtou a namířeného proti absolutismu.

Z právnických spisů, s nimiž se Montesquieu seznámil už v letech 1705–1708 jako student právnické fakulty univerzity v Bordeaux, byl pro něj důležitý zejména spis francouzského autora J. Domata *Občanské zákony ve svém přirozeném pořadí*, a to proto, že některé jeho myšlenky ho pravděpodobně inspirovaly ke dvěma ze základních tezí díla *O duchu zákonů*. Jde o to, že Domat rozlišoval jednak zákony jako závazná rozhodnutí legitimního zákonodárce, a za druhé zákony, které jsou neměnné, neboť jejich změnou by se zhroutily samy základy společenského pořádku. Přitom úloha zákonodárce se omezuje pouze na vydávání zákonů prvního druhu, neboť takzvané neměnné zákony vyplývají přímo ze zákonů božích. Jejich duchem je univerzální spravedlnost nezávislá na vůli zákonodárce, takže jeho úmysl je rozhodující pouze v případě zákonů prvního druhu. Pro Montesquieuu byla tato myšlenka cenná ze dvou důvodů. Inspirovala ho k rozlišení (byť u něho toto rozlišení nikdy nebylo zcela důsledně a jasně provedeno) objektivních společenských zákonitostí a právních zákonů, a dále v sobě obsahovala zárodek možnosti, jak teoreticky zdůvodnit nutnost omezení zvláště zákonodárce.

Kromě toho Domat používal výraz, kterým byl Montesquieu také ovlivněn a který později sehrál klíčovou roli v jeho hlavním díle. Jde o výraz *duch zákona*. Podle Domata totiž text zákona někdy může být nejasný, nebo se na daný případ nedá aplikovat. Pak je třeba hledat duch zákona a rozhodnout podle něho(2).

Konečně třetím významným zdrojem Montesquieuových poznatků o společenské realitě byla jeho vlastní pozorování, která prováděl během své cesty po evropských zemích. V letech 1728–29 navštívil postupně Rakousko, Uhersko, Itálii, Německo a Holandsko a v letech 1729–31 pobýval v Anglii. Ve všech těchto zemích prováděl systematická pozorování, to znamená, že si jednak ověřoval různé hypotézy týkající se společenského života, k nimž dospěl na základě studia historie a práva, porovnával tyto hypotézy s realitou, a v případě, že fakty byly s teorií v rozporu, neváhal teorii korigovat. Je to v podstatě už značně moderní způsob vědecké práce, který další vývoj sociologické metodologie zásadně nezměnil, ale pouze zdokonalil.

A tak například při zastávce na cestě z Francie do Rakouska v říšském sněmu v Regensburgu se Montesquieu zajímal o to, do jaké míry může říšský sněm klást odpor císařovým rozhodnutím, což souviselo s Montesquieuovými úvahami o tom, jak by bylo možné zastavit stálé prohlubování nekontrolované, a tudíž stále svévolnější moci panovníka [viz Vantuch 1977 : 122].

Během pobytu v Uhersku se zajímal o odpor uherské šlechty proti despotismu, neboť byl přesvědčen, že soudobé uherské poměry odpovídají poměrům, jaké kdysi existovaly ve všech evropských státech. Svůj názor však rychle korigoval, neboť skutečnost, s níž se v Uhrách setkal, neodpovídala ideálnímu obrazu, který si vytvořil o staré, despotismem ještě nepokažené šlechtě [viz Vantuch 1977 : 127–132]. Nejdůležitějším výsledkem cesty do Uher bylo, že se vzdal myšlenky, že by řešení problémů, které ho zaměstnávaly, bylo možné hledat v minulosti [viz Vantuch 1977 : 141].

Itálií byl zklamán, neboť zde „nezůstalo nic z antických idealizovaných republik, přístavů občanské statečnosti, které by pomohly oživit politické myšlení přítomnosti, zůstávala mu už pouze jedna naděje: Anglie se svou liberální ústavou, plod výlučně moderní doby“ [Vantuch 1977 : 145]. „Do Anglie přijel Montesquieu především ověřovat a zpřesnit si představy o takové státní ústavě, jež by zaručila občanům co nejvíce svobody“ [Vantuch 1977 : 149]. Ani v Anglii však nenašel takové uspořádání společnosti, jež by bylo v souladu s jeho ideálem.

Montesquieuova cesta po evropských zemích měla z hlediska jeho další teoretické práce dva nejdůležitější výsledky. Montesquieu si za prvé ověřil to, co znal již ze studia historiků, že existuje téměř nekonečné bohatství forem společenského života, že tyto formy jsou však v jednotlivých zemích v určitém relativním souladu a že tento soulad musí mít nějakou hlubší příčinu. To ho přivedlo k úvahám o typech společností, o zákonitostech, jež společenský život ovládají, a k hledání jakéhosi základu, který charakter společenských zákonů podmiňuje.

Montesquieu za druhé zjistil, že v žádné z navštívených zemí neexistují reálné záruky svobody a dodržování zákonů, jinak řečeno záruky proti nastolení a existenci despotismu, a přitom právě tuto otázku považoval z hlediska dalšího vývoje společnosti za klíčovou. Nenacházel-li tyto záruky v reálném životě, tím intenzivněji je hledal v teorii, což ho přivedlo k úvahám o dělbě moci.

Pojetí společenských zákonů

K jednomu ze svých nejzávažnějších objevů, spočívajícímu v pojetí společenského života jako zákonitého procesu, dospěl Montesquieu mimo jiné pod vlivem přírodních věd. Myšlenka zákonitosti přírodních procesů si začala razit cestu v sedmáctém století zejména díky Keplerovu objevu zákonů pohybu planet, díky Galileiově formulaci některých zákonů dynamické mechaniky a zvláště Newtonovu objevu gravitačního zákona, který byl nejen vyvrcholením poznání tohoto druhu, ale zároveň do značné míry i inspirací deistické filozofie osmnáctého století.

Tyto objevy měly vliv i na společenské teorie osmnáctého století. Jestliže Kepler, Galilei a Newton dokázali vysvětlit fyzikální svět pomocí relativně jednoduchých zákonů, začala se mezi některými badateli, kteří se zabývali společností, objevovat otázka, zda by něco podobného nebylo možné i při výkladu společenské skutečnosti. Pozitivně na ně působil i jeden ze základních metodologických principů Descartovy filozofie, že je třeba se radikálně distancovat od autorit minulosti, zbavit se předem daných názorů a opírat se o suverenitu lidského rozumu.

Ovlivněna těmito ideovými zdroji a metodologickými pokyny zrodila se Montesquieuova definice zákona: „Zákony jsou v nejširším slova smyslu nutné vztahy, které vyplývají z povahy věcí. V tomto smyslu slova mají všechny bytosti své zákony: bůh má své zákony, hmotný svět má své zákony, tvorové rozumnější než člověk mají své zákony, zvířata mají své zákony, člověk má své zákony“ [Montesquieu 1947 : 15].

Tato definice byla v rámci sociálního myšlení kvalitativně nová a patří k té části Montesquieuova díla, jež byla pro další vývoj názorů na společnost obrovským krokem vpřed a připravovala půdu pro vznik již vskutku vědeckého pojetí společnosti. Vyplývalo to z těchto vlastností dané definice:

1. Zákony jsou chápány jako nutné vztahy, to znamená jako vztahy, které se za určitých okolností vždy objevují, nezávisle na vůli lidí i jakýchkoli jiných bytostí. Implicitně je zde obsažena myšlenka, že procesy objektivního světa jsou nezávislé na jakékoli libovůli, a to jak lidí, tak různých takzvaných nadpřirozených bytostí, s jejichž vlivem teologie osmnáctého století ještě běžně počítala.

2. Zákony vyplývají z povahy věcí, nejsou tedy ani výtvořem božím, zjeveným lidem, ani se nevychází z přesvědčení, že odpovídají lidské přirozenosti a jsou jaksi apriorně lidem vrozeny. Původcem zákonů je povaha věcí, tedy vlastně to, co dnes nazýváme objektivní realitou. Jak je zřejmé, Montesquieu v pojetí zákona opustil teologický výklad a částečně, i když – jak ještě uvidíme – nikoli důsledně se distancoval i od dedukcionismu teorií přirozeného práva svých

předchůdců a současníků. Nejpodstatnější z této části Montesquieovy definice je, že zákony objektivně existují a lidské poznání je více nebo méně adekvátně odráží.

3. Zákony jsou univerzálně platné, což znamená, že z jejich působnosti není vyloučena žádná oblast skutečnosti. V dané době bylo toto tvrzení neobyčejně závažné. Tvrdil-li Montesquieu, že své zákony má i bůh a tvorové rozumnější než člověk, byl to doslova průlom do tehdejších teologických teorií i převládajících názorů běžného myšlení ovlivněných náboženstvím. Bůh přestává být všemocnou, suverénní a na čemkoli vyšším nezávislou bytostí, a stává se bytostí v jistém smyslu podřízenou, stejně jako celý ostatní svět. Vyslovit tuto myšlenku znamenalo v polovině osmnáctého století projevit neobyčejnou osobní i občanskou statečnost. Celá dříve existující představa se úplně převrací: zákony nepodléhají boží vůli, ale naopak, bůh je podřízen zákonům.

4. Existují ovšem různé druhy zákonů podle oblastí, na něž se vztahují. To je významný Montesquieuův příspěvek k vytváření principu diferencovaného a konkrétního přístupu k jednotlivým složkám objektivní reality.

5. Důležitá je rovněž teze, že specifickým zákonům podléhá i člověk. A protože Montesquieu si uvědomoval, že člověk je jednak bytostí vyznačující se přirozenými vlastnostmi, jednak bytostí, která tím, že žije ve společnosti, nabývá sociálních rysů, dospěl k závěru, že určitými zákony se vyznačují obě tyto jeho stránky. Montesquieu je tudíž prvním teoretikem, který se domníval, že i společenský život podléhá zákonům, jejichž původ však není mimo společnost, ale vyplývá z podmínek a okolností, v nichž se společnost nachází.

Zatímco otázku vztahu boha a zákonů řešil Montesquieu, jak jsme viděli, jednoznačně a důsledně, v otázce poměru k teoriím přirozeného práva tak jednoznačný a důsledný nebyl. Připouštěl totiž, že určité přirozené společenské zákony existovaly už před tím, než se vytvořila lidská společnost: „Přede všemi zákony nutno jmenovati zákony přirozené, které se takto nazývají, protože vyplývají jenom z utváření naší bytosti. Abychom je dobře poznali, musíme si všimnouti člověka v době, než se utvářely společnosti lidské. Zákony přirozené budou pak ty, které by vznikly za tohoto jeho stavu“ [Montesquieu 1947 : 18]. Tak například „vztahy vyplývající ze spravedlnosti byly už před pozitivním zákonem“ [Montesquieu 1947 : 17].

Mezi takzvané přirozené zákony Montesquieu řadí: 1. zákon, který tím, že člověku vnuká myšlenku o stvořiteli, jej k němu vede, 2. zákon, podle něhož se v takzvaném předspolečenském stavu každý člověk cítí méněcenný, jinak řečeno necítí se rovný druhému; to brání, aby napadal druhého člověka, z čehož vyplývá přirozený zákon míru, 3. zákon, který nutil člověka, aby si hledal potravu, 4. zákon, který vedl člověka, aby hledal útočiště u jiných lidí, 5. zákon, který se projevoval v touze žít ve společnosti [viz Montesquieu 1947 : 18–19].

Z uvedeného je zřejmé, že pokud jde o samo přesvědčení, že existuje jakési přirozené právo, nezávislé na existenci společnosti, a pokud jde o jeho obsah, nebyl Montesquieu nijak originální a zůstal poplatný spekulativnosti a deduktivnosti jiných představitelů této teorie. I on na některých místech svého díla chápe tedy přirozené právo jako normu, která by měla být měřítkem pro posuzování institucí vytvořených společností.

Podstatné však je, že v Montesquieuově myšlenkovém systému není takovéto pojetí práva ani jediné, ani rozhodující. Při posuzování společenského života i společenských institucí není totiž pro Montesquieua hlavní, zda jsou v souladu s přirozeným právem, ale zda odpovídají daným konkrétním podmínkám. Podle výše uvedené definice zákona nejsou totiž zákony apriorně vytvořenými pravidly, ale vyplývají z povahy věcí samých.

Toto zcela nové pojetí společnosti i zákonů, jimiž je ovládána, mělo, jak na to výstižně poukazuje J. Szacki, řadu důsledků, které fakticky znamenaly „popření většiny dogmat společenského myšlení francouzského osvícenství“ [Szacki 1981 : 103].

Předně vedlo k oslabení sociálního radikalismu, který byl tehdy založen hlavně na konfrontaci společnosti s přirozeným právem a na dokazování toho, že společenské instituce odporují přirozeným zákonům. Tím Montesquieu relativizoval představy o takzvaném ideláním stavu společnosti a při hodnocení společnosti více přihlížel ke konkrétním podmínkám, v jakých se nacházejí. „Zákony musí být tak přizpůsobeny národu, pro který jsou vytvořeny, že jen náhodou se mohou zákony jednoho národa hoditi pro národ druhý“ [Montesquieu 1947 : 21]. Za druhé tím byla otevřena cesta k poznání, že společenské jevy jsou různorodé, značně diferencované, a že tudíž nemůže existovat takové uspořádání společnosti, jež by bylo vyhovující pro všechny doby a místa. Konečně za třetí se tím měnila i perspektiva možných společenských změn. Montesquieuovy úvahy ve svých důsledcích vedly k závěru, že společnost nelze libovolně měnit na základě byt velmi promyšlených a dobře míněných představ, ale že změny lze provádět jen po velmi pečlivém a přesném prozkoumání konkrétních podmínek.

Jakkoli se na první pohled tyto Montesquieuovy názory mohou ve srovnání s názory jiných osvícenců jevit jako méně radikální a v jistém smyslu konzervativní, přispěly k dalšímu vývoji společenské teorie směřující ke vzniku sociologie a k přípravě opravdu reálné změny společnosti významněji. Jde totiž o to, že v žádné době nemůžeme cenu společenského ideálu měřit pouze jeho radikálností, ale především tím, jak odpovídá daným podmínkám a v jakém stupni je tudíž realizovatelný.

Montesquieuův přístup ke společnosti měl po této stránce už velmi blízko k přístupu sociologickému právě proto, že tento autor nespatořoval své hlavní poslání ve vytváření dalšího ideálu společenského uspořádání, jakých znají dějiny společenských teorií desítky, ale ve studiu reálně existujících společností. Přitom, jak jsme již uvedli, neviděl ve společnosti souhrn nahodile koexistujících a vzájemně nespjatých prvků a složek, ale byl přesvědčen, že každá společnost tvoří určitý celek, podmíněný jistým společným základem. Pokud bychom použili moderní terminologie, mohli bychom napsat, že v Montesquieuově pojetí společnosti se objevují prvky či zárodky systémového přístupu.

Celá Montesquieuova teorie společenských zákonů obsahuje jistou nedůslednost. U Montesquieua jsou na jedné straně, jak jsme viděli, velmi originální a správné postřehy týkající se toho, že i ve společenském životě, podobně jako v přírodě, existují nutné, na lidské vůli nezávislé vztahy, které Montesquieu nazývá zákony, na druhé straně však není přesně vysvětlen vztah těchto zákonů k lidské činnosti. „Toto stanovisko se vyznačuje smíšením normativních soudů, obsahujících výroky o povinnosti, a faktických, stálých vztahů mezi jevy. Zjištění případů nesouladu těchto dvou pořádků vede Montesquieua k závěru, který není cizí ani jiným, pozdějším autorům, o tom, že ve sféře společenských jevů existují závazné zákony uznávané ve shodě s daným předpokladem za obecné a bez výjimky platné, které však zároveň podléhají „„narušení““. V tomto bodě je celá metodologická struktura jeho teorie ohrožena. Montesquieu se zastavil na prahu důležitých metodologických závěrů“ [Klосkowská 1975 : 26].

Tento práh nebyl Montesquieu schopen překročit zřejmě proto, že na jedné straně správně odhalil existenci objektivních zákonitostí ve společnosti, která neplyne ani z takzvaného přirozeného práva, ani z vůle boží, ale na druhé straně nemohl pochopit, že tyto zákonitosti jsou vytvářeny a realizují se činností samotných lidí. Idea objektivní společenské zákonitosti mu byla velice blízká, na druhé straně však se zřejmě obával, že by mohla vést k fatalismu, který sám odsuzoval, neboť byl typický pro teologické názory na společnost.

Důsledkem tohoto Montesquieuova postoje je teze, že „je naprosto nutné, aby svět rozumných tvorů byl zrovna tak rozumně řízen jako svět hmotný (tj. svět neživých objektů – pozn. J. S.). Vždyť ačkoli svět rozumných tvorů má také zákony, které jsou svou povahou

neměnné, neřídí se jimi tak přesně, jako se řídí hmotný svět svými zákony. Důvod tohoto zjevu je ten, že jednotliví rozumní tvorové jsou omezeni svou přirozeností a podléhají tudíž omylům; z druhé strany pak je v jejich přirozenosti, že jednají podle svého vlastního rozumu. Neřídí se tedy ustavičně svými původními zákony; a dokonce se neřídí ani těmi, které si sami dali“ [Montesquieu 1947 : 17].

Je vidět, že zde Montesquieu vytyčil jednu z nejzávažnějších, ale zároveň i nejsložitějších filozofických a sociologických otázek, tj. otázku vztahu objektivních společenských zákonitostí a subjektivní činnosti lidských jedinců a skupin. Z uvedeného citátu je zřejmé, že ji nebyl schopen uspokojivě vyřešit, a to především proto, že v individuích a lidských skupinách ještě neviděl, jak to bylo později poprvé přesně formulováno klasiky marxismu díky dialektické metodě, jejich dvojedinou funkci autorů, ale zároveň i herců společenského dramatu. Montesquieu ještě v podstatě metafyzicky od sebe odděloval aktivitu subjektu a působení objektivních zákonů. Tato aktivita se mu jevila jako narušení těchto zákonů, nikoli jako součást jejich působení.

Determinující faktory společenského života

Jak jsme již napsali, jedním z hlavních cílů Montesquieuovy teorie bylo dokázat, že za téměř nekonečnou rozmanitostí a bohatstvím historických a společenských faktů existuje nějaký hlubší řád. V tom spočívá i jedna z jeho hlavních zásluh jako předchůdce sociologie a například R. Aron uvádí, že „tento Montesquieuův krok je krokem v pravém slova smyslu sociologickým“ [Aron 1967 : 28].

Tento Montesquieuův „sociologický krok“ měl dvě podoby. Montesquieu předně akceptoval, že za zdánlivým chaosem jevů a událostí společenského života se skrývají hlubší příčiny, že tyto jevy a události nejsou výsledkem libovůle, a za druhé dospěl k závěru, že rozmanitost mravů, zvyků a idejí lze uspořádat do malého počtu typů [viz Aron 1967 : 28–29].

Montesquieu správně pochopil, že to, co se společenskému badateli nabízí jako první, o čem se bez větší námahy může přesvědčit a co může nejsnadněji poznat, jsou právní zákony a „vláda“ dané společnosti. Právní zákony a „vlády“ různých společností se však mezi sebou v minulosti i v současnosti lišily a liší. Montesquieu si kladl otázku, čím je to způsobeno. Ve snaze na tuto otázku odpovědět dospěl ke klíčovému pojmu své teorie, jímž je duch zákonů. Pod tímto pojmem chápal Montesquieu celý souhrn vztahů mezi právními normami a podmínkami či okolnostmi, za nichž se tyto normy konstituují a v nichž působí. Jak je zřejmé, Montesquieu zde vytyčil závažnou sociologickou otázku, která byla uspokojivě vyřešena teprve v marxismu, tj. otázku podmíněnosti právních norem a politických institucí hlubšími faktory. Rozdíly mezi právními a politickými institucemi různých společností nejsou podle Montesquieuova věcí náhody, ani nejsou závislé pouze na vůli či dokonce libovůli lidí, ale mají určitý základ, s nímž jsou v souladu.

Aniž by Montesquieu složky tohoto základu jednoznačně hierarchizoval, řadí mezi ně tyto faktory: 1. fyzickou povahu kraje, 2. studené, horké nebo mírné podnebí, 3. povahu půdy, její polohu a rozlehlost, 4. způsob života národů (rolnický, lovecký nebo pastevecký), 5. stupeň svobody, kterou chce dát ústava, 6. náboženství obyvatel, 7. povahu obyvatel, 8. bohatství obyvatel, 9. počet obyvatel, 10. styky obyvatel, 11. jejich mravy a způsoby, 12. vztah zákonů mezi sebou, jejich vztah k svému vzniku, k cíli, který si zákonodárce stanovil, k řádu věcí, nad nimiž budou vládnout [viz Montesquieu 1947 : 21].

Montesquieuovým cílem bylo všechny tyto vztahy prozkoumat a dospět k určitému zobecnění, tj. k tomu, co nazývá „duchem zákonů“.

Pokud bychom chtěli uvedené faktory poněkud přehledněji systematizovat, mohli bychom

je rozdělit do těchto šesti skupin: 1. faktory geografické, 2. faktory demografické, 3. faktory ekonomické, 4. faktory sociální, 5. faktory právně politické, 6. faktory duchovní.

Z uvedené klasifikace je zřejmé, že Montesquieu v obecných rysech správně postihl hlavní podmínky a strukturální složky společenského života. Slabinou ovšem je, že je necharakterizoval vyčerpávajícím způsobem a že měl tendenci je nepřesně hierarchizovat. Základní nedostatek, vysvětlitelný však dobou, kdy Montesquieu své názory formuloval, spočívá v tom, že mezi ekonomické faktory řadil pouze způsob vlastnictví, a to zejména půdy, dále obchod, směnu, komunikaci mezi společenstvími a peníze; z jeho zorného pole unikal podstatný aspekt ekonomického života, tj. výrobní prostředky a výrobní vztahy.

V pracích některých autorů [viz například Heyden 1960 : 25–27] se můžeme v této souvislosti setkat s názorem, že Montesquieu byl geografický determinista a že společenský život vykládal zcela mechanisticky vlastnostmi podnebí a půdy. Je sice pravda, že Montesquieu například napsal, že „stav podnebí je nejdůležitější ze všech vlivů“ [Montesquieu 1947 : 327], že u něho nacházíme mnohé tradiční a značně naivní teze geografického determinismu a že se dokonce pokusil tyto teze empiricky a experimentálně dokázat. Nikde však netvrdil, že vliv podnebí a půdy je vliv jediný, a hlavně nikde neprohlásil, že působí na lidskou společnost zcela mechanicky a fatálně. Z některých jeho výroků naopak vyplývá, že tento vliv je jedním z mnoha, že je proměnlivý a především, že je možné lidskou činností, zejména činností zákonodárnou, určité důsledky podnebí eliminovat. Jednoznačně o tom svědčí například tyto Montesquieuovy teze: „Špatní zákonodárci zdůrazňují špatné vlivy podnebí, kdežto dobří je hledí odstranit“ [Montesquieu 1947 : 249]. „Čím více nutí příroda člověka ke klidu, tím více ho musí zákony od něho vzdalovati“ [tamtéž : 250]. „Obdělávání půdy je nejdůležitější prací lidí. Čím více vzdaluje podnebí člověka od této práce, tím více ho mají k tomu nabádat zákony a náboženství“ [tamtéž]. „Víra v neúprosný osud, který o všem rozhoduje, dělá z vládních úředníků nečinné diváky: myslí si, že už vše zařídil a že oni nemohou proti tomu nic dělat“ [tamtéž : 254]. „Když člověk pod vlivem určitého podnebí stále porušuje přirozený zákon, jímž se řídí obě pohlaví a všichni rozumní tvorové, musí zákonodárce vyhlásit takové zákony, které by odstranily zhoubný vliv podnebí“ [tamtéž : 284].

Proti tezi, že Montesquieu byl jednoznačným a mechanickým geografickým deterministou, hovoří výrazně také jeho myšlenka o proměnlivosti různých společenských faktorů: „Člověk je ovlivňován několika věcmi: podnebím, náboženstvím, způsobem vlády, minulostí, mravy a zvyky. To všechno tvoří duch národa.

Jestliže nabude v národě jedna z těchto složek o něco většího vlivu, o tolik musí ostatní složky ustoupit do pozadí. Na divochy působí téměř výlučně příroda a podnebí; Číňany ovládají zvyky; Japonsko tyranizují zákony; ve staré Spartě rozhodovaly mravy, kdežto v Římě způsob vlády a staré mravy“ [tamtéž : 319–320].

Souhlasíme proto s J. Szackým, který v této souvislosti napsal: „Objektivnost Montesquieuových názorů nespočívala vůbec v tom, že upozornil na jakýsi jeden rozhodující faktor, ale v tom, že odhalil vazby mezi různými faktory, v tom, že zjistil, že společnost je systém. Připisoval-li v rámci tohoto systému něčemu rozhodující význam, pak jedině „celkovému duchu“ „jemuž musí být přizpůsobeno zákonodárství“ [Szacki 1981 : 102–103].

Jakkoli je v Montesquieuových úvahách o faktorech společenského života mnoho naivního, poplatného době a i nesprávného, nelze jim upřít přinejmenším dvě základní pozitivní vlastnosti významné z hlediska dalšího vývoje společenských teorií k vědecké sociologii. Jde předně o myšlenku, že konkrétní lidské společnosti tvoří vždy určitou relativní jednotu, jejíž složky si vzájemně do značné míry odpovídají, přičemž tato jednotu není podmíněna nějakými iracionálními příčinami, ale přirozenými faktory, které člověk může svým rozumem poznat, jež nepůsobí fatálně a jsou lidskou činností ovlivnitelné. Druhou významnou myšlenkou je

Montesquieuův názor, že tyto faktory jsou proměnlivé a v různých společnostech působí s různou intenzitou. Z toho plyne důležitý metodologický závěr, že ke každé společnosti je třeba přistupovat specificky, že společnosti jsou značně diferencované a že tudíž neexistuje jakýsi jednotný model, jímž by se všechny společnosti měly řídit. Tento Montesquieuův názor připravoval půdu pro moderní metodologický požadavek konkrétně historického přístupu ke všem společenským jevům, poprvé hluboce propracovaný a prakticky použitý klasiky marxismu.

Typologie společností

Problematika typů společností je další už v pravém slova smyslu sociologickou otázkou, kterou Montesquieu vytyčil. Při analýze klíčových stránek společenského života se totiž žádný sociolog neobejde nejen bez kategorie zákona, ale ani bez kategorie typů společností. Typologie společností je východiskem pro klasifikaci i pro hodnocení vývojového stupně, jehož různé společnosti dosáhly, tedy pro periodizaci dějin.

Určité typologie tohoto druhu existovaly již před Montesquiueuem. Vedle typologie Démokritovy, Platónovy a Polybiovy to byla zejména nejznámější a nejpropracovanější typologie Aristotelova, na níž Montesquieu navázal. Montesquieuův přínos spočívá v tom, že zatímco Aristotelés ve své typologii zůstává hlavně v rámci klasifikace politických systémů, Montesquieu poprvé v dějinách společenských teorií vytvořil typologii společností, to znamená, že přihlížel nejen k tomu, kolik lidí v dané společnosti vládne a jak je moc realizována, ale také k tomu, jaký je vztah určitého způsobu vlády k širším společenským podmínkám.

Tento rozdíl mezi klasickými typologiemi a typologií Montesquieuovou přesně postihl R. Aron, když napsal, že Montesquieuova klasifikace je ve srovnání s klasickou originální. Tato originalita má hluboký důvod. Rozdíl mezi typy státu je u Montesquieua zároveň rozdílem sociálních organizací a struktur. Sociální základnou Aristotelovy klasifikace bylo řecké město. Monarchie, aristokracie a demokracie byly tři druhy politické organizace řeckých měst. Tyto tři režimy podle Aristotelovy analýzy tvořily politickou nadstavbu jedné formy společnosti. Klasická politická filozofie se málo tázala na vztahy mezi typy politické nadstavby a sociálních základů. Neformulovala ještě otázku, do jaké míry lze zavést klasifikaci politických režimů bez ohledu na organizaci společností. Montesquieuův rozhodující přínos spočíval v tom, že pojal otázku v její obecnosti a že spojil analýzu režimů s analýzou sociálních organizací, a to tak, že každá z vlád se objevuje ve stejné době jako určitá společnost [viz Aron 1967 : 33]. Právě z tohoto důvodu se někteří autoři domnívají, jak jsme již uvedli, že Montesquieu připravil půdu pro rozlišení základny a nadstavby a že některé jeho teze anticipují marxovské pojetí závislosti právně politické nadstavby na formách ekonomiky.

Montesquieu ve své klasifikaci rozlišuje tři druhy vlád, a to republikánskou, monarchistickou a despoticou, přičemž kritériem tohoto rozlišení je jejich povaha a zásady. „Mezi povahou a zásadami každé vlády je tento rozdíl: povaha je to, co ji dělá takovou, jaká je; zásady jsou to, co ji nutí jednat určitým způsobem. První je její zvláštní struktura, druhé jsou lidské vášně, které ji nutí jednat“ [Montesquieu 1947 : 34]. Zjistit povahu vlád není obtížné. Stačí k tomu všimnout si toho, „jakou představu o nich mají lidé nejméně vzdělaní“ [tamtéž : 22].

Povaha vlády je určena tím, kdo (jaký počet lidí) vykonává moc a jakým způsobem to činí. V republice má podle Montesquieua svrchovanou moc celý národ nebo jeho část. V prvním případě jde o republiku demokratickou, ve druhém o republiku aristokratickou. Národ je

v demokracii v určitém ohledu monarchou a v určitém poddaným. Může být monarchou jen při hlasování, které vyjadřuje jeho vůli. Proto základními zákony jsou zde ty, které stanoví hlasovací právo. Protože není prakticky možné, aby všichni lidé vládli, národ jmenuje své ministry, tj. své nejvyšší úředníky. Montesquieu byl přesvědčen, že „lid si podivuhodně šťastně dovede vyvolit ty, kterým chce svěřiti část své moci“ [tamtéž : 24]. Nevýhodou demokratické republiky je, že zde veřejná správa nemůže fungovat správným tempem. Lid je podle Montesquieua „aktivní buď příliš mnoho, nebo zase příliš málo. Někdy se svými tisíci rukama všechno cestou převrátí; jindy se svými tisíci rukama leze pomalu jako rak“ [tamtéž : 25].

Zásadou, tj. hybnou silou demokratické republiky, je občanská ctnost. Tou se myslí láska k zákonům, oddanost pospolitosti a vlastenectví. Je zřejmé, že tyto vlastnosti ústí do určitého druhu rovnosti, a tak republika je režim, v němž lidé žijí pospolitostí a pro ni, v němž se cítí být občany, z čehož plyne, že jsou a cítí se být vzájemně rovni.

V aristokratické republice je svrchovaná moc v rukou určitého počtu osob. Ony stanoví zákony a bdí nad jejich vykonáváním. Zbytek lidu je vůči nim ve stejném vztahu jako poddaní vůči monarchovi v monarchii. Také aristokratická republika má své vážné slabiny. Hlavní z nich popisuje Montesquieu takto : „Jestliže se v republice udělí náhle neobyčejně velká moc některému občanu, vznikne monarchie nebo spíše ještě více než monarchie. V monarchii zákony určily ústavu nebo se jí přizpůsobily; princip monarchické vlády omezuje moc monarchovu; naproti tomu v republice, kde si dal některý občan udělit neobyčejně velkou moc, zneužití této moci je větší, protože zákony, které ji vůbec nepředvídal, nečinily nic, aby ji omezily“ [tamtéž : 28]. Zásadou aristokratické republiky je podle Montesquieua umírněnost.

Povahou monarchické vlády je, že v ní vládne jeden člověk, ale podle pevných a stanovených zákonů. Pramenem vši moci veřejné i soukromé je zde vládce. Aby se však jeho moc nestala vrtkavou a neomezenou, existuje zde „moc zprostředkující, podřízená a závislá“, jež je podstatou monarchické vlády. Nejprůročnější zprostředkující podřízenou mocí je podle Montesquieua moc šlechty. „Odstraňte v monarchii výsady pánů, kněžstva, šlechty a měst, a budete mít brzy buď stát lidový nebo despotický“ [tamtéž : 30]. Kromě toho musí v monarchické vládě existovat nějaká místa, kde by byly „uschovány“ zákony. „A touto „úschovnou“ zákonů mohou být jen veřejné instituce, které vyhlášují zákony, když jsou hotové, a které je připomínají, když se na ně zapomíná. Nevědomost tak typická pro šlechtu, její nevšímavost a její pohrdání občanskou vládou vyžadují, aby existoval nějaký sbor, který by neustále zbavoval zákony prachu, pod nímž jsou pohřbeny“ [tamtéž : 32].

Zásadou monarchie je podle Montesquieua čest, „to jest předsudek, týkající se každé osoby a každého stavu. Může být pobídkou k nejkrásnějším činům“ [tamtéž : 40]. Monarchická vláda předpokládá výsady, určité společenské pořadí a dokonce i rodovou šlechtu. Podstatou cti je totiž žádat výsady a rozlišení. Čest je hybnou silou všech složek politického života a svým způsobem je vzájemně spojuje. Někdo dokonce, řídí se pravidly cti, přispívá k dobru celku, ačkoli se domnívá, že šel za svými vlastními zájmy. Principem sociální organizace monarchie je tedy na rozdíl od demokratické republiky diferenciacce a nerovnost, ale je to rovněž vláda umírněná, poněvadž se řídí zákony.

Velkou výhodou monarchické vlády ve srovnání s vládou republikánskou je podle Montesquieua to, že státní záležitosti jsou vedeny jedním člověkem, takže se vyřizují rychleji. „Ale protože tato rychlost by se mohla zvrhnout v chvat, zákony ji trochu brzdí. Zákony nemají jen zdůrazňovat podstatné vlastnosti každé ústavy, nýbrž musí také bránit zlořádům, které by mohly z těchto podstatných vlastností vyplynout“ [tamtéž : 72].

Povahou despotie je, že všechno určuje jeden člověk svou vůlí, svými vrtochy, bez zákonů

a bez určitých pravidel. „Z povahy despotické moci vyplývá, že člověk, který ji má, ji vykonává prostřednictvím jednoho člověka. Člověk, kterému všech pět smyslů neustále říká, že on je všechno, kdežto jiní nejsou nic, je samozřejmě líný, nevědomý, rozkošnický. Nezabývá se tedy veřejnými věcmi. Kdyby je však světil několika lidem, vznikly by mezi nimi sváry: každý by se snažil, aby byl prvním otrokem; panovník by byl přece přinucen zabývat se veřejnou správou. Je proto jednodušší, jestliže ji odevzdá „vezírovi“, který bude mít zprvu touž moc jako on sám. Zřízení úřadu „vezírského“ je v takovémto státě základním zákonem“ [tamtéž : 34].

Zásadou despotické vlády je strach. Strach je zde bezpodmínečně nutný, protože lidé, kteří se s ní nechtějí smířit a chtějí podobně jako v monarchii vyznávat čest, by zde byli schopni rozpoutat revoluci. „Proto je zapotřebí, aby strach tam srazil všechnu odvahu a aby tam udusil i sebemenší jiskřičku ctižádosti“ [tamtéž : 42].

V despotickém státě jsou si všichni lidé rovni, je to ale jiná rovnost než v demokracii. Všichni jsou zde otroky pod nohou tyрана. Zatímco republikánská rovnost je rovnost v ctnosti a v účasti na suverénní moci, despotická rovnost je rovnost ve strachu, v bezmocnosti a v neúčasti na suverénní moci.

Vazbu mezi politickým režimem a společností zjišťuje Montesquieu hlavně a explicitně tím, že zkoumá velikost společnosti. Malým územím odpovídají republiky, středním monarchie a velkým despotie.

Jak je tedy zřejmé, Montesquieuova typologie je ve srovnání s typologií Aristotelovou hlubší a pro další vývoj společenské teorie k sociologii pokročilejší. Nebere v potaz pouze formální hledisko počtu vládců a způsobu jejich vlády, ale zkoumá, jak vláda vyplývá za prvé z vnitřní struktury společnosti a za druhé z velikosti území, které společnost obývá. Montesquieuova charakteristika jednotlivých typů společnosti je také úplnější, a to proto, že si všímá i toho, jak se mezi sebou liší další stránky života v nich, což nebylo předmětem zájmu klasických typologií. A tak Montesquieu zkoumá rovněž to, jaké jsou v jím rozlišených typech specifické znaky výchovy, civilních a trestních zákonů, soudů, trestů, nádhery, přepychu, postavení žen, porušování vůdčích zásad, zajišťování bezpečnosti, vedení válek, politické svobody, daňové politiky, zvyků, náboženských praktik a manželství.

Montesquieu přitom nezůstal pouze u popisu jednotlivých společenských typů, ale provedl rovněž jejich hodnocení, které je jednoznačné. Nejvýše kladl monarchii, neboť v ní viděl nejspolehlivější záruku politických svobod jedinců, a to především díky tomu, že zde dochází k nejúčinnější kontrole výkonné moci reprezentované monarchou. Monarcha je, jak jsme už viděli, kontrolován náboženstvím, městy, ale hlavně šlechtou. Republika je podle Montesquieua sice rovněž dobrý systém, neboť je to stejně jako monarchie systém umírněný, ale je to uspořádání spíše teoretické, které mělo své oprávnění v malých městských státech antického Řecka a Říma, leč pro současné velké státy není prý použitelné. Ostrá slova odsouzení má Montesquieu pro despotický režim, který ztotožňuje se systémy typickými pro velké asijské despotie minulosti i současnosti.

Politické a ideové vyústění Montesquieuových úvah o různých typech vlád je jednoznačné a zřejmé. Svou kritikou despotií varoval před tím, co se do jisté míry projevovalo v tehdejší Francii. I když nemohl napsat, že despotické znaky má i jeho vlast, každému čtenáři díla *Perské listy* i *O duchu zákonů* muselo být zřejmé, proti čemu Montesquieuova kritika despotismu fakticky směřuje.

Omezeností jeho názoru bylo, že ještě věřil v možnost obnovení klasické konstituční monarchie se silnou šlechtou kontrolující panovníka. To už byla v jeho době iluze. Sama idea potřeby vzájemné kontroly různých druhů moci byla však teoreticky i prakticky mimořádně závažná a plodná.

Už v Montesquieuových úvahách o typech vlády se objevuje myšlenka, že největší nebezpečí rozkvětu společnosti i svobodě jedinců hrozí tam, kde vzájemná kontrola jednotlivých druhů moci je mizivá. Tuto ideu Montesquieu podrobně rozpracoval v rozsáhlé samostatné VI. kapitole 11. knihy díla *O duchu zákonů*, nazvané *O anglické ústavě*.

Inspirován některými svými předchůdci, zejména Lockem, a poučen studiem dějin i cestou po několika evropských zemích (zvláště návštěvou Anglie), konstatoval, že v každém státě existuje trojí moc, a to zákonodárná, výkonná a soudní. Mezi těmito třemi druhy moci musí existovat zvláštní vztah, má-li být zajištěna politická svoboda každého občana.

Zmíněný vztah formuloval takto :

„Není svobody, jestliže táž osoba nebo týž úřad spojuje ve svých rukou moc zákonodárnou a moc výkonnou, protože vzniká obava, že monarcha nebo senát vyhlásí tyranské zákony a pak je bude tyransky provádět.

Není svobody, jestliže není moc soudní oddělena od moci zákonodárné a výkonné. Kdyby byla moc soudní spojena s mocí zákonodárnou, byla by moc nad životem a svobodou občanů pouhou libovůlí, protože soudce by byl zároveň zákonodárcem, Kdyby byla moc soudů spojena s mocí výkonnou, soudce by mohl býti zároveň tyranem.

Všechno by bylo ztraceno, kdyby týž člověk nebo týž sbor předních občanů, ať už ze šlechticů, ať už z lidu, měl v ruce tuto trojí moc, totiž moc dávat zákony, moc vykonávat usnesení veřejná a moc soudit zločiny nebo spory jednotlivců“ [Montesquieu 1947 : 172].

Zákonodárnou moc má mít lid jako celek. Protože však ve velkých státech je to podle Montesquieua nemožné, a i v malých státech by to podle něho vyvolávalo potíže, musí lid všechno, co by měl vykonávat přímo, vykonávat prostřednictvím svých zástupců. Montesquieu byl tedy obhájcem takzvaných zastupitelských zákonodárných orgánů. V intencích svých představ, že šlechta je v monarchii ochránkyní principů cti a také proto, že prý vyniká rodem, bohatstvím a funkcemi, byl Montesquieu zastáncem dvou zastupitelských sborů, jež se rovněž mají vzájemně kontrolovat: sboru, jehož zástupci budou voleni lidem, a sboru šlechticů, přičemž onen druhý sbor má být dědičný. Výkonná moc musí být v rukou jednoho panovníka, protože jen tak může být zajištěno okamžité provádění rozhodnutí. Soudní moc mají vykonávat volení soudci, jimž však Montesquieu nepřipisoval velkou samostatnost v rozhodování: „Stálí soudcové jsou (...) jen ústa, která citují text zákona, lidé bez vůle, kteří nemohou zmírnit ani moc, ani přísnost zákonů“ [Montesquieu 1947 : 181]. Ve svých úvahách o dělbě moci vytyčil Montesquieu závažnou otázku teorie i praxe politiky a práva. Byla to teorie jednoznačně zaměřená proti všem tyranským a absolutistickým systémům a byla především nepřímou kritikou absolutistické monarchie ve Francii. Montesquieu byl přesvědčen, že monarchický systém je systém pro velké evropské státy nejlepší, ovšem jen tehdy, bude-li reformován podle vzorů některých dřívějších monarchií a zejména podle vzoru, k němuž dospěl anglický politický režim po vítězství takzvané slavné revoluce v roce 1688.

Další vývoj francouzské společnosti však ukázal, že konstituční monarchie, kterou měl Montesquieu ve svých reformistických snahách v podstatě na mysli, už není za změněných podmínek, kdy do popředí se stále více dostávaly politické zájmy ekonomicky sílící buržoazie a celého třetího stavu, tou formou, která by mohla plnit úkoly nového typu státu, tj. státu buržoazního.

Přesto, že Montesquieuova teorie dělbě moci nespĺnila poslání, které jí on sám připisoval, to znamená obnovení a upevnění určitého typu monarchie, sehrála v dalším vývoji, a to nejen francouzské společnosti, významnou úlohu. Svou kritickou stránkou byla jedním z ideových nástrojů svržení absolutistické moci ve Francii a svou pozitivní stránkou se podílela na konstitutování nového režimu, tj. politické vlády buržoazie. Je známou skutečností, že

Montesquieuovo učení se odrazilo v konstitučních aktech Velké francouzské buržoazní revoluce, například v *Deklaraci práv člověka a občana* a v ústavě z roku 1791. Princip dělby moci byl zakotven rovněž v ústavě USA z roku 1787. Ústavy většiny buržoazně demokratických států se k němu hlásí dodnes.

A tak v Montesquieuově případě jsme svědky jednoho z paradoxů, na něž nejsou dějiny společenských teorií chudé. Učení významného představitele třídy odsouzené ekonomickým, sociálním i politickým vývojem k zániku, se ideově podílelo na vítězství třídy, která ji jako panující třídu vystřídala.

Závěr

Stručná analýza díla Charlese-Louise Montesquieua jako předchůdce sociologie, byť není ani vyčerpávající, ani úplná, ukázala, že to byl myslitel, jehož názory nelze při studiu cest, jež vedly ke vzniku sociologie, přehlédnout. Potvrdila, že některé myšlenky autorů minulosti zní nejednou velmi současně, a to zřejmě proto, že mnohé situace v dějinách mají určité opakovatelné rysy nebo jsou analogické, některé problémy se – i když na vyšším vývojovém stupni a za změněných podmínek – vracejí, některé vztahy se reprodukují, v lidech i ve společnostech je něco trvalého. Jsme jiní než lidé Montesquieuovy doby, ale nejsme úplně jiní. Proto řada názorů tohoto autora není jen antikvární záležitostí, ale i výzvou, abychom hlouběji promýšleli své vlastní společenské problémy, i zdrojem inspirace.

(1) Montesquieu se přitom nechtěl podílet na změně sociálních poměrů jen teoreticky, ale v určitém období svého života zamýšlel vstoupit aktivně i do praktické politiky, a to jako diplomat. A. Vantuch uvádí, že během pobytu ve Vídni, který byl součástí jeho cesty po některých evropských zemích, Montesquieu v několika dopisech vlivným a kompetentním osobám v Paříži nabízel své služby v této oblasti. Motivací nabídky byla mimo jiné Montesquieuova snaha osobně se přičinit o smíření „odvěkých nepřátel“ Rakouska a Francie a umožnit jejich spolupráci. Příslušné orgány však na Montesquieuovy opakované nabídky nereagovaly a tak se Montesquieuova naděje na praktické uplatnění v politice rozplynula [viz Vantuch 1977 : 123–125 a 140–141].

(2) Podrobněji k otázce Domatova vlivu na Montesquieua pojednává A. Vantuch [viz Vantuch 1977 : 51–54], z jehož knihy jsem v této části práce vycházel.

Literatura

- Aron, R.: *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris, Gallimard 1967.
- Baskin, M. P.: *Монтескье*. Moskva, Mysl 1975.
- Baszkiewicz, J.–Ryszka, F.: *Historia doktryn politycznych i prawnych*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973.
- Durkheim, E.: *Montesquieu et Rousseau précurseurs de la sociologie*. Paris, M. Rivière 1953.
- Ehrlich, S.: *Oblicza pluralizmów*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1980.
- Hazard, P.: *La pensée européenne au XVIIIe siècle de Montesquieu à Lessing*. Paris, A. Fayard 1963.
- Heyden, G.: *Teorie životního prostoru*. Praha, Orbis 1960.
- Istorija političeskich i pravovych učenij*, red. V. S. Nėrsesjanc. Moskva, Juridičeskaja litėratura 1988.
- Istorija političeskich učenij*. Moskva, Gosudarstvennoje izdatėl'stvo juridičeskoj litėratury 1960.
- Kłosowska, A.: *Szkic obrazu rozwoju myśli społecznej*. Studia Socjologiczne 1975, č. 3.
- Kuderowicz, Z.: *Filozofia dziejów*. Warszawa, Wiedza Powszechna 1973.
- Kulašik, P. a kol.: *Dějiny společenských teorií*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1987.
- Montesquieu, Ch.-L.: *O duchu zákonů*. Praha, Práv. knihkupectví a nakladatelství V. Linhart 1947.

- Montesquieu, Ch.-L.: *Perské listy*. Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1955.
- Szacki, J.: *Historia myśli socjologicznej, część první*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1981.
- Szczepański, J.: *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1967.
- Vantuch, A.: *Ch.-L. Montesquieu, zápas o dielo*. Bratislava, Pravda 1977.
- Wiatr, J. J.: *Socjologia stosunków politycznych*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1977.

Резюме

Я. Седлячек: Шарль Луи Монтескье – предшественник социологии

Статья написана по случаю 300-ой годовщины со дня рождения французского просветителя, которая отмечается 18 января 1989 г. Статья исходит из предпосылки, что общественные теории французских просветителей 18 века были одним из идейных течений, предшествующих возникновению социологии, и стремится обосновать тезис, что творчество Монтескье в сравнении с работами прочих просветителей содержало больше всех элементы, намеки и зародыши социологической методологии и теории.

Из числа характерных черт Монтескье как теоретика общества статья рассматривает сначала его ангажированность, состоящую в том, что творчество этого автора программно и сознательно возникало как реакция на актуальные общественные условия, как стремление к их теоретическому анализу и как идейное орудие их практического изменения.

В этой связи автор останавливается на методологических исходных пунктах Монтескье и отмечает, что Монтескье приобретал основные данные об общественной жизни, в первую очередь, из работ историков, далее на основе изучения права и правовых документов и, в конечном счете, на основе собственного наблюдения, осуществляемого им, в частности, во время его путешествий в некоторые из европейских стран.

В следующей части статьи автор подчеркивает, что Монтескье не останавливался на одном только описании фактов, однако, стремился дойти к некоторым обобщениям. Результатом этого метода было, помимо прочего, знаменательное открытие Монтескье закономерности общественной жизни и его определение закона. Статья анализирует, в чем и почему это понимание было оригинальным, и указывает как на его вклад, так и на некоторые его слабые и неразрешенные стороны.

Автор далее рассматривает понимание Монтескье факторов, детерминирующих общественную жизнь. Монтескье правильно понял, что за мнимым хаосом явлений и событий общественной жизни кроются более глубокие причины. В этой связи он выдвинул, в частности, важный социологический вопрос об обусловленности правовых норм и политических институтов определенным базисом. В статье дается характеристика отдельных компонентов этого базиса, для которого Монтескье использовал обозначение „дух законов“. Автор стремится доказать, что утверждение некоторых теоретиков, будто Монтескье был при изложении общества механическим географическим детерминистом, не соответствует действительности. Монтескье, правда, полагал, что т. наз. географические факторы, в частности, климат и почва, оказывают на общественную жизнь большое влияние, однако, он не утверждал, что это единственное влияние.

Дальнейшим важным, уже в подлинном смысле слова социологическим вопросом, который Монтескье рассматривал, была типология общества. Монтескье исходил из трех основных типов правительства, однако, в отличие от своих выдающихся предшественников, он учитывал не только то, сколько людей в данном обществе правит и как реализуется их власть, но также и то, каково отношение определенного способа власти к более широким общественным условиям. Различие между типами государства для Монтескье одновременно – различие социальных организаций и структур. Таким образом Монтескье осуществляет не только политическую, но и общественную типологию.

Заключительная часть статьи анализирует теорию разделения власти, выдвинутую Монтескье, подчеркивает, что в ней Монтескье выдвинул важный вопрос теории и практики политики и права, и указывает на ее далеко идущее практическое значение для характера и развития буржуазно-демократических режимов в разных странах.

Summary

J. Sedláček: Charles-Louis Montesquieu – A Forerunner of Sociology

The paper was written on the occasion of the 300th anniversary of the French enlightener's birth which falls on January 18th, 1989. It is based on the hypothesis that the social theories of French enlighteners of the 18th century represent one of the philosophical trends preceding the rise of sociology and seeks to prove that, in comparison with the works of other enlighteners, Montesquieu's work contained most elements, indications and rudiments of sociological methodology and theory.

In examining the characteristic features of Montesquieu as a theorist of society, the paper devotes particular attention to his involvement consisting in the fact that this author's work arose as a programmatic and conscious reaction to actual social conditions, as an attempt at their theoretical analysis, and as an ideological tool of their practical change.

In this connection, Montesquieu's methodological starting points are discussed and reference is made to the fact that Montesquieu obtained the basic data on social life first of all from the works of historians, further by studying law and legal documents, and finally through his own observations pursued particularly in his travels to several European countries.

In its following part the paper points out that Montesquieu did not content himself with a mere description of facts but tried to arrive at some generalizations. This procedure, among other things, was conducive to Montesquieu's significant discovery of the laws of social life as well as to his definition of law. The paper analyses in what respect and for what reason this conception was original, pointing both to its contribution and to some of its weak and incompletely solved aspects.

The paper then goes on to discuss Montesquieu's conception of the factors determining social life. Montesquieu rightly assumed there are deeper causes underlying the seeming chaos of phenomena and events of social life. In this connection he raised the vital sociological issue in terms of which legal norms and political institutions are conditioned by a certain principle. The paper characterizes individual components of this principle which Montesquieu termed "the spirit of laws". Attempts are made to demonstrate that the contentions of some theorists arguing that Montesquieu was a mechanical geographic determinist are not in agreement with reality. Although Montesquieu believed the so-called geographic factors, particularly climate and soil, to influence social life to a considerable extent, he never maintained that this was the one and only influence.

Another important question Montesquieu was inquiring into – an already sociological question in the true sense of the word – was the typology of societies. Montesquieu proceeded from three basic types of government. In contradistinction to his prominent forerunners, however, he was taking into account not only how many people rule in a given society and how power is realized, but also the relation between a certain way of ruling and broader social conditions. In Montesquieu's opinion, the difference between individual types of states simultaneously involves a difference between social organizations and structures. Hence the typology elaborated by Montesquieu is not only political but also social.

In conclusion the paper analyzes Montesquieu's theory of the division of power. Stress is laid on the fact that, here, Montesquieu raised the weighty question of both theory and practice of politics and law, and the far-reaching practical significance of this theory for the character and development of bourgeois-democratic régimes in different countries is pointed out.

V naší sociologické literatuře osmdesátých let je patrný zájem o otázky integrity pracovního společenství. Autoři si tohoto tématu všímají buď jako aspektu širší problematiky [Kohout 1983; Stena 1987; Gregor 1988; Gregor-Musil 1988], nebo se jím zabývají v souvislosti se specifickým problémem [Bútorová – Dianiška 1988]. Ani v jednom případě jsem nenašel pokus o zodpovězení elementární otázky: jakým způsobem je zajišťována součinnost členů pracovního společenství při dosahování jeho cílů? Protože se domnívám, že řešení této otázky je dnes nadmíru důležité, pokusím se uvést následující otevřené teze, které chápu jako východisko k diskusi.

1. Proč téma integrity?

Aplikovaná sociologie práce se už řadu let zabývá zkoumáním souborů jedinců. Výzkumníci si velmi zřídka kladou otázky o jevech, které vyplývají z faktu soužití, spolupráce jedinců. Opomíjejí tak podstatnou dimenzi předmětu sociologie – sociální útvar jako jev nadindividuální povahy a specifické ontologické kvality. Příčinou je pravděpodobně záměna sociologické metody technikami statistické procedury a nedostatečné rozpracování operacionalizovatelné soustavy pojmů, která by umožnila specificky sociální, nadindividuální realitu empiricky uchopit. „Použije-li se statistika jako metoda, je to neadekvátní a je to důsledek teoretického vakua“ [Gregor 1982 : 36].

Uvedené skutečnosti jsou bezprostřední příčinou nedostatečné schopnosti sociologie odhalovat a pochopit ty bariéry a zdroje intenzifikace a ekologizace národního hospodářství, které se zatím skrývají uvnitř podniků, výzkumných ústavů, škol a jiných pracovních institucí. Víme, že pro pracovníky podniků a zemědělských družstev je většinou důležitější termín splnění plánu a objem produkce než hospodárnost při využívání zdrojů a respekt ke krajině, v níž probíhají výrobní procesy. Víme (díky ekonomům), že to souvisí s metodami direktivního řízení ekonomiky, které omezují prostor pro iniciativu hospodářských subjektů a oslabují jejich pozornost vůči rozměrům vstupů výrobních procesů. Nejsme však zatím schopni vysvětlit, jak se tendence direktivního mechanismu plánování a řízení přenáší do kolektivního života pracovních institucí a jak jeho prostřednictvím vstupují do života a každodenního jednání jedinců.

Protože pro účast sociologie na dnešních reformách hospodářství je zodpovězení těchto otázek klíčové, je třeba učinit pokus o utřídění východisek jejich zkoumání.

2. Metoda

J. Stena uvádí: „Sotva pochopíme, ako vzrastá subjektivita pracovného kolektívu a v čom sú jeho doposiaľ nevyužitá rezervy, ak sa budeme pridržať formálnologického prístupu, pri ktorom sa kolektív vymedzuje vyratúvaním definičných znakov v istej vyabstrahovanosti od

společnosti... Súhrn týchto znakov možno potom poľahky empiricky dokázať na spoločenských z ľubovlného úseku dejín...“ [Stena 1987 : 154].

Z hľadiska úsili sociologie prispieť k řešení problémů své doby je citované varování před ahistorismem zcela odůvodněné. Pokud by zkoumání sociálních vztahů ve sféře práce mělo končit vyjmenováním obecně definovaných znaků pracovního společenství, bylo by pro účast sociologie na veřejném životě téměř bezcenné. Pokud je však hledání takových znaků a vyjasnění jejich funkce v životě pracovního společenství východiskem empirického zkoumání a srovnání různorodých – především historických, ale i jiných – typů pracovních společenství, vytváří předpoklady pro odhalení podstatných rozdílů. Určením obecných znaků a jejich funkce v životě pracovního společenství jsou určena kritéria srovnání různorodých podob konkrétních pracovních společenství a je jím tedy definován předmět empirického zkoumání.

J. Stena pokračuje: „Celkom iné myšlienkové pole sa nám otvára, keď sa na kooperujúcich výrobcov pozeráme cez väzbu, aká sa utvára medzi nimi a spoločnosťou“ [Stena 1987 : 154]. Upozorňuje tak na ďalší nebezpečí „formálne logického“ prístupu, ktoré sa skrýva v tendenci chápať pracovný společenstvi izolovaně od širšieho spoločenského celku. Při aplikaci kritérií vymezených „formálne logickým“ postupem na zkoumání konkrétních pracovních společenství je nutné vzít v úvahu jejich včlenění do lokálních a globálních, hospodářských, politických, kulturních a jiných procesů.

3. Typologie pracovních společenství

Základní sociální útvar, v jehož rámci jsou integrovány spolupracující subjekty, budu obecně nazývat pracovním společenstvím. Tohoto pracovního označení používám proto, že v oblasti typologie nositelů integračního mechanismu (o jehož terminologické postizení mi v tomto textu jde) jsou uplatňována různorodá kritéria vymezení a panují určité nejasnosti.

J. Kohout používá termínu „primární kolektiv“ a označuje jím „kolektiv pracovníků, mezi nimiž existují úzké meziosobní vztahy, kteří se vzájemně znají, pracují na stejných úkolech, každodenně se stýkají v pracovním procesu, což mnohdy přerůstá v neformální přátelské styky po práci... pojem pracovní kolektiv může označovat i souhrn takových primárních kolektivů (podnik, škola, organizace). V tomto případě se mluvím o sekundárním (druhotném) kolektivu“ [Kohout 1983 : 219]. Výrazem „pracovní společenství“ dále označuji „primární a sekundární“ kolektivy, popřípadě teoreticky možné „terciární“ (koncern, lokální společenství...aj.) kolektivy.

„Primární“ a „sekundární“ kolektivy se navzájem liší tím, že integrují buď individuální, nebo kolektivní pracovní subjekty. Protože základní principy mechanismu integrace, které regulují vztahy mezi oběma typy subjektů se zásadně neliší, budu výrazem „pracovní společenství“ označovat kolektivy jedinců i „kolektivy kolektivů“ (teoreticky také kolektivy „na třetí“...).

Pro označení těch typů pracovních společenství, které J. Kohout nazval jako „primární“ a „sekundární“, se běžně používá termínu „malá pracovní skupina“, pro niž je charakteristická osobní vazba mezi členy, a „velká pracovní skupina“, která se vyznačuje neosobní, zprostředkovanou vazbou. Výrazem „pracovní společenství“ budu shodně nazývat malé i velké pracovní skupiny.

Velikost pracovního společenství není definována počtem jeho členů, ale povahou vazby mezi nimi. Horní hranice počtu členů je téměř neomezená, není ani možné přesně určit, při jakém počtu členů ustupuje osobní vazba do pozadí a začíná převažovat neosobní vazba. Domnívám se však, že je vhodné přijmout jako spodní hranici, při níž vzniká společenství,

počet tří členů. Teprve při tomto počtu se totiž vytváří integrační mechanismus, který nezaniká obměnou jedné z přítomných osob. Dvojice je vždy „originál“ a pravidla vzájemných vztahů, která se v průběhu jejího soužití vytvoří, zanikají s rozpadem této dvojice. Pokud ve trojici, která si v průběhu dlouhodobější spolupráce vytvoří osobitá pravidla vzájemných vztahů, dojde ke změně jednoho člena, ustálená pravidla působí dál, ačkoli mohou být časem modifikována vlivem osobnosti nově příchozího. Výrazem „pracovní společenství“ budu tedy označovat všechna sociálně integrovaná seskupení více než dvou pracovníků.

M. Gregor rozlišuje ostře ohraničené „pracovní society“, které mají jasně definovaný počet členů (např. učitelský sbor základní školy) a neostře ohraničené „pracovní society“, které mají stabilní personální jádro, k němuž se poji řada spolupracovníků, jejichž spolupráce s jádrem má rozdílnou intenzitu (např. redakce časopisu). První typ označuje jako „pracovní skupinu“, druhý jako „centroid“ [Gregor 1988 : 58]. Abych zachoval terminologický pořádek, budu oba rozlišované typy označovat českým ekvivalentem výrazu „pracovní societa“ – „pracovní společenství“.

J. Kohout definuje kolektiv jako „historicky novou sociální kvalitu, která nemůže vzniknout v kapitalistickém řádu, kde ovšem v dělnické třídě již vzniká třídní solidarita a kolektivismus... Podmínkou vzniku pracovních kolektivů je zespolečnění výrobních prostředků... vytvoření politického systému socialistického státu, jednotného hospodářského plánu... organizátorská, výchovná, ideologická práce strany, odborů i aparátu socialistického státu (vedení podniků, organizátorů), jejímž cílem je vytvářet, šířit a rozvíjet ty znaky, které integrují členy pracovních kolektivů a činí z nich uvědomělé, aktivní spolutvůrce socialistické společnosti, kolektivně spolupracující i kolektivně smýšlející „hospodáře na svém pracovišti“... kolektiv nelze chápat jako synonymum mikroskupiny ... skupina přerůstá v kolektiv, kolektiv se může rozpadat na skupiny až individua“ [Kohout 1983 : 218].

V pojetí J. Kohouta jsou tedy „pracovní skupina“ a „pracovní kolektiv“ dva historické typy odlišné sociální kvality. Domnívám se, že přes jejich odlišnost, která není autorem obsahově vymezena, je možné oba uvedené typy považovat za historicky odlišné varianty pracovního společenství, které se liší svým sociálním obsahem a působením na své členy, nikoli však obecnými principy utváření své integrity.

4. Vymezení pracovního společenství

Jestliže je oprávněná snaha označovat všechny uvedené, různorodé typy sociálních útvarů společným termínem „pracovní společenství“, musí mít přes veškerou, namnoze zásadní rozdílnost něco společného. Jejich obecným znakem je vedle skutečnosti, že v jejich rámci spolupracují osobité subjekty, disponující vnitřní autonomií, existence soustavy pravidel, která regulují jednání zúčastněných subjektů. Tato soustava pravidel, kterou pracovně nazývám integračním mechanismem, vystupuje vůči členům (individuálním i kolektivním) jako objektivní, na jejich vůli nezávisle působící skutečnost. Na objektivitě působení integračního mechanismu nic nemění ani fakt, že všechna do něj začleněná pravidla jednání jsou výtvorem lidí – ovlivňovaných členů společenství nebo jejich předchůdců, kteří do obsahu integračního mechanismu vtělili a vtělují svoji hodnotovou orientaci.

Členové společenství platná pravidla neakceptují mechanicky. Posuzují očekávání, která jsou do nich vtělena, z hlediska subjektivně uznávaných hodnotových kritérií (to je z hlediska toho, co považují za důležité pro svůj důstojný život) a v závislosti na míře shody očekávání a své orientace pravidla dílem přijímají za svá, dílem je akceptují pouze vnějškově nebo se snaží pozměnit jejich obsah.

Konkrétní jednání členů společenství je výslednicí konfrontace mezi očekáváním, vtěleným

do integračního mechanismu, a orientací subjektů, ovlivňovaných tímto mechanismem. Protože se v každodenním životě situace, v nichž je určité očekávání (pravidlo) konfrontováno s orientací členů společenství, často opakují, vznikají pro každou danou situaci stereotypy jednání. Ty se mohou časem objektivizovat jako nově zavedená pravidla.

5. Funkce integračního mechanismu

Relativně ustálený integrační mechanismus umožňuje pracovnímu společenství: a) Rozvíjet v rámci sociálního prostoru, který mu skýtají pravidla politického a hospodářského života společnosti, vlastní činnost, směřující k dosažení vlastních cílů. b) Usilovat o rozšíření uvedeného sociálního prostoru, pokud je nedostatečný pro dosažení vlastních cílů. c) Orientovat své členy na výkon činnosti směřující k dosažení cílů společenství a zabezpečovat jejich součinnost při uskutečňování této činnosti.

Tím, že integrační mechanismus plní uvedené funkce, ovlivňuje současně nepřímo vztah členů společenství ke všem aspektům reality, které stojí mimo zorné pole jeho cílů. Tím, že svým členům naznačuje směr snažení, vytváří v jejich vědomí, zejména v jejich hodnotové orientaci, bílá místa. Často tak odpoutává jejich pozornost od dimenzí světa, které mají podstatný vliv na život společenství.

6. Dimenze integračního mechanismu

Typů pravidel, které představují dimenze integračního mechanismu pracovního společenství, je celá řada a jejich počet v konkrétních případech kolísá. Domnívám se, že životaschopnost pracovního společenství, to je jeho schopnost realizovat své pracovní cíle (úkoly), je podmíněna existencí přinejmenším šesti následujících typů:

- a) cíl nebo cíle,
- b) funkční struktura,
- c) princip kooperace,
- d) filozofie společenství a model ideálního člena,
- e) uznávané technologické představy,
- f) mechanismus stimulace.

a) Cíl

„Stavať ciele spoločenského systému podniku znamená definovať ich, ale i označiť prostriedky na ich dosiahnutie...” [Pichňa 1982 : 111].

Pro zabezpečení součinnosti členů pracovního společenství při realizaci vytyčeného cíle (cílů), je užitečné tento cíl jasně formulovat. Takto definovaný cíl se v rámci společenství stává normou, která je garantována všemi dostupnými prostředky sociální kontroly daného společenství.

Základním sociálním prostředkem dosahování vytyčeného cíle jsou ostatní pravidla jednání členů pracovního společenství (viz b, c, d, e, f). Obsah těchto pravidel je odvozen z obsahu cíle společenství. Ostatní pravidla však mají na formulaci cíle společenství zpětný vliv, neboť sociálně diferencují členy společenství a jsou tak základem diferenciací jejich subjektivních (dílčích) cílů. Tato diferenciací je základem skutečnosti, že vytyčený cíl není všemi členy společenství akceptován ve stejné míře.

Formulace cíle pracovního společenství je ovlivňována vztahem jeho členů k politicky

formulovaným cílům širšího společenství, jehož je pracovní společenství součástí. Druhým zásadním činitelem formulace cíle společenství je představa cíle, sdílená těmi členy společenství, kteří mají vliv na rozhodování.

b) Funkční struktura

„Pracovní kolektiv má své organizační uspořádání, které diferencuje členy z hlediska jejich činnosti a odpovědnosti za splnění dílčích úkolů spadajících do rámce jeho cílů...“ [Tomšík 1980 : 44].

„...elementami spoločenského systému podniku sú spoločensko-profesiové pozície a z nich vyplývajúce spoločensko-profesiové roly..., alebo ich funkčne vyčlenené súbory...“ [Pichňa 1982 : 44].

Předpokladem dosažení cíle pracovního společenství je rozčlenění úkolů, jejichž plnění je podmínkou uskutečnění cíle, na dílčí úkoly a rozčlenění potenciálu kompetence společenství na dílčí pravomoci, jejichž soustava je podmínkou kooperace nositelů dílčích úkolů. Výsledkem uvedených diferenciačních procesů je horizontálně (úkoly) a vertikálně (pravomoci) členěná soustava společenských pozic a rolí, pro jejichž označení navrhuji používat termín „funkční struktura“. Jejím prostřednictvím jsou nositelům jednotlivých pozic a rolí sdělována jejich práva (to, co mohou očekávat od ostatních) a povinnosti (to, co je od nich očekáváno). Funkční strukturou pracovního společenství je tak každému vymezeno „pole činnosti“, to je sociální prostor, v jehož rámci může člen společenství aktualizovat svoji subjektivní orientaci a své schopnosti. Členové pracovního společenství akceptují pole činnosti, vymezené nezávisle na jejich vůli, v míře, v níž jim umožňuje realizovat jejich subjektivní orientaci a schopnosti.

Spolupráce nositelů pozic a rolí, vymezených funkční strukturou, je zprostředkována ustálenými pravidly regulovanou soustavou komunikačních vazeb. Ta zjišťuje informační a věcné toky mezi členy společenství a umožňuje tak návaznost jejich činnosti.

Aby byla zajištěna opakovatelnost pracovních činností a umožněno obměňování jejich realizátorů, bývá někdy funkční struktura formalizována, tzn. vytyčena na základě racionální reflexe jako norma, garantovaná politickou a ekonomickou mocí. K formalizaci funkční struktury dochází zejména v pracovních společenstvích s převládající neosobní vazbou.

c) Princip koordinace

„Avšak přes četné analogie a souvislosti mezi dělbou práce uvnitř společnosti a dělbou práce uvnitř dílny se oba tyto typy od sebe liší nejen stupněm, nýbrž i podstatou... Dělba práce uvnitř společnosti je zprostředkována koupí a prodejem výrobků různých pracovních odvětví, souvislosti mezi dílčími pracemi uvnitř manufaktury prodejem různých pracovních sil téměř kapitalistovi, který jich užívá jako kombinované pracovní síly... Manufakturní dělba práce předpokládá bezpodmínečnou autoritu kapitalisty nad dělníky, kteří tvoří pouhé články celkového mechanismu, jenž mu patří; společenská dělba práce staví proti sobě nezávislé výrobce zboží, kteří neuznávají jinou autoritu než autoritu konkurence... anarchie společenské dělby práce a despotie manufakturní dělby práce (se) ve společnosti s kapitalistickým výrobním způsobem vzájemně podmiňují... [Marx 1953 : 381–383].

V souvislosti s popisem situace v období kapitalismu volné soutěže poukazuje Marx na dva

způsoby koordinace nositelů dílčích úkolů : zatímco nositelé dílčích úkolů vymezených v rámci pracovního společenství kapitalistické národní ekonomiky jsou koordinováni trhem a konkurencí, nositelé dílčích úkolů vymezených v rámci pracovního společenství kapitalistické manufaktury jsou koordinováni neomezenou mocí kapitalisty, tzn. vztahy nadřazenosti a podřízenosti. Navrhují označovat první způsob termínem „koordinace ekonomickou vazbou“ a druhý způsob termínem „koordinace organizační vazbou“.

Domnívám se, že Marx v uvedeném citátu vymezuje dva obecné typy koordinace nositelů dílčích pracovních úkolů. Chápeme-li je jako mezní teoretické typy, pak můžeme vyslovit hypotézu, podle níž jsou všechny reálné typy koordinace nositelů dílčích funkcí, uplatňované v nejrůznějších pracovních společenstvích, kombinací Marxem vymezených teoretických typů.

Bylo by ovšem třeba empiricky ověřit jinou hypotézu, podle níž existují takové pracovní společenství, v nichž v důsledku silné orientace naprosté většiny členů na společný cíl, nezbytnost koordinace vnější silou (ekonomickou nebo organizační vazbou) odpadá. V takovém hypotetickém společenství by byla koordinace zajišťována spontánním úsilím pracovníků sdílejících společný cíl.

Bez ohledu na platnost či neplatnost uvedené hypotézy je podle mého názoru nesporné, že určitá míra subjektivního přijetí cíle společenství, jeho členy je nezbytnou podmínkou účinnosti koordinace vnější silou.

d) *Filozofie pracovního společenství a model ideálního člena*

„Hodnoty spoločenského systému sú, ..., jednou z podmienok fungovania systému. Spájajú účastníkov do jedného celku. Riadiace centrá pre túto väzbotvornú funkciu hodnôt usilujú sa ich vhodným spôsobom vstěpovať všetkým účastníkom systému... Riadiace centrá sa usilujú účastníkom predkladať a propagovať také vzory, ktoré slúžia na optimálne fungovanie spoločenského systému podniku...“ [Pichňa 1982 : 123–124].

Každé pracovní společenství si v průběhu své existence vytváří svoji osobitou filozofii. Ta bývá v konkrétních případech velmi různorodá, více nebo méně mlhavá či systematizovaná, bývá sdílena reflektovaně nebo intuitivně. Jádrem jejího obsahu je vždy tradice společenství a vlivem kultury širšího sociálního společenství vytvářená soustava kritérií, z jejichž pohledu by měl člen pracovního společenství hodnotit jednání ostatních členů a podle nichž by měl orientovat své jednání. Filozofie společenství orientuje jednání členů tím, že ovlivňuje jejich názor na hodnoty, jichž by měl člověk dosáhnout, aby důstojně žil.

Hodnotový obsah filozofie pracovního společenství je manifestován v podobě modelů ideálního, běžného a negativního člena. Model ideálního člena vzniká jako kombinace vlastností, které se nalézají na pozitivním pólu hodnotových kritérií, uznávaných členy společenství. Vlastnosti vtělené do modelu negativního člena se nalézají na opačném pólu těchto kritérií. Model běžného člena ztělesňuje tolerované vlastnosti, které ve společenství nevyvolávají mimořádnou pozornost. Z uvedených modelů, jejichž respektování je garantováno zejména veřejným míněním, může člen společenství vyčíst kritéria, podle nichž by měl řídit své jednání a hodnocení. Záleží na něm, do jaké míry tato kritéria vnitřně akceptuje.

S obsahem modelů ideálního, běžného a negativního člena se lidé seznamují v rozhovorech s ostatními, odčítají je z reakcí na jednání své i druhých, seznamují se s ním na speciálně k tomu určených shromážděních, dnes také při sledování hromadných sdělovacích prostředků... atd.

Uvedené modely plní, kromě toho, že zprostředkovávají členům obsah filozofie společenství, také funkci bezprostředních „návodů“ k jednání.

e) Uznávané technologické postupy

Členové pracovního společenství mají relativně ustálené představy o tom, jak věcně realizovat své úkoly, vědí „jak na to“. Tak jako se dítě musí naučit jazyk, aby se dorozumělo s ostatními, musí také nový člen pracovního společenství akceptovat značnou část z toho, co zde pracovní nazývá „uznávané technologické představy“, aby se mohl zapojit do činnosti společenství. Ostatní členové to od něj očekávají a dovedou mu své očekávání dát najevo.

Uznávané technologické představy jsou myšlenkové stereotypy, jejichž obsah je do značné míry závislý na cílech společenství, na typu funkční struktury a zvoleném principu koordinace i na obsahu filozofie společenství: jiný pracovní postup je třeba zvolit při plnění objemových úkolů, jinou metodu práce zvolíme, pokud je cílem co nejšetnější zacházení se zdroji ... Člověk, který má úzce vymezenou pracovní úlohu, neví co dělají ostatní zúčastnění a nezná konečnou podobu finálního produktu, volí jiný pracovní postup než ten, kdo má četné kontakty s nositeli souvisejících dílčích úkolů a podílí se na rozhodování o konečné podobě finálního výrobku ... Lidé, kteří považují za nejdůležitější pracovat rychle a vyrobit mnoho, budou volit jiné postupy než lidé, kteří považují za nejdůležitější kvalitu provedení a šetrnost ke krajině a jejím zdrojům ...

Zvolená technika je spíše výslednicí uznávaných technologických představ než jejich determinantou.

f) Mechanismus stimulace

„Spoločenská kontrola sa niekedy, hoci nesprávne, označuje ako systém pozitívnych a negatívnych sankcií...“ [Pichňa 1982 : 130].

Aby pracovní společenství mohlo podporovat jednání odpovídající obsahu výše uvedených typů pravidel (viz a. b. c. d. e), a aby mohlo omezovat nežádoucí odchylky od uznávaných pravidel, zavádí soustavu odměn a trestů (pozitivních a negativních sankcí) a soustavu pravidel jejich udělování. Tato soustava není, jak podle mého názoru správně poznamenává J. Pichňa, totožná s mechanismem sociální kontroly. Je jeho součástí, nástrojem realizace jeho vlivu.

Uplatňovaná soustava odměn a trestů je tím účinnější, čím lépe koresponduje s hodnotovou orientací členů společenství, to znamená, čím lépe dokáže odměňovaným zpřístupnit ty hodnoty, které považují za důležité pro svůj důstojný život, a čím lépe dokáže trestaným přístup k takovým hodnotám upírat.

Odměny a tresty je možné (a podle mého názoru užitečné) členit na „formální“ a „neformální“ [Pichňa 1982 : 130]. V prvním případě jsou odměny a tresty udělovány na základě reflektované stanovených pravidel, garantovaných mocensky (např. pracovní postup, právní postih aj.). Ve druhém případě jde o odměny a tresty udělované na základě pravidel, garantovaných veřejným míněním (projev sympatie, zesměšnění aj.). Účinnost mechanismu stimulace, jehož funkcí je zabezpečovat podporu jednání odpovídajícího uznávaným pravidlům a omezovat nežádoucí odchylky od takového jednání, je závislá na formálních i neformálních sankcích stejnou měrou.

Vyčlenění šesti uvedených typů pravidel je analytickým krokem. V realitě působí všechny dimenze integračního mechanismu jako vnitřně propojený celek, působení každého pravidla se opírá o působení pravidel ostatních. Vnitřní ucelenost integračního mechanismu však není prostá rozporností. Dynamika jednotlivých dimenzí má specifickou povahu. Dochází proto ke vzájemnému blokování funkce jednotlivých dimenzí, což narušuje integritu společenství.

7. Pracovní společenství jako součást širšího sociálního celku

Pracovní společenství je součástí širších sociálních celků – pracovního společenství vyššího řádu (viz „primární“ a „sekundární“ kolektiv), určitého lokálního společenství i globální společnosti. Obsah integračního mechanismu, jeho vnitřní ucelenost i rozpornost proto nelze pochopit bez zřetele k začlenění daného pracovního společenství do širších sociálních celků. Platí ovšem také opak – libovolné společenství vzniká integrací relativně autonomních subjektů (jedinců nebo společenství nižšího řádu) a jeho integritu i rozpornost nelze pochopit bez zřetele k povaze a interakcím těchto subjektů.

Problematika začlenění pracovního společenství do širšího sociálního celku má řadu aspektů. Upozorním zde pouze na některé z nich.

a) Členové pracovního společenství jsou ve větší nebo menší míře účastníky lokálních i celospolečenských politických procesů. Ty vstupují do života pracovního společenství a mají vliv na jeho orientaci a integritu. Naopak, pracovní společenství je v mnoha případech neodmyslitelným subjektem politického života společnosti.

b) Členové pracovního společenství vytvářejí – jako nositelé lokální a národní kultury – taková pravidla jednání, která odpovídají jejich hodnotové orientaci, ztělesňují jejich představy o tom, co je důležité pro důstojný život člověka. Integrační mechanismus určitého pracovního společenství je proto prostoupen hodnotami lokální a národní kultury. Stabilita těchto hodnot je z tohoto důvodu důležitou podmínkou integrity pracovního společenství. Pokud většina lidí sdílí, přes nevyhnutelnou různorodost, stabilní hodnotové jádro kultury regionu a národa, jsou také členové pracovního společenství „orientováni na společně uznávané hodnoty“ [Gregor 1986], které korespondují s hodnotovým obsahem integračního mechanismu společenství. Jeho požadavky jsou lidem srozumitelné a jsou pro ně snadno akceptovatelné. V hodnotově dezintegrované společnosti, jejíž členové nesdílejí stabilní hodnotové jádro kultury, vstupuje do pracovního společenství řada jedinců, pro něž je hodnotový obsah integračního mechanismu obtížně srozumitelný. Integrační procesy v takové situaci vážnou.

Hodnotový obsah lokální a národní kultury se utváří také v pracovních společenstvích. Povaha pracovního života a zkušenosti s cestami k hodnotám, které jsou v jeho rámci uznávané a dostupné, má výrazný vliv na integrační potenciál hodnot lokální a národní kultury. Hodnotové představy, které si lidé do pracovního života přinášejí jako dědictví lokální a národní kultury, jsou do značné míry odrazem zkušeností pracovního života generací, kumulovaných a přetlumočených kulturní tradicí společnosti.

c) V souvislosti s analýzou dělby práce ve společnosti a v manufaktuře (viz výše) mluví Marx o tom, že: „... čím méně vládne autorita v dělbě práce uvnitř společnosti, tím více se vyvíjí dělba práce uvnitř dílny a tím více je tam podřízena autoritě jednoho člověka. Autorita v dílně a autorita ve společnosti jsou si tedy, pokud jde o dělbu práce, nepřímo úměrné... Zatímco v moderní továrně řídí dělbu práce přesně a podrobně autorita podnikatele, nemá moderní společnost k tomu, aby rozdělila práci, jiný řád, jinou autoritu než konkurenci“ [Marx 1958 : 166–167]. „Manufakturní dělba práce předpokládá bezpodmínečnou autoritu kapitalisty nad dělníky, kteří tvoří pouhé články celkového mechanismu, jenž mu patří, společenská dělba práce staví proti sobě nezávislé výrobce zboží, kteří neuznávají jinou autoritu než autoritu konkurence, ...“ [Marx 1953 : 383].

Situace období kapitalismu volné soutěže, kterou Marx charakterizoval v uvedených citátech, se za téměř dvě stě let značně změnila. Princip koordinace pomocí vztahů nadřazenosti a podřízenosti (u Marxe „autorita kapitalisty“) pronikl do vztahů mezi podniky a dalšími pracovními institucemi produkujícími zboží a narušil bezmeznou „autoritu konkurenci“.

rence". Příkladem je zde státní regulace trhu a ekologicky motivovaný „nový intervencionismus“ v kapitalistických a centrální plánování v socialistických zemích. Ekonomické mechanismy koordinace pronikají do vazeb mezi subjekty vytvářejícími pracovní společenství podniků a jiných institucí a narušily bezmeznou autoritu „vrcholového vedení“ (např. tzv. „autonomní skupiny“ v kapitalistických firmách a vnitropodnikový chozrasčot a brigádní formy organizace práce v socialistických podnicích).

Přes tyto změny však Marxův citát poukazuje na to, že způsob koordinace činnosti subjektů působících uvnitř pracovních institucí nemusí být nutně mechanickým obtiskem způsobu koordinace činnosti pracovních institucí. Oba principy mohou být naopak rozdílné, protichůdné a v tom smyslu komplementární.

Použitá literatura

- Bútorová, Z. – Dianiška, I.: *Samoregulácia vedeckého spoločenstva*. Sociológia 1988, č. 2.
Gregor, M.: *Heuristická funkce konkrétní teorie v sociologii práce*. Brno, SPFFBU 1982.
Gregor, M.: *Poznámky k řízení společenských objektů*. (Strojopis.) Brno, FF UJEP 1986.
Gregor, M.: *Sociologie práce*. Brno, SPN-FF UJEP 1988.
Gregor, M. – Musil, L.: *Záznam výsledků sympozia sekce sociologie práce brněnské pobočky ČSSS při ČSAV 5. – 6. 1. 1988*. (Rozmnožený strojopis.) Brno, sekce sociologie práce brněnské pobočky ČSSS při ČSAV 1988.
Kohout, J.: *Řízení sociálního rozvoje pracovního kolektivu*. Sociologický časopis 1983, č. 2.
Marx, K.: *Bída filosofie*. In: Spisy Marxe a Engelse č. 4. Praha, SNPL 1958.
Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953.
Pichňa, J.: *Sociológia podniku*. Bratislava, Práca 1982.
Stena, J.: *K identifikácii sociálneho rozvoja pracovného kolektivu*. Sociológia 1987, č. 2.
Tomšík, M.: *Řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech*. Praha, Svoboda 1980.

Резюме

Л. Мусил: Интеграция рабочего общества

Статья является попыткой определения исходных точек ответа на следующий вопрос: каким образом обеспечивается взаимодействие членов трудового сообщества при достижении его целей? Смыслом поиска ответа является стремление к определению операционализируемых понятий, с помощью которых можно было бы эмпирически отразить трудовое сообщество как надиндивидуальное социальное явление, существование которого основано на факте сотрудничества индивидов.

Summary

L. Musil: Integration of the Working Community

The paper seeks to delimit the starting points of attempts to find an answer to the following question: What is the way in which the cooperation of members of the working community in attaining its goals is secured? The sense of searching for this answer is the endeavour to define operationalizable concepts with the aid of which an empirical conception of the working community as a superindividual social phenomenon, whose existence is based on the fact of the cooperation of individuals, might be arrived at.

K pojetí lidského potenciálu v soudobých koncepcích „Informační“ společnosti

OLEG SUŠA

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

V globálních procesech vývoje soudobé civilizace nebývale narůstá aktuálnost nového místa a úlohy člověka. Konkrétně vzniká sociální problém uvolňování a rozvoje lidského tvůrčího potenciálu. Tento problém mnohostranně souvisí se vztahy člověka a vědeckotechnických přeměn ve výrobě i dalších sférách společenského i politického života. Souvisí s intenzívními přesuny ve struktuře a kvalitě výrobních sil, v nichž je akcentována nikoli kvantita, nýbrž kvalita člověka, jeho aktivit a tvůrčích životních sil. Tyto strukturální přeměny nejen výrazně mění způsob života lidí ve společnosti, ale jsou také samy stále výrazněji determinovány proměnami jeho kvality.

Sociální aktivita člověka – včetně výrobně přetvářecí – vyžaduje nutně své obohacování na bázi intenzifikace společenských styků individuí, jejich vzájemného rozvoje a rostoucího společenského efektu jejich aktivity na společnost. Růst významu tohoto zpětnovazebného efektu rozvoje člověka a rozvoje jeho činného sbeuplatnění spolu s růstem významu tvůrčí duchovní práce narážejí například na starou dělbů práce, vztahové struktury společnosti, systémy řízení apod. Na druhé straně vznikající nový technický způsob výroby – založený na tzv. vysokých, špičkových technologiích a plynulé inovaci – je rovněž ve stále větší míře podmiňován právě růstem nové kvality lidského potenciálu nikoli již dílčí pracovní síly, ale spíše univerzálněji rozvinutého individua, jehož potenciál aktivity je určován možnostmi seberealizace v reálném sociálním kontextu. A tak samy vědeckotechnické změny v charakteru a struktuře výrobních sil vyžadují dnes širší změny kvality životního způsobu člověka, a to jak v různých aspektech sociálního klimatu lidské aktivity, tak v potřebách a zájmech lidí, v duchovní sféře a hodnotách společnosti apod. Nové potřeby a hodnoty seberealizace lidí, proces hledání smyslu lidského života i nové technologie vytvářejí dnes velkou výzvu strukturám společnosti a řízení. Realizace optimální odpovědi na tuto výzvu v konkrétně historických podmínkách bude významným prvkem globálního soutěžení společenských systémů. V této souvislosti nemalou roli hraje vědecké poznání.

Cílem této stati je blíže se seznámit s některými aspekty zkoumání problematiky lidského potenciálu v rozvinutých kapitalistických zemích v souvislosti s formováním koncepcí tzv. informační společnosti a poukázat na některé jejich meze. Poznávací i kritické momenty budou soustředěny v několika problémových okruzích týkajících se trendů hodnotových změn k „nové kvalitě života“ a seberealizaci, dále vztahu člověka a nových technologií v procesu informatizace a konečně problematiky souvislostí obou prvních okruhů se změnami organizačních struktur a sítí lidských vztahů.

1. „Revoluce vědomí“: seberealizace jako alternativa odcizení?

Soudobá nová etapa vědeckotechnické revoluce spojená s informatizací společnosti klade výrazné výzvy pružné proměnlivosti společnosti i jednotlivců – nikoli však *ex post*, nýbrž v předstihu, nikoli pouze v úzkém smyslu specializované kvalifikace, ale spíš stále více v širší

kulturnosti, kultivaci lidí a rozvíjení potenciálu tvořivosti, schopností. Významné předpoklady tohoto předstihu v rozvoji člověka před rozvojem techniky mohou být formovány v procesu přeměny lidských potřeb a hodnot.

Abstrahujeme-li od různých, často subjektivistických interpretací pojetí „kvality života“ či „kvality člověka“ nacházíme složitý *fenomén pohybu lidského vědomí*. V četných nejnovějších reflexích tohoto fenoménu na Západě lze najít nejen imanentní ideologické snahy otupit ostří protikapitalistických nálad a kritiky společnosti, zpochybnit marxistické pojetí reálného humanismu, ale také skutečnost, v níž vystupuje stále více rozpor mezi odcizením společenských produktů a svobodným sebeurčením společenského individua. Výrazem toho je rostoucí akcentování problematiky člověka, i když často v podobě abstraktního antropologismu, jako ústřední priority společnosti i vědy a sféry, v níž leží klíč k řešení dalších perspektiv lidské historie.

Platí to i pro různé soudobé koncepce „revoluce vědomí“, založené na zdůrazňování potřeby transcendence jako hybné síly přeměn v hodnotách. Podle těchto koncepcí právě tato síla povede k nezbytným společenským a civilizačním změnám, jež „transformují“ lidské bytí cestou „lidské revoluce“ a rozvoje lidské potenciality.

Tedy nikoli síla zázračné vědy a techniky, jak po několik dekad slibovali technokraté a scientističtí reformátoři, ztotožňující kapitalismus s industriálním technickým způsobem výroby, ale vnitřní změna hodnot transcendingících individuí. V podstatě síla lidského ducha, „sebeuvědomění“ a „osvícení“ morálky. „Revoluce vědomí“ je na Západě dnes stále vlivnějším proudem sociálního myšlení prezentována jako základna vývoje k nastolení pravého a svobodnějšího lidského bytí, k přeměně smyslu obsahu lidské seberealizace – od masového „materialistického“ konzumu k individualizovanému sebevyjádření, k svobodnějším životním volbám, aktivnějšímu postoji ke světu atd. K tomu jsou vytvářeny teoretické i empirické argumenty využívané též v různé míře v koncepcích „informační“ společnosti.

V současné situaci zrychlujících se přeměn je hlavně proklamována potřeba orientovat člověka k seberealizaci zaměřené na aktivitu ve společnosti, překonávající nezdravou privatizaci odcizeného způsobu života masové společnosti a překročení konzumerismu jako východisek řešení civilizačního odcizení. Zároveň jde o obsah a charakter seberealizace v její etické artikulaci.

Takto se například E. Frommovi jeví nástrojem humanizace člověka aktivní lidské bytí jako sebevyjádření a překonání spotřebitelské, „vlastnické chamtivosti“ člověka. Z hlediska „lidské přirozenosti“ je etickým zlem soukromé vlastnictví, které olupuje jiné lidi o určité hodnoty. Za příčinu považuje Fromm orientaci lidské psychiky a lidského jednání na „přivlastňování, vlastnění“ a to, že „žijeme ve společnosti založené na soukromém vlastnictví, zisku a moci“ [Fromm 1978 : 63–65]. A tato orientace je Frommovi zdrojem civilizačního odcizení a protikladem, překážkou „lidského bytí“ jako aktivního tvořivého sebevyjádření. Rozvinout lidskou emancipaci znamená „vyjít ze sebe“, být svobodný od věcí i od sebe, „nevázat se na vlastní ego: Svoboda jako podmínka pravé produktivity je opuštění vlastního ego, osvobození z pout vlastnění“ [Fromm 1978 : 65]. Podle M. Fergussonové jde o nové stadium v evoluci člověka, v němž jde o „uvolňování lidského duchovního potenciálu“ jako o „revoluci lidského ducha“, „kulturní transformaci“ založených na individuální sebepřeměně („osobní transformaci“), v níž se „nové vědomí a poznání přetváří v potenciál schopností neustále měnit svůj vlastní život“ [Fergusson 1982 : 156]. Autorka tuto revoluci lidského ducha utopicky spojuje s utvářením „informační společnosti“.

D. Yankellowich zkoumá v rámci „americké kulturní revoluce“ hodnotové změny v „psychostruktuře společnosti“, jež charakterizuje jako pohyb od původních individualistických hodnot tvrdé práce a sebeomezení přes hedonistický egoismus spotřebitelské „povinnosti

k sobě“ (vyjadřovaný heslem: „Já především“) k hodnotám sebevyjádření ve smysluplných a společensky prospěšných a angažovaných aktivitách. Takováto seberealizace „nahrazuje jak sebeomezování, tak i povinnost k sobě a vede ke zdravé adaptaci“ [Yankellowich 1981 : 246].

V dlouhodobé perspektivě je identifikován proces pohybu od „materialistických“ k „postmaterialistickým“ [Interfutures 1979 : 102–107] hodnotám, kdy podle výzkumů veřejného mínění postupně ustupovala prioritizace faktorů materiálních existenčních potřeb aspiracím seberealizace, sounáležitosti a kvality života [de Jouvenel 1986 : 86–89].

Komparativní analýzy podle projektu „Interfutures“ OECD například ukazují, že „postmaterialismus“ je výraznější u mladších lidí (20–29 let) a slabší u starších (od 65 let). Podle H. de Jouvenela nedošlo v posledních 25 letech k výraznému návratu k hodnotám materialismu, přestože populace stárne a v ekonomice působí krizové problémy.

Komparativní výzkumy OECD ovšem empiricky potvrzují, že rozlišení „materialistů“ a „postmaterialistů“ je relativní – ve skutečné populaci jde o marginální typové skupiny a většina populace vyjadřuje smíšené preference: většina Evropanů vyjadřuje směsici orientací jak k cílům svobody, tak jistoty. U cílů „svobody“ jde především o potřeby jedince vymanit se z komplexního tlaku jeho prostředí a ve společnosti svobodněji realizovat vlastní zájmy a potřeby, uvádí de Jouvenel. Přitom je zpochybněna relevance stávajících institucí a tradičních autorit. Roste požadavek účasti na rozhodování ovlivňujícím život jedinců v prostředí, v němž žijí, narůstá četnost asociativních hnutí k cílům řešení problémů sociálního a ekologického životního kontextu a k hledání nových jistot.

Rovněž D. Yankellowich konstatuje, že většina Američanů se podle jeho výzkumů vědomí orientuje jak k větší osobní svobodě, tak k materiálnímu blahobytu: „většina chce víc – víc materiálního zboží a víc osobní svobody; k současnému komfortu více volného času; udržet ekonomické jistoty a k tomu životní dobrodružství, pestrost, změnu, politickou svobodu i nové sociální nároky; užívat co má. Většina chce to nejlepší ze světa ekonomických imperativů i ze světa hodnot kvality života“ [Yankellowich 1981 : 191].

Problémem se stává šíření směsí „materialistických“ a „postmaterialistických“ hodnot v dominantní většině populace v situaci rostoucích obtíží a globální krizové situace kapitalistické ekonomiky. Hodnoty se mění pomaleji než ekonomika a dochází tak k rozporům mezi chováním lidí a ekonomickými podmínkami. Již D. Bell konstatoval „disjunkci mezi kulturou a sociální strukturou“, kdy Američané volí životní způsob nepříznivý ekonomickému rozvoji. Kulturní změny, jež oslabují soutěživost, oslabují také ekonomiku. To vytváří napětí, „jehož důsledky jsou nejasné“ [Bell 1976 : 14].

Také Yankellowich upozorňuje na kauzální zpětnou vazbu mezi hodnotami „psychokultury“ a vývojem ekonomických podmínek. Hodnotí sedmdesátá léta jako éru Bellovy disjunkce: „Myslili jsme, že žijeme v tak bohatém a pružném světě, jenž nám dá všechno, co chceme. Zatím nevíme, kam povede rozpor mezi rozšiřujícími se kulturními potřebami a ekonomikou v nesnázích“ [Yankellowich 1981 : 159].

H. Kahn vidí v kulturním rozporu, oné Bellově „disjunkci“ nových kulturních hodnot lidského života (a požadavků zvyšování jeho kvality s ekologickými i antropologickými cíli) a „starého“, tj. kapitalistického, ekonomického systému doslova „sociální limity“ růstu. Hodnotové změny šedesátých a sedmdesátých let, zvláště jejich hedonistický aspekt a introspekci spolu s antitechnickými náladami, považuje za „destruktivní“ vůči americkému systému a jejich šíření spojuje s „předčasným přechodem k životnímu způsobu postindustriální společnosti“ a s politikou „sociálního blahobytu“, zbytnění státní ingerence do podnikání a s jejími nositeli – „neoliberálními intelektuály“ a „symbolisty“ vyšší střední třídy [Kahn 1979 : 161–170].

Kahn v podstatě uvažuje takto: jestliže uvedené hodnotové změny jsou výsledkem minulého ekonomického růstu, pak tento růst musí pokračovat, aby „uživil“ hodnotové změny, jež vyjadřují rostoucí nároky člověka a jsou „přirozené a nutné“. Proto je třeba současnou podobu nových hodnot a imperativů (emphases) „symbolické kultury“ korigovat a přizpůsobit realitě ekonomických možností – přizpůsobit je především v jejich ekonomickém (spotřeba v rovnováze s produktivitou) i sociálně politickém obsahu („antikapitalistické nálady“, tj. kritika kapitalismu, jeho ziskových cílů a ducha vlastnictví), neboť Kahn ještě na počátku osmdesátých let věřil, že nový americký ekonomický „boom“ znovudobytí ztracených vedoucích pozic může zajistit „neokonzervativní revolta“ reaganismu [Kahn 1982: 190].

M. Fergussonová zase zdůvodňuje potřebu „transformace“ člověka mimo jiné také tím, že složitost společnosti a růst hodnot autonomnosti lidí vytvářejí „rozsáhlou ekonomickou nejistotu“ [Fergusson 1982: 359].

Příčinou krizových obtíží vyspělých kapitalistických ekonomik, zejména tzv. stagflace, jež je kombinací inflace a růstu nezaměstnanosti, je podle Ch. Lashe „kultura narcisismu“, podle E. Fromma „egoismus spotřebitelství“ a přivlastňování, podle D. Yankellowiche „psychokultura – já především“. Je to nekonečný proud zájmu o sebe s ekonomickými důsledky spotřeby za hranicí produktivity práce, nezaměstnanosti, růstu cen a poklesu produktivity.

Stagflace je podle současných hodnocení na Západě výsledkem této hluboké „kulturní tendence“ všech ekonomických aktérů: získat výhody pro sebe na úkor druhých.

Ekonomická krize soudobého kapitalismu je podmíněna krizí celého sociálního systému, připouští nyní W. Halal, a proto nepomohou makroekonomické regulace, nýbrž je nutno „redefinovat hlavní sociální instituce společnosti“ [Halal 1986: 34]. Z tohoto hlediska je tzv. „reaganomika“ považována za omezený fiskalismus, který nemůže oživit další růst, neboť ekonomika není jen finanční, ale především široce sociální aktivita, kde hraje významnou roli mnoho subtilních faktorů přesahujících kapitál. „Primárními faktory určujícími obchodní úspěch se v poslední době staly sociální, intelektuální a politické faktory, narůstá podřízenost ekonomických funkcí politickému řádu“ [Halal 1986: 211].

Fergussonová zase hovoří o alternativě hodnot uvolnění lidského potenciálu, autonomie a tvořivé seberealizace. Yankellowich i Fergussonová identifikují formování nových sociálních cílů takto:

Yankellowich

politická svoboda individua
větší sociální autonomie
životní sebevyjádření, tvořivost,
riziko i úspěch i volný čas
sladění ekonomické produktivity
a kvality života
soběstačnost, svépomoc, účast,
samospráva
respekt k záhadám života
více zájmu o minulost a
budoucnost

Fergussonová

ekonomická stálost, úspornost,
přiměřenost
pružnost, smysl pro změnu
tvořivost
autonomie
účast
vzájemná spolupráce
sdílení hodnot a cílů
zisk chápáný jako kvalita
duchovní přesah zisku
vhodná technika jako nástroj –
nikoli jako tyran
anticipativnost, dlouhodobost

Vidíme, že Yankellowich akcentuje politický aspekt postavení individua, kdežto Fergusso-

nová zas ekologizaci společenské výroby. Oba však vidí potřebu vztahů spolupráce, vzájemné pomoci, spoluúčasti a samosprávy ve společnosti, jejímž hybným a zároveň sebedestruktivním rozporem je třídní antagonismus kapitálu a práce, jejímž životním principem je zisk, soutěž o zisk, konkurenční boj.

Je proto zásadní otázkou, zda je skutečně možné prosadit novou sociální etiku „transformačních hodnot“ *bez reálné humanizace společenských vztahů, zejména výrobních*? A jak řešit zájmový konflikt ve společnosti – snad morální výchovou a osvětou k novým hodnotám?

A tak právě především ekonomické poměry kapitalismu na jedné straně omezující reálné rozšiřování sociální aktivity lidského subjektu vytvářejí na druhé straně rozporný problém spotřeby převyšující produktivitu; a tím ovšem také vyvolávají ekonomickou nutnost změny „psychokultury“ v obsahu seberealizace a životního způsobu směrem k překonání „destruktivních potřeb“.

Podle teoretiků alternativní transformace však existují zárodky nové společenské etiky ve sféře vzniku potřeb hlubších a stálejších vztahů, bezprostřední aktivity, sebevyjádření. Tyto potřeby nejsou totožné s přáními, jak poznamenává Yankellowich, a nejsou založeny na izolovanosti jedince jako objektu mimo čas a prostor, nýbrž na „transcendenci sdílených významů ve společnosti“ [Yankellowich 1981 : 264].

Podle Yankellowiche nevyžaduje nová společenská etika „stálý růst hmotného blahobytu či spotřeby a výdajů zdrojů. Rozvíjení hlubších vztahů k lidem a věcem nevyžaduje velké množství peněz . . .“ [Yankellowich 1981 : 260]. Zároveň však v nové ekonomické skutečnosti, ve druhé polovině osmdesátých let, „lze předvídat intenzivní sociální konflikt, ekonomický stres a zmatení signálů pro lidské chování“. Yankellowich přiznává, že růst inflace posiluje „boj mezi chudými a bohatými, kdy první nejsou a druzí jsou chráněni před inflací“ [Yankellowich 1981 : 261]. Preferuje sice otázku adaptace na fyzické limity růstu a navozuje obecný imperativ lidské aktivity ve vzájemném vztahu s lidskou společností a konkrétně historickými podmínkami jejich existence; problém společenské nerovnosti, protikladu bohatství a chudoby však pouze konstatuje. Otázky společenské hodnotové změny jsou postaveny mimo otázku reálné sociálně ekonomické nerovnosti determinující realitu životního způsobu lidí i objektivní základnu formování společenské etiky. Princip reálné společensko-ekonomické determinace lidského života, způsobu života a hodnot je tak autorovou analýzou naplněn jen zčásti a utopie žádoucích změn v hodnotách a etice západní průmyslové společnosti je kombinována s konstatováním rozporů současnosti.

Buržoazní koncepce se stále více shodují v názoru, že civilizace se nadále nemůže opírat o „kulturu narcisismu“ a psychologii nadbytku, žít spotřebitelským způsobem „nad poměry“ v podmínkách rostoucí omezenosti zdrojů a růstu světové populace. Zatímco někteří, jako H. Kahn, si v podstatě neumějí představit alternativu růstu jinak než nekonečnou produkci a spotřebu zdrojů s cílem zisku a materiálního blahobytu, jiní obecně zdůrazňují nutnost hledat alternativy cílů v člověku samém a v jeho vztazích ke světu. Připouštějí, že zatím je stále ještě mnoho lidí v zajetí starých hodnot „růstu, moci a zisku“, a proto se také mohou udržovat staré instituce společnosti založené na těchto hodnotách [Halal 1986 : 34–35].

Tato domněnka je také tzv. ideologickým jádrem ekonomické krize, za něž je označována hlubší příčina: „dilema růstu“ – materialismus versus kvalita života. Podle W. Halala trvá v chování institucí nadále imperativ „více je lépe“: proto velké korporace stále chtějí zvyšovat prodej zboží, vlády rozšiřovat své programy, odbory požadují vyšší mzdy. Probíhající hodnotové změny zvyšují však u lidí zájem o sociální vztahy, seberealizaci, tvořivost, samostatnost a další aspekty „kvality života“, včetně překonání etiky konzumního materialismu. V určitém souladu s těmito hodnotovými posuny je rozvoj technologií „vyššího řádu“ (tzv. high technologies), u nichž se rozlišují „sociální technologie“, určené k poskytování

služeb a zdokonalení fungování sociálních systémů, a „informační technologie“ ve sférách vzdělávání, komunikace, vědeckého výzkumu a dalších forem vědění. A rozvoj těchto technologií představuje výzvy práci, kterou lidé vykonávají, i strukturám institucí a hlavním principům fungování společnosti.

Ekonomický růst je tedy nutno chápat jako prostředek k vyšším cílům zvyšování kvality života, zatímco kulturní změny směřují k hodnotám „méně je více“. Lidé – domnívá se Halal – již v osmdesátých letech více směřují k ocenění „vnitřního uspokojení“ v souladu s „optimalizací kvality života“ a rovnováhou mezi materiálním růstem a jeho sociálními náklady. Hodnotový akcent na seberealizaci člověka, který se objevil v sedmdesátých letech, a stále více otevírá cestu k uvolnění rozmanitosti lidské tvůrčí energie, vytvoří předpoklady pro nový ekonomický rozvoj – „inteligentní růst“ (smart growth). Půjde při něm o hodnoty oceňující „prostší, avšak hlubší, satisfakce kultivující prostotu, jež osvobozuje ducha“. Krizové problémy jsou podle Halala jen symptomy přechodu k jinému typu růstu [Halal 1986: 84–85].

Po tom, co bylo řečeno, je nepochybné, že soudobé konceptualizace tzv. duchovní revoluce na Západě vytvářejí iluzorní dojem o jakémsi přímém automatickém působení lidských hodnot a jejich alternativních přeměn jako „kulturní transformace“ na ekonomiku, řízení, organizaci i sociální instituce – včetně podnikání (kapitalistického podniku či korporace). Hodnoty působí také na vědeckotechnické inovace: *hodnoty lidí jsou považovány za hlavní faktor sociálního kontextu vědy a techniky*. Sociální kontext je tak zužován na sféru vědomí a myšlení lidí, objektivní poměry vytvářené ve společnosti výrobními vztahy jsou redukovány na „sdílené významy“ v kulturně společenské komunikaci. Koncepte „informační“ společnosti k těmto momentům ještě připojují faktory strukturování sociální komunikace, institucí a organizace.

2. Vztah člověka a „vysoké techniky“. Rozvoj lidského potenciálu v procesu informatizace

S růstem podílu vědy ve výrobě, s rozvojem „vysokých technologií“ nesporně rostou nové nároky, problémy ve vztahu k člověku: jestliže člověk nechápe vědu a techniku jen jako nástroj uspokojování základních reprodukčních potřeb, ale stále více jako médium rozšířené reprodukce svého individuálního a společenského rozvoje – pak stále palčivěji vystupuje do popředí otázka sociálního vztahu, v němž může být reprodukováno převrácení instrumentalizace vědy a techniky v instrumentalizaci člověka.

Jinými slovy jde o to, aby se člověk ještě více nestal přívěskem techniky a nebyl způsobem její produktivní aplikace dále zatlačován do omezeného kruhu spotřeby, konzumního způsobu života, v němž na úkor tvořivého rozvoje svého potenciálu životních sil konzumuje věci i volný čas. Vzniká otázka: může se za kapitalismu člověk stávat skutečně rozhodující výrobní silou, subjektem dynamiky společenské výroby, která je stále více založena na „vysokých technologiích“? Vzniká rovněž problém: je možné sladit životní způsob a hodnoty tvořivé seberealizace a svobodného sebeurčení člověka ve společnosti s kapitalistickým a vykořisťovatelským způsobem uplatňování vědy a techniky, jež spoří práci, vytlačuje živou práci a zároveň zefektivňuje její využitelnost, zjemňuje manipulaci člověka, snaží se lépe využít potenciálu, tvořivosti atd. v nekonečném procesu honby za ziskem?

Sociologické reflexe na Západě jsou v těchto otázkách hluboce rozporné. Naděje se snoubí s obavami, humanistické ideje s instrumentální manipulativností.

Koncepty tzv. informační společnosti, vznikající od počátku osmdesátých let, nesporně výrazněji navazují na technokratickou a scientistní linii postindustrialismu let sedmdesátých – především pojetím makrospolečenské civilizační transformace strukturálních přesunů mezi

sektory společenské výroby – a v řadě momentů navazují přímo na některé předchozí autory (např. Z. Brzezinského či D. Bella). Brzezinského hypotéza o centrální úloze elektronizace ve společnosti, jež se má měnit z industriální v „technetronní“, je rozpracována v pojetí tzv. „informační revoluce“ na bázi komputelizace a automatizace výroby, administrativy i služeb: Bellův důraz na „intelektuální technologie“ jako derivát centrálního významu vědění a vědy je dále rozvíjen v koncipování sociálních důsledků rozvoje „informačních technologií“ apod.

Rozvoj „vysokých technologií“ se podle „informačních“ koncepcí stal „hybnou silou sociální změny“, světová vědeckotechnická revoluce stále pokračuje a „civilizace se vyvíjí k postindustriální společnosti, k informační éře a společnosti vědění jako zcela odlišnému sociálnímu řádu integrujícímu a distribuujícímu vědění na historicky nebyvalé úrovni“ [Halal 1986: 59]. Kritickým faktorem, jímž byl dříve přechod od práce ke kapitálu, je nyní vědění a informace také nyní hraje analogickou roli energie při industrializaci: pracovní a kapitálově náročné obory dnes ustupují oborům náročnějším na vědění, jež jsou „poháněny především silami informace“. Kapacita, schopnost zacházet s informací, vědění je nejhodnotnější komoditou moderní ekonomiky [Hawken 1983: 104].

Vývoj k informační společnosti většina autorů dokládá trendy v USA, kde od r. 1948 do 1978 dvě třetiny hospodářského růstu podnítil růst vzdělanosti pracovních sil a zvýšení objemu informací zpřístupněných pracovníkům. Z 19 miliónů nových pracovních příležitostí v sedmdesátých letech bylo jen 5 % v tovární výrobě, 11 % ve zpracovatelském sektoru a 84 % (to znamená 17 miliónů) vzniklo jinde. J. Naissbitt konstatoval, že přechod od průmyslové k informační společnosti má tyto rysy: „je to ekonomická realita, ne intelektuální abstrakce, tempo sociální změny zrychluje pokrok v informační a komunikační technice, nové technologie jsou nejprve uplatněny v průmyslové výrobě a pak vytvářejí nové produkty, procesy, a konečně technika informační éry není absolutní – rozvíjí se nebo ztroskotá podle principu High Tech/High Touch“ (1) [Naissbitt 1982: 45].

Základní posun v koncepcích „informační“ společnosti je možno spatřovat v návrhu takové reformní strategie adaptace, která respektuje fyzické meze růstu a v níž předpona „post“ neznamená jednoznačnou linearitu dalšího kvantitativního ekonomického extenzivního růstu. V různé míře se tedy projevují pragmatické reflexe na „globální debatu“ v rámci výzkumu budoucnosti. Nové je rozpracování některých aspektů souvisejících s reálnými trendy utváření vědecké výroby a nového typu technického způsobu výroby na bázi informatizace, automatizace a robotizace.

A konečně výrazným momentem se stává snaha o aktualizaci místa a role člověka v těchto procesech: na jedné straně se udržuje pojetí nutnosti „adaptace“ člověka na vědeckotechnické změny podmínek života společnosti, na straně druhé roste vědomí potřeby odstranit „vnitřní“ limity člověka, rozvinout lidský potenciál. Samo pochopení jeho obsahu je však velice rozmanitou a kontroverzní problematikou.

Ani „informační“ teorie se nemohou vyrovnat se sociálním konfliktem v novém tvaru naléhavosti a rozporuplnosti cílů, potřeb a podmínek rozvoje člověka a lidského potenciálu.

V pojetí lidského potenciálu existuje poměrně naivní optimismus řady prací o informační společnosti, kdy například Y. Masuda [Masuda 1980: 170] předpokládá vyřešení všech sociálních problémů a harmonii osobnosti a společnosti v důsledku komputerové revoluce; J. Naissbitt zase (podobně jako např. A. Toffler) uvažuje o radikálním pokroku v rozvoji kvality života na bázi plurality voleb a elektronizace sociální komunikace individua apod. – podmíněný ovšem v podstatě instrumentálním pojetím rozvoje lidského potenciálu, v němž je stále silný akcent technokratického „technologického imperativu“ lidského přizpůsobení. Tito autoři obcházejí reálné tendence dehumanizace, s nimiž jsou trendy informatizace či automatizace na bázi mikroelektroniky za kapitalismu spojeny, jejich ambivalenci v přemě-

nách podstaty práce a prohloubení odcizenosti života civilizovaného člověka.

Obdobně jako Masuda a jiní se Naissbitt domnívá, že s tím, jak „dochází k přesunu od industriální k informační společnosti, bude člověk stále více využívat sil svého mozku k tomu, aby tvořil, a nikoli svých fyzických sil,“ a že běžně používaná technika ve společnosti (kde ústřední místo zaujímá počítač – nikoli již automobil) bude „podporovat a rozšiřovat lidské duševní schopnosti“. Až se podaří vytvořit dostatek pracovních příležitostí a vzrostou investice do nových perspektivních oborů spjatých s informatizací, bude nutno podle autora řešit problémy „vyrovnávání lidského elementu se spoustou nové techniky“. Největším problémem přitom bude „vytvářet pro lidi možnost pracovat“. V informační společnosti jistě vzniknou nové profese a pracovní místa – ne každý člověk však asi bude schopen plnit nároky nové techniky, přičemž „struktura profesí společnosti směřuje již dnes od typů dělník, rolník, úředník k integrovanému typu technik“ [Naissbitt 1982 : 249–250].

Problém vyrovnávání lidského a technologického rozvoje je charakterizován jako „způsob, jímž lidé reagují na techniku“ a „kdekoli je do společnosti zavedena nová technika, musí vznikat lidská protiváha, odpověď – „vysoký dotyk““ (High Touch). Pokračování tendence k nové instrumentalizaci člověka vyvolává nové společenské potřeby v podmínkách lidského života. To přiznává J. Naissbitt například když konstatuje, že „čím více bude ve společnosti techniky, tím více budou lidé cítit potřebu být spolu... tím více budou chtít být lidmi“ [Naissbitt 1982 : 39, 45, 46].

Na druhé straně je však velmi příznačná často opakovaná a otazníky provázená teze západních prognóz o nejasnosti perspektiv zaměstnanosti a nezaměstnanosti, kvalifikace a rekvalifikace v budoucí „informační“ společnosti, podmiňujících existenci lidské práce a růst potenciality jejich tvořivých prvků. Tato zásadní nejasnost a otevřenost souvisí mimo jiné také s instrumentalizací lidské aktivity v kapitalismu. Ostatně ani sama tvořivost není dána zdaleka pouze či především bezprostředním vztahem člověka a techniky. Buržoazní koncepce jsou v tomto ohledu stále poplatné některým mýtům technicismu s jeho domněnkou o přímém vlivu techniky na člověka a společnost.

Silný instrumentální moment nacházíme v samotné Naissbittově rovnici High Tech/High Touch, když například uvádí, že v „informační“ společnosti nebudou patrně vůbec moci pracovat dnešní absolventi amerických škol „zápolící s aritmetikou a pravopisem“, ani „nekvalifikovaní nezaměstnaní odpadlíci, kteří nemohou ani dnes najít práci ve starých oborech“ [Naissbitt 1982 : 250].

Naissbitt zde prozrazuje to podstatné, o co ve skutečnosti jde : o charakter kapitalistického vztahu koupě a prodeje lidské práce, schopnosti pracovat. Tento vztah se nemění změnou typu techniky. V tomto vztahu – jak ukázal již Marx – je člověk jako individuum určován svou pracovní silou, schopností či neschopností pracovat. A právě o charakter, kvalitu této schopnosti kapitálu do jisté míry jde v prognózách a projekcích sladění člověka a „vysoké techniky“. Problémy tuší ti, kdo si lámou hlavu, jak kompenzovat nezaměstnaným lidem práci v situaci, kdy turbulence vědeckotechnických přeměn výroby učiní přítomnost většiny lidí ve výrobě zbytečnou.

Tak například A. King se domnívá, že v souvislosti s vytlačováním člověka z výroby je nezaměstnanost dočasným, přirozeným a nutným procesem na cestě, v níž ztratí práce v tradičním smyslu své historické tvary prostředku k výdělku a stane se doménou seberealizace. Ve scénáři nazvaném „Utopie“ soudí, že ekonomicky produktivním elementem lidského života se stane sebevzdělávání, prohlubování rozmanitosti aktivit, včetně sekundárních zaměstnání, osvojování nových schopností a technik zprostředkovaných učením“. Vše má tedy záviset na růstu jednotlivce a jeho sociálním učení – na tom, jak postoupí „od získání informace pomocí množství různých médií k pochopení a rozvíjení intelektuálních schopností,

jež budou nezbytné pro fungování a rozvoj automatizovaného průmyslu jako zdroje udržování celého systému“ [King 1982 : 44–46].

Je stále jasnější, že kapitál se musí přizpůsobit jak šíření nových technologií, tak i procesu hodnotových změn lidí a novému typu pracovních sil se složitější motivací. Prognostické analýzy proto jednou akcentují adaptaci člověka k podmínkám technologických převratů – podruhé však také adaptaci a restrukturalizaci sociálního systému k vnitřním změnám v člověku, ke změnám jeho hodnot, včetně změn v hodnotách práce. Přitom stále více působí latentní hrozba sociálních důsledků růstu nezaměstnanosti a neschopnosti sociálního systému kapitalismu řešit rozpory práce a kapitálu. Stále častěji slyšíme teze o tom, že „technické změny probíhají rychleji, než se adaptují sociální instituce“, i o tom, že „je nutno se adaptovat na změny společenské role práce, jinak při drastické nezaměstnanosti hrozí nebezpečí eskalace třídního boje“ [Porter 1986 : 28]. Alternativou se proto jeví „řízení“ procesů technické a sociální změny s využitím nové „sociokultury“, charakterizované růstem participace lidí v práci a sociálních institucích, v přístupu k řízení.

Lidský potenciál a hodnoty práce

Analýzy hodnotových změn a jejich obsahu se shodují v akcentování nového stupně souladu mezi individuální seberealizací a smyslností prací člověka. Podobně jako například Yankellowich mluví o nové vznikající společenské etice, hovoří P. Pascarella o potřebě a vzniku nové pracovní etiky, jež by nahradila typ „protestantské etiky“, tj. odřikání a tvrdé práce minulosti, i „nový hedonismus“ neomezené eskalace potřeb současnosti. Hodnota smyslné práce, v níž může člověk rozvíjet své kvality a schopnosti, je hlavní lidskou potřebou, soudí Pascarella [Pascarella 1984].

Práce je ústřední hodnotou lidského života, protože má potenciál splnit celou řadu potřeb. Avšak negativní, úzce ekonomické pojetí práce jej otupuje – individuum je nuceno využívat jen část svého potenciálu, hledat seberealizaci mimo práci. Prázdná pracovní místa posilují prázdnotu života a často lidi nutí k „neaktivitám“, jež nepřispívají jejich rozvoji, nebo k úniku z reality [Pascarella 1984 : 24].

V práci proto podle Pascarely existují jak typy lidí, kteří jsou vysoce motivovanými „snílky“, tak i typy „nesnů“, kteří chtějí nabídnout co nejméně. Vysoce motivovaní často v práci nacházejí příliš malý prostor k rozvoji a růstu. Ti, kdo nejsou schopni snít, nehledají v práci samé nic. Oba typy potřebují orientaci a cíl, pro něž by pracovali a věřili mu.

„Ignorovali a neřešili jsme morální aspekty práce – dovolujeme si přepych zaměstnávat lidi jen pro peníze – dáváme jim bezduché úkoly a podporujeme v nich únik z reality.“

Pascarella hledá historické příčiny, jež jsou podle něho ve ztrátě vazby industriálního systému a protestantské etiky – v tom, že „pojem práce jako duchovního povolání zmizel spolu s mechanizací práce v masové výrobě“. „Význam práce se utilitarizoval, a to, co bylo kořenem industrializace, bylo jí samou rozloženo“ a došlo až k současným jevům spotřební etiky pod heslem „více je lépe“. Na této etice spotřeby jsou postaveny také všechny velké instituce, jež nemohou obnovit etiku a disciplínu lidské práce.

S tím, jak bude „stále víc lidí hledat práci odpovídající jejich hodnotám seberealizace a vztahu k ostatním, poroste také význam duchovní dimenze práce“ [Pascarella 1984 : 31].

Pro novou pracovní etiku jsou podle Pascarely příznačné momenty „rostoucí nezávislosti a soběstačnosti lidí, chápaných již nikoli jako mechanismy ekonomicky reagující na vnější podněty, ale jako složité individuální bytosti, které rozšiřují své představy o sobě od materiálního komfortu k zájmu o smysl života, o obsah a kvalitu věcí, významů i vztahů, od stálosti k potenciálu, od informace k pochopení a porozumění, od moci nad jinými ke sdílení

moci. Člověk má mnohem vyšší potenciál, než se dosud soudilo. Jde o schopnosti člověka přesáhnout fyzickou techniku a využít ji k humanizaci života společnosti jako nástroje řešení hodnotových problémů, „nikoli velkého klacku, jenž nás utluče“ [Pascarella 1984 : 85].

Také M. Fergussonová považuje práci za ústřední problém lidské a sociální „transformace“: „V novém paradigmatu je práce hybatelem transformace – práce umožňuje člověku plnou angažovanost v životě“ a člověk, který nalezne smysl své práce, poslání, hledá možnosti, jak sladit práci a své přesvědčení – hledá smysluplnou práci, nikoli profesi nebo zaměstnání. Tak se mění lidské vnímání práce v souladu s osobním životem a etikou i sociálním kontextem. Fergussonová je optimistická: „nové postoje mění každodenní zkušenost, práce se stává rituálem, hrou, disciplínou, dobrodružstvím, učením a uměním – se změnami percepce je možno nalézat smysl v jakékoli lidské činnosti . . . stres z neznámého se mění v trpělivost a důvěru, když pochopíme, že změna je přirozený řád věcí – pak jsme méně zneklidnění potřebou přeměn v naší práci, ve způsobech vytváření nového, rozvíjení svých schopností. Potřeba inovovat se stává výzvou, nikoli hrozbou“ [Fergusson 1982 : 379]. Autorka hovoří o lidském potenciálu jako o „spícím genu“ latentní kapacity, kterou je možno u lidí uvolnit určitými motivacemi a podmínkami, například v řízení organizací, ve využití pružných struktur, v přizpůsobení lidským potřebám. V řízení a organizaci je třeba rozhodných změn.

Produktivita práce je argumentem pro rozvíjení lidské potenciality práce pro Pascarellu, jenž akcentuje zejména podmínky pro zvyšování účasti pracujících na řízení a demokratizaci řízení a vedení. Práce člověka by měla vyjadřovat stimuly k růstu člověka, jeho potenciálu tvořivých sil, neboť perspektivy ekonomického vývoje závisejí na využití lidského potenciálu a humanizace řízení na základě růstu participace lidí jako individualit i společenských bytostí.

W. Halal konstatuje zase potřebu sladění lidských hodnot a cílů „autonomie a nezávislosti s ekonomickými cíli růstu produktivity na bázi změny vztahů práce a managementu a růstu podílu pracovníků na odpovědnosti za výsledky i na zisku“ [Halal 1986 : 185].

Z hodnotových změn vyjadřujících potřebu rozvoje lidského potenciálu vyvozují mnozí autoři vznikání nového typu „aktualizovaných jedinců“. Jsou to ti, kteří již mají hodnoty osobního rozvoje, říká americká autorka M. Sinetarová – ve své pracovní motivaci vycházejí spíše z vnitřních než vnějších zdrojů. „Je to, jako by tisíce individuí nalezlo a odhalilo schopnost cítit své vlastní hodnoty a potřeby, objevilo sebe sama, vlastní já a usilovalo o jeho sladění s pracovními i životními aktivitami“. Primární hodnotou této lidské aktualizace je sociální odpovědnost, snaha sladit vlastní zájmy se zájmy druhých a jejich dobra. Aktualizovaný člověk je podle této autorky pracovníkem zítřka, je uvědomělý, nezávislý, samostatný a tvořivý. Vlastní činnost nespojuje s jednotlivým zaměstnáním, jedná podle cílů své životní seberealizace. Podnikaví, tvořiví a aktualizovaní pracovníci potřebují ve své práci autonomii a viditelný úspěch, definovaný něčím více než penězi – smysluplným uspokojením životní potřeby seberealizace, nejen kariéry, ale například také dostatečného volného času pro své záliby, pro rodinu a přátele. M. Sinetarová soudí, že rychlý růst počtu takových pracovníků vytváří velkou výzvu pro vedení a řízení organizací, jež musí více experimentovat s různými formami „tvůrčí kompenzace“. Navíc budou takoví pracovníci stále potřebnější pracovní silou a bude nutno počítat s tím, že se jen těžko budou chtít vázat na jedno stálé zaměstnání. Proto narůstá potřeba inovačních cest zvyšování přitažlivosti práce pro lidi, kteří cítí, že „peníze nejsou vše“ a rozhodující je pro ně individuální autonomie jako „hodnota, odměna i stimul“ [Sinetar 1987 : 27].

M. Fergussonová zas uvádí příklady trendu „měnící se povahy práce“, jehož rysy jsou zejména tyto: nový druh zaměstnanců hledajících práci v souladu s jejich osobními hodnotami, větší pružnost pracovní doby a typu práce, více spolupráce mezi vedením a pracovníky, nehierarchické organizační struktury, vytváření pracovního prostředí srovnatelného s fyzic-

kým a duševním zdravím. Fergussonová konstatuje, že tyto „externí změny jsou plodné, ale nestačí. Lidé, kteří zvolili cestu svého vnitřního rozvoje, se obracejí k metodám seberealizace. Osobní rozvoj se stal doplňkem obohacování práce a humanizace pracoviště. Velkou cenu mají pracovníci, jimž skutečně v práci o něco podstatného jde, mají vysoké cíle (high intention). Tyto vysoké cíle nemohou koexistovat s nízkými představami o sobě. Jenom ten, kdo roste a je motivován, může přispět synergii organizace . . . Plně fungující zaměstnanec se zdravým sebevědomím je pravý poklad pro podnik, již nyní mnoho společností začíná chápat rozvoj potenciálu zaměstnance jako součást své společenské odpovědnosti a snaží se využívat poznatků z oblasti vědeckého výzkumu vědomí k posilování tvořivosti“ [Fergusson 1982 : 385–387].

Vědeckotechnické změny v podmínkách práce, podmíněné růstem pronikání vědy a růstem její složitosti, jsou již také spojovány s hodnotovými přeměnami. W. Halal například konstatuje, že rostoucí podíl „quasi – vědeckých profesí“ vyžaduje samostatnost myšlení a jednání a nemůže v nich být uplatňován „autoritativní diktát“. Na druhé straně vznikající nová pracovní etika seberealizace přináší stále více potřeby a příležitosti „pro seberozvoj, růst, autonomii a právo spolurozhodovat“. Halal uvádí, že nikoli „všichni, ale jádro pracovních sil dnes aspiruje na dosažení typu profesionální autonomie, dosud vyhrazené jen malé skupině podnikatelů, politiků, vědců, umělců“ [Halal 1986 : 117]. Dále však tuto skupinu nerozebírá a ani blíže neurčuje „jádro“. Soudí však, že lidé s hodnotami nové etiky „méně je lépe“ vytvářejí pro řízení velmi složitý sociální systém pracovní síly. A čím více ekonomická činnost lidí směřuje od rutinizovaných operací k využívání jemných informačních systémů řízení složitosti lidské práce a vztahů, tím více místo „ekonomického člověka“ vzniká „prototyp intelektuálního člověka, jenž je ovládán primárně nikoli fyzickými, nýbrž sociálními a intelektuálními zájmy a potřebami“ [Halal 1986 : 122].

Všichni autoři se víceméně shodují v tom, že šíření hodnot seberealizace a rozvoje lidského potenciálu vede k novému typu subjektu pracovníka, jenž je samostatnější a podnikavější. Mění-li se obsah potřeb a zájmů lidského života a jeho aktivity, musí se měnit také celá praxe vztahů mezi lidmi, celá podoba sociální podmíněnosti jejich jednání. Buržoazní koncepce tuto podmíněnost zcela nepopírají, ale redukuji ji na určité jevové formy – například komunikaci, organizační a institucionální struktury.

3. Lidské styky a podmínky rozvoje tvořivého potenciálu

Koncepce informatizace velmi často ztotožňují totalitu lidských styků a vztahů ve společnosti s procesy komunikace. Tak například J. Naissbitt parafrázuje D. Bella, když konstatuje změnu, k níž dochází v procesu utváření „informační“ společnosti, ve které „poprvé v civilizaci“ začíná dominovat vztah nikoli člověka s přírodou a s umělou přírodou, nýbrž vzájemný styk mezi lidmi, jejich interakce, což „geometricky rozšiřuje osobní směny ve všech formách interaktivní komunikace [Naissbitt 1982 : 18].

Další autor konstatuje, že „informační přenos na bázi komputelizace je alternativou utváření společenské zkušenosti“ a „sama lidská interakce se díky počítačovým sítím nesmírně zrychluje, poskytuje širší volby a více poznání“ [Halal 1986 : 123].

Základním problémem je podle francouzského prognostika M. Godeta „konflikt mezi značnou flexibilitou na straně techniky (např. robotizace a automatizace) a nepružností sociálních struktur a chování institucí a lidí“ – investice do techniky jsou neplodné pokud „nejdou doprovázeny dalekosáhlou organizační změnou“ a „nezávisí na dalším rozvoji investic do člověka“. Je třeba se zbavit „technokratických iluzí“ jednostranných investic do techniky, říká Godet [Godet 1986 : 369–375].

V intencích sladění technické a sociální, lidské změny je v soudobých buržoazních koncepcích uvažováno o souvislostech komputelizace, informatizace (zejména šíření aplikací osobních počítačů a elektronických komunikačních a datových sítí) s institucionálními a organizačními podmínkami rozvoje lidského potenciálu.

Zejména jde o zostření protikladu rigidity byrokratické organizace, řízení na bázi hierarchie a centralizace na straně jedné – a potřeby uvolňování prostoru pro větší autonomii, pružnost, podnikavost, inovaci na straně druhé. Inovace je přitom chápána jako sociální potenciál lidské aktivity a individuality.

Široké společenské využití mikroelektroniky, zejména osobního počítače, podle četných názorů podporuje spíše tendenci k větší autonomii a decentralizaci. Mikropočítače se mnoha autorům jeví přímo elementem rozrušování hierarchií.

Také nové společenské hodnoty vyjadřující rostoucí potřeby seberealizace navozují potřebu živější a bezprostřednější (horizontální spíše než hierarchické) komunikace lidí a jejich aktivní účasti ve vztazích řízení, výroby a spotřeby na trhu, ve službách, vztazích s klienty, ve vztahu různých zájmů v politickém a komunálním životě apod. Nové potřeby vyžadují růst přímých a zpětnovazebných obousměrných vztahů mezi lidmi, organizacemi a institucemi a jsou velkou výzvou zpochybňující relevanci dosavadních velkých centralizovaných a nepružných organizací společenského života člověka (např. podniků, politických stran, vlád, škol či nemocnic). Organizační systémy byrokracie nevytvářejí stimulativní klima pro efektivní využití „vysoké“ techniky i „vysokého“ rozvoje lidského potenciálu tvořivosti.

Tak například D. Yankellowich konstatuje palčivý problém stavu společenských institucí a byrokracii označuje za „hnilobu“ podřízené jedince „anarchii institucí“, která je nebezpečnější než anarchie lidských individuí. Byrokracie tím, že jedná „jako zákony pro sebe“, ohrožují celou civilizaci: „Je třeba uskutečnit jeden z největších úkolů od zahájení vědeckotechnické revoluce – prorazit železnou klec racionalizace a instrumentalismu – tak aby se průmyslová společnost stala místem zdravým pro růst člověka“ [Yankellowich 1981: 262].

P. Pascarella, který chápe pojem lidského potenciálu jako rostoucí objem hodnot seberealizace člověka v práci a zároveň jako efektivní prostředek zvyšování praktické efektivnosti, konstatuje „problém v tom, jak optimalizovat uvolnění lidské energie rozvoje životních schopností“... neboť „dosavadní instituce společnosti, včetně průmyslu, nejsou vhodně strukturovány pro plný rozvoj lidského potenciálu“ [Pascarella 1984: 112–113].

Navíc silně působí organizační a institucionální bariéry. Masivní organizační systémy žijí svým vlastním životem, ovládají lidi a přitom neslouží jejich skutečným potřebám a zájmům. Tyto systémy vznikly v jiných podmínkách, kdy šlo o zvyšování průmyslové produkce, a práce lidí spočívala především na fyzických úkonech a nižší vzdělanosti. Vědeckovýzkumné změny práce i výroby – rostoucí význam informačních technologií – narážejí na institucionální bariéry. „Zastaralé institucionální struktury, v nichž se stále odehrává ekonomický a sociální život společnosti, vedou všeobecně k byrokracii“ a „útlumu v podnikavosti“ a k „institucionální skleróze“ [Halal 1986]. Ve svém vzájemném působení vytvářejí složité institucionální systémy labyrint sobeckých, úzkých a krátkodobých zájmů. Proti „institucionální skleróze“ a krátkodobým zájmům „kultury narcismu“ vyrůstá „zdola“, zejména ve skupinách intelektuálních pracovníků a odborníků, „tiché spiknutí“ (2) požadující redefinování hlavních sociálních institucí – včetně tzv. velkého byznysu.

Proti hierarchickým strukturám typu pyramidy je zdůrazňována větší výkonnost a pružnost horizontální síťové struktury vztahů mezi lidmi s větší vzájemnou rovností a věcností pozic stejné zainteresovanosti, analogická s počítačovými sítěmi. Vznikají produktivnější vztahy posilování spolupráce mezi lidmi. Krize institucí buržoazní společnosti je doprovázena vznikáním živelných sociálních hnutí, společenství a seskupení, nazývaných „sítě“ (networks).

Tyto „sítě“, považované za soudobý ekvivalent kmene či rodu, např. M. Fergussonová označuje za „protilátku odcizení“, jež je umocňována elektronickou komunikací, zbavena starých vlivů rodiny a kultury a „poskytuje jednotlivci citovou, intelektuální, duchovní i ekonomickou podporu. Je to neviditelný domov, mocný prostředek změny zaměření institucí, hlavně vlády“ [Fergusson 1982 : 231].

Alternativy byrokratické organizace vyzdvihuje také J. Naissbitt : „Nezdar hierarchií při řešení lidských problémů vede ke komunikaci lidí mimo organizace a to je první krok k formování sítě jako velmi efektivní organizační struktury. Je tvořena diagonálně a trojrozměrně lidmi, kteří jednají jako vrstevníci a jsou spojováni informací, jež plodí vztahy rovnosti. Spontánně odpovídá lidské potřebě sounáležitosti. Horizontální vztahy mezi lidmi umožňují celistvý interdisciplinární přístup k problémům i k lidem“ [Naissbitt 1982 : 196].

Podle Naissbitta přinášejí formy neformální komunikační sítě přesun moci z vertikály do horizontály, enormně osvobozují jednotlivce. Zatímco hierarchie produkují stresy, napětí a nenávisť mezi lidmi, v rámci neformálně komunikační sítě se lidé navzájem kultivují a obohacují. Největší morální odměna v takovém sociálním klimatu plyne z obohacení druhých a nikoli z toho, „jak na ně vyzrát“ [Naissbitt 1982 : 205].

V souvislosti s potřebou přeměn organizačních a institucionálních struktur lidského sociálního jednání se hovoří o *maticové formě organizace*, jež představuje *nový druh podnikatelské organizace*. Sjednocuje různé typy jednotek, jež se vzájemně prostupují. Je charakterizována jako „vícenásobný povelový systém“. Pokud vzniknou v organizaci pouze dva povelové systémy, které jsou simultánní a kontrolují zároveň všechny jednotky, pak nejde o zpružnění, ale naopak vznikají jen dvě byrokracie namísto jedné a produkují větší rigiditu a konflikt mezi inovací a udržováním řádu. Růst složitosti prostředí organizace pak vede k dalšímu zvyšování kontroly a dozoru, znásobuje iluzorní snahy o informovanost o všem ve snaze „spočítat všechny kapky deště“. To znovu zvyšuje rigiditu a složitost organizace a řízení – množství výkazů, hlášení, časových ztrát a nekonečných direktiv. Každé neobvyklé myšlení je podezřelé, roste sterilita, klesá inovace, je potlačován tvůrčí nesouhlas. Vedoucí se obklopují sterilními kývci na úkor lidí s novými nápady a myšlenkami.

Návrhy na řešení přicházejí s kombinací přesné kontroly práce se svobodnou činností stanovenou smluvně. Psychologie organizace má být zaměřena na výsledky, inovace, angažovanost. Celou organizaci je třeba účelně rozčlenit na malé jednotky, schopné sebeřízení. Za hlavní předpoklad kreativního podniku je považováno to, aby cíle byly objasněny všem pracovníkům, avšak jejich realizace probíhala v malých skupinách, soustředěných kolem vysoce motivovaných tvůrčích osobností.

Změny obsahu hodnot jednotlivců i celé společnosti působí na obsah podnikání a jeho ideologii ve směru „humanizace cílů a sociální odpovědnosti“, překonání konfliktu zisku a společenských cílů. Podle koncepcí „informační společnosti“ se „pyramidy celých organizací dnes hroutí“ a ekonomické krize nutí korporace, aby propouštěly úředníky a střední vedoucí kádry a nahrazovaly je počítači a roboty, automatickými informačními systémy. „Tak se hroutí základna a střed pyramidy“ [Halal 1986 : 118]. Řešení problémů byrokratické „organizační a institucionální sklerózy“ se tak zdá být podmiňováno živelností procesu nutícího k stále širšímu intenzivnímu využití „vysoké“ techniky. Je však jasné, že *sama technika nemůže změnit cíle a zájmy „vrcholu pyramidy“ a může se stát nástrojem další koncentrace moci a prosazování dílčích zájmů. Otázka, k jakým cílům bude využito vysoké techniky i růstu lidského potenciálu, se tím reálně neřeší. A tak se dochází k soudům typu : „je nutno redefinovat velké organizace, jež nejsou schopny samy se změnit a bude nutno je k tomu donutit zvenčí“* [Halal 1986 : 274]. Na druhé straně je zdůrazňována hodnotová podmíněnost změn organizace a systému řízení: „K tomu, aby se změnil systém řízení od

hierarchie k participaci, se musí změnit lidé – musí proběhnout tichá revoluce v podniku“, podnik se mění „zevnitř“ – soudí P. Pascarella [Pascarella 1984 : 113].

Na previzi širší kulturní změny hodnot lidí navazují také představy o novém „transformovaném“ kapitalismu. Vycházejí z toho, že „vnitřní“ změna člověka, „tichá revoluce“, způsobí také širší přeměnu v ekonomickém a sociálním chování a povede ke změně postojů kapitalistického podniku a podnikání, v nichž na místo zisku a konkurence nastoupí motivy „veřejného blaha“ a orientace na potřeby ostatních a spolupráce různých subjektů. Projektuje se sociální odpovědnost podnikání respektující lidské hodnoty kvality života, demokracie, účasti na rozhodování, individuální nezávislosti, vztahů spolupráce mezi lidmi jako směr řešení soudobých krizových rozporů buržoazní společnosti.

Stále více je přítom využíván pojem „sdílení“, jenž navozuje normativní požadavek spolupráce mezi lidmi místo konfliktu, účasti na řízení, demokratizace vztahů. Vznikají různé představy o transformaci sociálního systému, o historickém přesunu mocenské struktury ve společnosti a o potřebě vytvoření životaschopnějších institucí. „Sdílení“, účast – jako stále univerzálnější působící principy sociálního života – mají za cíl zmenšit ztráty a plýtvání lidské energie a rozvoje lidského potenciálu, odstranit různé deprese v obsahu práce člověka, napomáhat plnějšímu způsobu života atd.

V souladu s těmito trendy vznikají reformní koncepce překonání krizovosti státně monopolní regulace a demokratizace kapitalismu. *Normy sdílení, účasti* mají přítom sehrát roli nového regulátoru sociálního jednání – například sdílení manažerské moci, což by umožnilo vytvořit nové instituce stimulující rozvoj lidského potenciálu „řízené cíli a potřebami lidí“ a zvýšení produktivity práce [Halal 1986 : 198].

Vzniknou-li nové instituce spolupráce uvnitř kapitalistického podniku, jež jsou schopny produkovat inovace – domnívá se například W. Halal – „narůstá sociální produktivní energie“. Podnik nemá být státně regulován, ale musí se sám regulovat a při své činnosti respektovat společenské zájmy, potřeby a hodnoty lidí: zaměstnanců, zákazníků i veřejnosti. Tato seberegulace znamená také spolupracovat s lidmi a „cíle zisku vtělit do širší syntézy“ na základě „společenské smlouvy jako lepšího způsobu, jak vydělávat peníze“ [Halal 1986 : 242]. Jde tu o jakési „umravňování“ kapitalismu, společenskou a etickou korekci zájmového konfliktu. Nový typ ekonomického růstu nemá vycházet z úzkých zájmů tisku, ale má se rozvíjet „v rámci širší vize založené na hodnotách lidského společenství“. Ekonomika již nemá být „bojištěm konfliktních potřeb a zájmů, kde silní porážejí slabší“ [Halal 1986 : 234].

Proto má každý podnik, organizace podporovat „tvorbu ducha participace“ jako filozofie sdílení hodnot a stávat se „demokratickým podnikáním“, jehož motivacemi jsou sdílení moci, odpovědnosti, potřeb, zájmů, cílů i „důvěry a vlastnictví“: podnik nového typu vymezuje autor jako „symbiotickou pospolitost“.

Mezi jednotlivými subjekty této symbiotické pospolitosti se mají vytvářet vztahy spolupráce, vzájemného obohacování a růstu produktivnosti. Autor je přesvědčen, že seberegulace podnikání může zajišťovat jak respektování sociálních potřeb, hodnot a odpovědnosti, tak i svobodu inovace a podnikatelskou iniciativu: byznys má sloužit zájmům celé společnosti a udržet si zároveň pružnost svobodného podnikání. „Demokratické svobodné podnikání je systém kooperace i soutěže“ [Halal 1986 : 291–292]. Řízení podniku zvýší svou vlastní konkurenceschopnost jen tehdy, bude-li „plně orientováno na člověka“ [Porter 1986 : 14] a tehdy, jestliže ve své organizaci „stále více přenáší odpovědnost rozhodování na jednotlivé lidi, a nikoli na schůze a výbory, podporuje a vyžaduje u jednotlivců inovativnost, tvořivé myšlení, vytváří konsenzuální systém rozhodování, kdy každý jedinec je entitou použitelného lidského kapitálu, jenž se znásobuje“ [Raymond 1986 : 15–16].

Buržoazní koncepce informační společnosti a uvolnění lidského potenciálu přiznávají nutnost revolučních změn ve výměně látek mezi přírodou a společností, v technickém způsobu výroby i ve struktuře produktivních sil (přesun od ekonomie masy hmotných a lidských zdrojů k ekonomii „věděni“, informace, od kvantity ke kvalitě atd.) a v souvislosti s tím si uvědomují nezbytnost přizpůsobit těmto revolučním změnám institucionální základy společnosti, normy a hodnoty životního způsobu. Velmi dobře chápou, že nová struktura výrobních sil vyžaduje také novou strukturu výrobních společenských vztahů, že konkrétní historická změna například ve zvědečlování výroby (tj. zejména ve zdokonaleném uplatňování vědy jako produktivní společenské síly) vyžadují „nového člověka“ s daleko širšími potenciálními dovednostmi, ale také to, že již současný člověk na současné úrovni výrobních sil obohacuje své sociální potřeby a požaduje změnu svého postavení ve společenském výrobním procesu, jedná podle jiných hodnot, než je vnější orientace na hmotný-zisk a uspokojení životní úrovně v rámci masové spotřebitelské morálky. Je paradoxní, že toto poznání je namnoze interpretováno v duchu obrody kapitalistického „ducha podnikavosti“, a zároveň příznačné, že logické vyústění tohoto rozvoje bohatších potřeb lidské emancipace v *potřebě revoluční změny společenských výrobních vztahů jako teprve radikální podmínky pro skutečnou změnu postavení člověka ve společnosti* je ignorováno.

Individualizovaný rozvoj lidského potenciálu je spojován s utvářením podmínek participace, jejíž „ideální“ podoba se kryje s „ideálním prototypem“ pracovníka – podnikatele, jenž tím, že pracuje pro podnik, v němž se může tvořivě seberealizovat, pracuje i na sobě, na svém vlastním „růstu“. Takto má vzniknout zbrusu nová motivace, založená na individuálním vědomém ztotožnění s cíli podniku, na sjednocení zájmů podniku a jeho zaměstnanců – nikoli na ekonomickém přinucení a adaptaci jedince organizačnímu systému se striktně vymezenými pravidly jednání na principech byrokratické hierarchie. Má jít o změnu celé „filozofie řízení podnikání“ využívajícího širší konceptualizace člověka jako nikoli již prosté pracovní síly, jeho širších potřeb, cílů, zájmů a hodnot – nikoli již úzké ekonomické definice, z níž vycházela tradiční logika kompenzace odcizení penězi a konzumeristickou orientaci „materialistické“ hodnotové orientace.

Znovu jsou evokovány staré ideály amerického kapitalismu s důrazem na „selfmademanství“, nikoli však již na bázi akumulace kapitálu jako akumulace hmotného a peněžního bohatství, nýbrž na bázi akumulace kapitálu individuální schopnosti, „kapitálu lidského potenciálu“ a informace, s nimiž může jedinec podnikat. Je konstruován „ideální typ“ individuálního podnikatele, jenž podniká na základě rozvoje svého potenciálu uvolňování životní energie, typ pracovníka, jehož primární potřebou je životní seberealizace v práci i mimo ni. Stane-li se „kapitálem“ tento lidský potenciál, pak jeho rozšířená reprodukce může zvyšovat lidský rozvoj na zdroj společenského bohatství. Podmínkou pro to je však *zřejmě odstranění oddělování tohoto potenciálu od individua, k němuž dochází například cestou koupě a prodeje práce, pracovní schopnosti*. Sociálně ekonomické i politickokulturní stimuly rozvoje lidského potenciálu na bázi růstu úrovně osvojování poznání, informací, schopností a dovedností (např. v kontextu vědeckotechnických inovací) subjektem definovaným jen jako abstraktní individuum, jež směřuje hodnotu svého potenciálu na trhu práce, neruší toto oddělování. O tom však zmíněné koncepce nehovoří.

Byznysu jde přirozeně nikoli o nějaký altruismus a humanismus při realizaci ideálu lidské emancipace, ale o pružné přizpůsobení novým podmínkám ve společnosti a především o nalezení nových zdrojů efektivnosti a produktivity práce, o rafinovanější metody manipulace a exploatace lidské pracovní síly, potenciálu kreativity člověka k inovaci, iniciativě ve

spojení s vědou ve výrobě, kvalitě atd. Aby ulomil hrot sociálnímu napětí a antagonistickému konfliktu mezi pracujícími a „managementem“, kombinuje pracovní a odbornou participaci s rozšířením prostoru pro iniciativu, odpovědnost, s pružnou pracovní dobou, „podnikovou demokracií“ atd., rovněž s posilováním spoluvlastnického podílu zaměstnanců na „prosperitě“ podniku.

Soudobý kapitalismus tak počíná prosazovat vědu do soustavy výrobních sil nejen v technickém zprostředkování, ale i v sociálním a lidském zprostředkování. Čím více tyto síly dynamizuje, tím více vyvstává aktuálnost řešení otázky instrumentalit a instrumentalizace lidského života, potenciálu člověka. Tím více také dynamizuje i reálnou praxi emancipace člověka a spoluvytváří reálné podmínky rozvoje lidského potenciálu.

Nerovnoměrnost této dynamiky rozvoje výrobních sil (a to nikoli pouze v její materiálně technické povaze) vytváří také nerovnoměrnost procesů realizace, utváření a přeměny lidských potřeb a aktivit, jestliže kapitál zapojuje stále složitější techniku, jež vyžaduje jako zpředmětněná věda také vyšší kulturnost a úroveň lidské potenciality na straně práce. Proto vyvstává problém vyrovnání „lidského faktoru“ tváří v tvář sílící informační technologii pod heslem „vysokého styku“ člověka s „vysokou technikou“, jehož sociální dopad a obsah bude třeba řešit celospolečensky na bázi nové lidské kolektivity.

Při hlubší analýze současných buržoazních koncepcí lidského potenciálu se ukazuje, že kapitál se musí přizpůsobit jak vysoké technologii, tak i novým hodnotám lidí a novému typu pracovních sil se složitější motivací. Proto často titíž autoři jednou akcentují adaptaci člověka podmínkám technologického převratu, podruhé však rovněž adaptaci a restrukturalizaci sociálního systému, „sociální technologie“ na „vnitřní“ změny člověka, na změny jeho hodnot – včetně změn v hodnotách práce. Přitom stále více působí latentní hrozba problému nezaměstnanosti a neschopnosti sociálního systému kapitalismu řešit rozpor práce a kapitálu.

Růst požadavků svobodného sebeurčení člověka stojí proti objektivní tendenci kapitálu v úzkém soukromém zájmu využívat hmotné i lidské zdroje, a to stále intenzivněji a promyšleněji.

A v těchto intencích je také možno pochopit zásadní tendenci odklonu od technokratického imperativu adaptace člověka změnám techniky a organizace: problém vysokého styku techniky a člověka v soudobé etapě vědeckotechnického pokroku navozuje relativizaci a oslabení technologického imperativu přiznáním ústředního významu lidskému potenciálu, jenž obsahuje nejen osvojení vědy člověkem, ale také *adaptaci organizace a využití techniky člověku* a rozvoji jeho subjektivity potřeb, zájmů a hodnot. Jestliže koncepce tzv. informační společnosti vycházejí z premisy, že vývoj techniky, vědy a technologii se stává hybnou silou sociální změny a zároveň je historickou výzvou pro lidskou práci, strukturu institucí a hlavní hodnoty společnosti, pak zároveň konstatují, že změny potřeb a hodnot lidí podmiňují stále více samo využívání techniky a orientují změny sociálních institucí a organizačních modelů. Vzniká tak relativizovaný technicismus, neschopný odpovědět na mnoho otázek vznikajících v souvislosti s cíli a potřebami uvolňování lidského potenciálu.

Koncepce sociální inovace v podobě nové, „transformované“ organizace kapitalistického podniku, „adaptivní“, „tvořivé“ korporace, jež kombinují individualistický liberalismus se sociálně ekonomickými změnami nezbytnými v souvislosti s utvářením radikálně nového technologického způsobu výroby, reagují na pravděpodobnost růstu potřeby nového typu lidské pracovní síly. Tyto koncepce reflektují novou kvalitu lidského potenciálu, kterou bude kapitalismus využívat a kupovat – nyní již nikoli jednoduchou, mechanickou, ale spíše intelektualizovanou, inovativní, ne již v podobě direktivně-manipulovaného výkonu přesně vymezených rozdrobených operací, ale spíše celistvějších aktivit, nápadů, inovací a tvořivé iniciativy. Ve využití rozvojových potřeb člověka a jeho emancipace je nyní spatřován důležitý

a „nevyčerpatelný“ zdroj překonání současné krize kapitalismu a jeho historické „obrody“. V podstatě jde o racionální kalkul: jestliže nelze nekonečně využívat „konečné“ zdroje fyzické, je možno se přeorientovat na „nevyčerpatelný“ potenciál člověka a jeho kreativních schopností, mobilizovat jeho duchovní zdroje.

(1) Principem „High Tech/High Touch“ charakterizuje J. Naissbitt problém vytváření nové úrovně souladu mezi rozvojem vědy a techniky, uplatněním nových technologií a rozvojem člověka a společnosti. „High Tech“ (High Technology) je v angličtině běžně používaný termín pro „vysoké“ či „špičkové“ technologie – „High Touch“ je termín, který Naissbitt převzal z oblasti výpočetní techniky a označuje jím úroveň lidského činitele při využití a ovládnutí techniky. Cílem spojení obou termínů je snaha o překonání extrémních pólů technicismu a antitechnicismu v hodnotové sféře. V praxi má dosažení souladu mezi technikou a člověkem např. znamenat jak samozřejmost v přístupu k nové technice, k jejímu využívání, či stupeň lidského osvojení (které je stejně „běžné“ např. u osobního počítače či globální telekomunikační sítě jako u auta či telefonu), tak také mnohem větší dynamiku proměnlivosti a pružnosti v životě celé společnosti i v úrovni ovládnutí vědeckotechnické revoluce.

(2) M. Fergussonová např. hovoří o tzv. vodnářském spiknutí, jež vytváří neviditelnou síť spojující stále více lidí pod praporem kreativity, mírové spolupráce a vzájemného rozvoje člověka člověkem, s cílem uvolnění a rozvoje lidského potenciálu.

Literatura

- Bell, D.: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York, Basic Books 1976.
- Fergusson, M.: *The Aquarian Conspiracy. Personal and Social Transformation in the 1980es*. London, Toronto, New York, Granada Publishing Ltd. 1982.
- Fromm, E.: *To Have or to Be?* London, Jonathan Cape 1978.
- Godet, M.: *From the Technological Mirage to the Social Breakthrough*. Futures 18, 1986, No. 3. Guilford (UK), Butterworth Ltd.
- Halal, W.: *The New Capitalism*. New York, J. Wiley 1986.
- Hawken, P.: *The Next Economy*. New York, Holt, Rinehart and Winston 1983.
- Interfutures OECD: *Facing the Future. Mastering the Probable and Managing the Unpredictable*. Paris, OECD Publications 1979.
- de Jouvenel, H.: *Evolution of Values and Ways of Life in Western Europe*. Futures 18, 1986, No 2. Guilford (UK), Butterworth Ltd.
- Kahn, H. et al.: *The Coming Boom. Economic, Political and Social*. New York, Hutchinson 1982.
- Kahn, H. et al.: *World Economic Development 1979 and Beyond*. New York, W. Morrow 1979.
- King, A.: *Eine Neue Industrielle Revolution oder bloss eine Neue Technologie? In: Auf Gedeih und Verderb?* Wien, Europaverlag 1982.
- Masuda, Y.: *The Information Society as a Post-Industrial Society*. Tokyo, Institute for the Information Society 1980.
- Naissbitt, J.: *Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives*. Warner Books 1982.
- Pascarella, P.: *A New Achievers. Creating a Modern Work Ethics*. New York, The Free Press – Macmillan 1984.
- Porter, A.: *Work in the New Information Age*. The Futurist 18, 1986, No. 5. Washington DC, World Future Society.
- Raymond, A.: *Management in the Third Wave*. The Futurist 19, 1987, No. 2. Washington DC, World Future Society.
- Sineta, M.: *The Actualised Worker*. The Futurist 19, 1987, No. 2. Washington DC, World Future Society.
- Yankellowich, D.: *New Rules: Searching for Self-Fulfillment In a World Turned Upside Down*. New York, Random House 1981.

О. Суша : К пониманию человеческого потенциала в современных концепциях «информационного общества»

Статья стремится к актуальному и критическому изложению значимых аспектов современных немарксистских концепций человека в условиях научно-технических преобразований с точки зрения тенденции освобождения и развития человеческого творческого потенциала как глобального общественного процесса, образующего новые интенсивные ресурсы качества образа жизни и воспроизводственного процесса. Рост значения обратного эффекта действия социального развития человека как неисчерпаемого ресурса богатства общества на процесс его воспроизводства, развитие новых передовых технологий и рост значения умственного творческого труда и знания обуславливаются реальным общественным контекстом отношений, создающим определенный, исторически конкретный простор человеческой самореализации.

Рассматриваются, главным образом, взаимосвязи трех проблемных областей: проблематики отчуждения и деятельного освоения мира, все интенсивнее связанной с ценностными изменениями перехода от гедонистских ориентаций массового потребления к деятельному участию в «новом качестве жизни», далее проблематики соотношения человека и новой технологии в процессе информатизации общества и проблематики преобразований социальной организации. Автор одновременно указывает, что наряду с неоспоримыми изменениями и новыми явлениями не меняется сущность капиталистической цели использовать ныне все больше человеческие ресурсы творческого потенциала не как количество частного труда, а как качество сознательной самостоятельной творческой деятельности. Интерес капитала противоречит потребностям свободного самоопределения индивида, несмотря на то, что он в его росте во все возрастающей мере нуждается с целью своего расширенного воспроизводства.

Summary

O. Suša : On the Notion of the human Potential in Present-day Conceptions of the "Information" Society

The aim of this paper is to present an up-to-date and critical account of the relevant aspects of contemporary non-Marxist conceptions of man under the conditions of scientific and technological changes, in view of the trends to disengaging and developing the human creative potential as a global social process conducive to new intensive resources of the quality of the way of life as well as of the reproduction process. The growing importance of the retrograde effect of the action of man's social development as an inexhaustible source of the wealth of society upon the process of its reproduction, the development of new high technologies, and the enhanced significance of creative intellectual work and knowledge are conditioned by a real social context of relations which forms a specific, historically concrete space for human self-actualisation.

Particular attention is paid to the interdependence of three problem areas: 1. problems of alienation and active appropriation of the world; these are more and more intensively connected with the value changes involved in the transition from hedonistic orientations of mass consumption to active participation and the "new quality of life"; 2. problems of man's relation to new technology in the process of the informatization of society; and 3. problems of changes taking place in the social organization. It is simultaneously pointed out that, apart from incontestable changes and new phenomena, the essence of the capitalist goal to utilize more and more intensively the human resources of the creative potential not as quantities of partial work but as qualities of conscious, independent, creative activity has not changed at all. The interest of capital is at variance with the needs of the individual's self-determination, notwithstanding the fact that its growth is increasingly required for its expanded reproduction.

Diskutujeme o možnostech sociologického poznání

Nezůstávat u polotovarů

Zabezpečení účinnějšího vstupu sociologie do společenské praxe, konkrétně pak do praxe řešení problémů přestavby společenského života, je nepochybně klíčovou otázkou diskuse. Bez účinného vstupu sociologického poznání do praxe nejenže není naplněn společenský cíl poznání, ale praxe ani nemůže sloužit jako východisko a jako kritérium poznání. Škody tak vznikají na obou stranách: v oblasti užití teorie i v oblasti samotného rozvoje teorie.

Účinný vstup sociologie do společenské praxe znamená i vstup sociologie do systému společenskovědního poznání, resp. je zprostředkován těsnou součinností s ostatními společenskovědními disciplínami. Pokud se sociologie pokouší přiblížit praxi tím, že odtrženě od ostatních společenskovědních disciplín formuluje praktická doporučení, jsou její možnosti značně omezené. Dochází pak k ping-pongu mezi teorií a praxí, kdy teorie dává doporučení a stěžuje si, že nejsou realizována, že je praxe neakceptuje, praxe pak využívá bezprostředního zkušenostního poznání a stěžuje si, že doporučení, která dostává od teorie, jsou příliš obecná. Tento ping-pongový efekt se nevyskytuje jen v oblasti vztahu sociologického poznání a jeho praktického využívání, ale i u ostatních společenskovědních disciplín a jejich vyústění v praxi, pokud spoléhají jen na vlastní síly. V reálném životě totiž působí nejrůznější faktory a podmiňující souvislosti, vzájemně se zprostředkují a nemohou být zkoumány ve své úplnosti jen v rámci jedné společenskovědní disciplíny. Každá společenskovědní disciplína může poskytnout jen polotovar, zatímco společenská praxe potřebuje finální produkt, syntetický výsledek, požaduje od společenské vědy konečné efekty. I kvalitní polotovar pak může být praktickým realizátorem považován za nedodělek. A pokud ve společenské vědě chybí ten, kdo by s polotovary dále pracoval, dovedl je do podoby finálního produktu, chybí i vnitřní kritéria kvality vědecké práce.

Není finální produkt, syntetický výsledek v oblasti společenských věd jen fikcí? Máme vůbec právo použít analogii obsaženou již v samotném pojmu „polotovar“ v oblasti společenských věd? Pokusme se otázku postavit opačně: Co by tímto finálním produktem společenskovědního poznání z hlediska jeho vyústění v praxi mělo být? Podle našeho názoru by se mělo jednat o vědecky fundované koncepční řešení vývojových problémů určité relativně samostatné oblasti společenského života. Toto řešení nazveme stručně vědeckou koncepcí rozvoje určité oblasti společenského života. Atribut „vědecká“ uvádíme ne proto, abychom jí přidali na kráse (to je vždy podezřelé), ale proto, abychom ji odlišili od normativní koncepce, která se zpracovává jako jeden z předplánovacích dokumentů. Umožní nám to mimo jiné upřesnit její status jako finálního produktu společenskovědního poznání z hlediska jeho praktického vyústění. Vědecká koncepce je totiž současně rozvíjejícím se systémem teoretického poznání, který plně využívá praxe jako kritéria pravdivosti i východiska plnější teoretické reprodukce zkoumaného předmětu. Její vnitřní součástí musí být i vědecky podložené řešení problematiky vztahu teorie a praxe, tj. konkrétního způsobu uplatnění teorie v praxi.

Na zpracování takové vědecké koncepce rozvoje určité oblasti společenského života může

být orientováno například řešení otázek způsobu zabezpečování realizace vedoucí úlohy dělnické třídy, přestavby hospodářského mechanismu, rozvíjení a uplatňování potenciálu technické inteligence, přípravy mladé generace na zapojení do úkolů socialistické výstavby apod. Již z tohoto náhodného výběru příkladů různého druhu je zřejmá nezastupitelná role sociologického poznání při komplexním zpracování uvedených otázek, současně však i jeho těsné součinnosti s dalšími společenskovědními disciplínami. V současné době je přístup orientovaný na zpracování vědecké koncepce rozvoje určité oblasti společenského života uplatňován v Sociálně ekonomickém ústavu ČSAV při řešení vývojových problémů územních systémů, konkrétně pak Severočeského kraje jako příkladové oblasti. První zkušenosti hovoří nejen o tom, že stimuluje vědeckou práci a umožňuje účelné využití vědeckých kapacit, ale i o tom, že jeho smysl dobře chápou pracovníci řídicích orgánů, že jim dává právě to, co potřebují, co od společenské vědy očekávají.

Ukázalo se také, že pokud má sociologie v těsné součinnosti s ostatními společenskovědními disciplínami vyústit ve zpracování vědecké koncepce rozvoje Severočeského kraje, musí být samo sociologické zkoumání vnitřně konzistentní. Musí naplňovat požadavek jít cestou od identifikování klíčových problémů rozvoje dané oblasti společenského života k vytvoření adekvátního teoretického zázemí jejich řešení. Musí přistupovat k předmětu poznání tak, aby odlišení podstatného od nepodstatného odpovídalo objektivním společenským prioritám. V tomto smyslu je připravován sociologický průzkum problematiky hlavních faktorů, které ovlivňují utváření vztahu obyvatelstva k území, v němž rozvíjí své pracovní i mimopracovní aktivity. Ten v návaznosti na analýzu procesů všestranné sociální mobility v daném územním systému a na jeho sociální strukturu, která je jejich výsledkem, umožní zachytit klíčové momenty objektivní a subjektivní stránky sociálních procesů. Od sociologického poznání se přitom požaduje, aby přispělo ke zpracování takové vědecké koncepce rozvoje Severočeského kraje, při jejíž praktické realizaci bude formován a využíván zainteresovaný vztah obyvatelstva k vývojovým problémům daného územního systému. Poznatky z vypracování vědecké koncepce rozvoje Severočeského kraje budou využity i při zkoumání jiných územních systémů.

*Doc. Radim Valenčík, CSc.
Sociálně ekonomický ústav ČSAV,
Ústí nad Labem*

K možnostem sociologického poznání

Redakce Sociologického časopisu otevřela diskusi o velice aktuálním problému – jak může a jak má sociologie reagovat na změny v současnosti a na potřeby dalšího rozvoje socialistické společnosti. Zamýšlím-li se nad tím, co by měl v této souvislosti dělat výzkum společenského vědomí a veřejného mínění, napadají mne dvě hlavní oblasti, v nichž současná situace neodpovídá potřebám (řeceno populární a již téměř bezobsažnou frází – kde je možno odkrýt rezervy). Jedna oblast se týká *zaměření* vědeckovýzkumné práce, druhá zahrnuje otázky *využívání* výsledků této činnosti. Při těchto úvahách vycházím především ze situace v Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ v Praze, tedy nikoli pracoviště základního sociologického výzkumu, ale ústavu, jenž po řadu let poskytuje řídicím orgánům této země aktuální informace o stavu a vývoji vědomí obyvatel.

Co dělat se zaměřením vědeckovýzkumné činnosti?

Společenské vědy v SSSR i u nás jsou podrobovány kritice z celé řady míst. Upozorňuje se, mnohdy právem, na neaktuální tematiku výzkumů, na malou ochotu hledat nové problémy,

soustředění se spíše na potvrzování známých (tedy shora schválených) pravd, pouhé komentování stranických usnesení, nadřazování osobních zájmů zájmům celospolečenským a podobně.

Některé z těchto charakteristik se vztahují i na činnost našeho ústavu. Nemyslím si, že bychom se často zabývali neaktuálními problémy – připomeneme-li si výzkumy otázek války a míru, progresivních forem organizace práce, životních perspektiv mládeže, změn v informovanosti obyvatel po XVII. sjezdu ÚV KSČ, odrazu negativních jevů u mládeže, jde o živé problémy. Přesto se nedomnívám, že by to stačilo a vůbec už ne, že by to mělo stačit i nadále.

Cílem výzkumů mínění lidí nebylo a nemůže být potvrzování pozitivních postojů obyvatel k předem schváleným rozhodnutím, „dokladování“, „nerozborné jednoty ve vědomí“, „nikdy v minulosti nebyvalé názorové homogenity“ při sociologické analýze. Soudruh Jakeš na Vysoké škole politické ÚV KSČ oprávněně volal po větší iniciativě společenských věd. Chceme-li poskytovat řídícím orgánům státu a strany informace o vědomí obyvatel tak rychle jak potřebují, nemůžeme v některých případech čekat na projednání a schválení výzkumné akce – vždyť u některých jevů ve veřejném mínění hrají roli dny, natož týdny.

Větší iniciativa sociologů při určování obsahu jednotlivých šetření se již v posledních letech projevuje a tento proces bude jistě pokračovat. Nebylo by funkční, aby se opakovala situace let minulých, kdy jsme iniciativně navrhli zabývat se názory obyvatel na určitý problém, byli nejprve odmítnuti (i velmi razantně) a po pár letech jsme stejně byli požádáni, abychom chybějící informace doplnili. Mohu uvést třeba reakci obyvatel na rozmístění sovětských raket středního doletu v ČSSR a NDR po rozmístění Pershingů a Cruise, postoje obyvatel ke Kubáncům a Vietnamcům pracujícím v ČSSR, vztah ke spolupracovníkům-členům KSČ apod.

Arbitrem toho, zda ta či ona výzkumná akce je nebo není potřebná, musí být především to, zda a s jakým efektem získané informace vstoupily do společenské praxe. Nové jevy mezi lidmi nelze měřit s konečnou platností souborem dosavadních poznatků – to vede, strategicky vzato, ke stagnaci a zaostávání, protože skutečně kvalitativně nový objev porušuje soubor dosud platných poznatků. To platí ve společenských vědách, stejně jako v přírodovědě, a může to mít vážné následky. Myslím si, že například odmítnutí kybernetiky v padesátých letech vyplývalo právě z jejího posuzování jen za pomoci strnulých apriorních schémat.

Zkoumání nových, ne zcela jasných jevů ve společnosti však znamená pro sociologii i riziko omylu. Dlouhodobé zkušenosti vedou ovšem spíše k opaku, k opatrnosti a zkoumání již ověřených pravd. Preference průměrnosti, snaha raději neudělat nic než chybu, malá náročnost v měření nových přínosů a podobné jevy, které deformovaly po řadu let vědomí obyvatel, jak dnes sociologické práce ukazují, se vtiskly i do vědomí sociologů samých.

Dalším aktuálním problémem pro sociology je prognózování společenského vývoje. I o tom hovořil s. Jakeš na zmíněném aktivu a poukazoval na skutečnost, jak málo zde sociologie dala řídícím orgánům, jak málo prognóz je k dispozici jako podklady pro rozhodování. Má-li sociologie na tomto poli hrát aktivní roli, pak to třeba při výzkumu vědomí znamená zabývat se nejen jeho vývojem v plánovaných situacích, ale i v podmínkách neodpovídajících, nebo dokonce protichůdných plánovaným směřům, tedy v různých alternativách vývoje.

Nutné je i dále analyzovat příčinné souvislosti ve vědomí, determinaci vědomí bytím, a to i jevy, které jsou sice objektivně v rozporu se zákonitostmi vývoje socialismu, ale existují a ovlivňují myšlení lidí. Mám na mysli třeba „druhou ekonomiku“, protekci a korupci, potíže ve vývoji socialistické demokracie apod. Těžko se přitom obejít bez analýz jednotlivých složek společenského vědomí i zobecňujících pohledů na vývoj této kategorie jako celku, k nimž dospěly, dospívají a budou dospívat další společenské vědy (politická ekonomie, historie, filozofie aj.). Pozitivní i negativní jevy musíme přitom analyzovat v souvislosti

s vývojem v ostatních socialistických i nesocialistických zemích, s nimiž jsme na přibližně stejném stupni vývoje. Izolovat se ve vědě je škodlivé.

Co zlepšovat ve využívání výsledků naší vědeckovýzkumné činnosti?

Myslím si, že můžeme odlišit dvě hlavní oblasti využívání:

a) údaje o stavu vědomí obyvatel a veřejném mínění slouží především řídicím orgánům společnosti, které jich mohou využívat pro svou činnost;

b) tyto údaje prostřednictvím zveřejňování slouží i všem obyvatelům ČSSR.

Takové odlišení je pochopitelně jen abstrakcí, zejména proto, že i údaje primárně určené řídicím orgánům slouží ve svých důsledcích všem obyvatelům.

ad a) Řídicí orgány mají možnost získávat z informací o mínění obyvatel (od vědeckovýzkumných institucí, od sdělovacích prostředků, ze systému stranické informace apod.) podklady pro svou činnost. Údaje o potřebách, hodnotách, zájmech, mínění a vazbách ve vědomí různých skupin obyvatel, o příčinách a souvislostech tohoto stavu tak mohou být jedním z podkladů pro další zaměření praktické politické, ideově výchovné, sociální a dalších činností. Aby bylo jasno, nemyslím si, že by mělo vedení státu „tančit tak, jak veřejné mínění píská“, ale v demokratické společnosti nemohou řídicí orgány nepřihlížet k přáním, očekáváním, potřebám a dalším složkám vědomí obyvatel.

Aby sociologické výzkumy poskytovaly potřebné informace pro takovou práci, měly by, jak jsem již řekl, aktivněji reagovat na potřeby řídicích orgánů. Nejde o libovůli zkoumat si, co chci, ale také vždy nelze čekat až na objednávku. Na základě kontinuální znalosti společenského vědomí by měla sociologie v oblasti své výzkumné činnosti být schopna v předstihu analyzovat jevy, které se v dohledné době stanou předmětem zájmu řídicích orgánů – jde mi tedy o určité „prognózování společenské objednávky“ a připravenost uspokojit potenciální požadavky na informace. Vytvoření banky dat ÚVVM-FSÚ v minulých letech bylo naším pokusem jak se na takový systém práce připravit.

Dalším problémem využívání sociologických materiálů řídicími orgány je srozumitelnost těchto informací. Chceme-li, aby naše práce vůbec mohla být použita, musíme do značné míry opustit speciální sociologický jazyk. V materiálech určených pro vedení země nemůžeme popisovat zbytečné detaily, ubíjet setinami procent, spoustou koeficientů, faktorovými zátěžemi a podobnými neodborníkovi v sociologii nic neříkajícími věcmi.

Musíme se učit najít politickou podstatu jevu a zjištěných souvislostí a příčin, analyzovat ji a srozumitelně ji vyjádřit. *To není snižování vědecké úrovně sociologie, ale prostá podmínka efektivnosti její práce vůči uživateli.* Myslím si, že řada oprávněných i neoprávněných výtek na adresu sociologie jde na konto podobných rádobyvědeckých praktik, hry se slovy, i předvádění odborného (a nezbytného) jazyka těm, pro něž není určen.

ad b) Výsledky naší vědeckovýzkumné práce jsou určeny i pro širokou veřejnost. Nechceme-li, aby se „glasnost“ stala pro sociologii jen zaklínadlem, musíme hledat cesty, jimiž by se vědomí lidí a veřejné mínění zejména mohlo aktivněji projevovat v životě společnosti. Jednou z těchto cest je zveřejňování výsledků sociologických výzkumů. Pro sociologii to klade další nároky v oblasti popularizace vědy, která je podle mého nedoceněna. Vyžaduje to ještě srozumitelnější komunikační prostředky, jazyk, který už je blízko rizika vulgarizace zjištěných poznatků. To by v sociologii neměl být neřešitelný problém, na rozdíl od biologie či matematiky, kde se některé věci lidsky jednoduše opravdu skoro říci nedají.

Cílem zveřejňování výsledků sociologických výzkumů ovšem není jen propagandistické využití – ostatně ani sociologie, ani výzkum veřejného mínění není propaganda. Veřejné mínění je fenomén, který ovlivňuje i chování lidí a má i autoregulační funkce, spoluvytváří

morální kodex jedince apod. Řídící orgány společnosti pracují se znalostí mínění lidí a jeho výzkum je tedy pro občany jednou z možností, jak se *podílet na řízení společnosti*. Nechceme-li, aby si lidé připadali jako manipulovaný objekt, ale jako „hospodáři ve svém domě“, musíme jim také názorně ukazovat, že mechanismy podílu na řízení skutečně fungují.

Podle posledních výzkumů ÚVVM-FSÚ má však jen 20% obyvatel ČSSR pocit, že se může účinně podílet na řízení společnosti, asi polovina je názoru, že tuto možnost má jen v omezené míře a 27 % si myslí, že se na řízení společnosti vůbec podílet nemůže. Formalismus v řízení, rozpor slov a činů i rozpor praktické politiky s proklamovanými ideály se nám tak zažraly pod kůži, že je apriori očekáváme a vidíme i tam, kde nejsou. Určitá předem daná skepse československých obyvatel, kterou ukázaly výzkumy Vysoké školy politické ÚV KSČ, je nebezpečná a lze podle mého názoru proti ní bojovat jedine tím, že bude možné trpělivě, názorně a pravdivě ukazovat, že tomu tak v praxi není, že naše společnost je řízena demokraticky, že opačné postupy jsou důsledně postihovány jako jevy poškozující socialismus.

Zveřejňování sociologických výzkumů a jejich praktického využívání může hrát roli faktoru vedoucího lidi k tomu, aby si uvědomili, že se mohou vyjadřovat k věcem obecným, podílet se na jejich řešení, a tak zvyšovat odpovědnost občanů. Jako příklad lze uvést experiment s volbou územního lékaře, který ministr zdravotnictví zdůvodnil především nespokojeností obyvatel, zjištěnou mimo jiné i výzkumem veřejného mínění. Tak lidé získávají pocit, že nejsou „hříčkou objektivních podmínek“, ale že i jejich subjektivní názory jsou zvažovány v celém komplexu rozhodovacího procesu.

Zveřejňování může posilovat i regulační funkce veřejného mínění, zvyšovat kvalitu získaných dat – to souvisí s již zmíněnou větší odpovědností, ochotou odpovídat vůbec a zvláště odpovídat pravdivě.

Další funkcí zveřejňování je výměna informací mezi odbornou veřejností, odstranění duplicit a zbytečných překryvů.

Zveřejňování ovšem před sociologií klade především obrovskou *odpovědnost*. Publikovat údaje o mínění obyvatel znamená současně toto vědomí formovat a utvářet. Nutná je tedy pečlivá příprava a koncepce takové práce.

* * *

Abych odpověděl na otázku redakce Sociologického časopisu: Chceme-li rozšířit možnosti sociologického poznání, musíme aktivněji zkoumat vědomí obyvatel i za cenu určitých rizik. Nechceme-li jen omílat fráze o nutnosti přestavby, musíme bojovat o to, aby se sociologie pro řídící orgány společnosti i pro celou společnost stala vědou, která dává více, než od ní bere.

Veřejné mínění v socialistické společnosti je jedním z významných sociálních jevů. Jeho poznávání, poskytování řídícím orgánům a využívání při vědeckém rozhodování je jedním z prvků socialistické demokracie. Každá účast lidí na demokratických procedurách je stimulem rozvoje osobnosti a aktivizujícím činitelem. Předpokládá to, že tato účast skutečně existuje a je obecně známa, takže může být reflektována.

K tomu, aby výzkumy vědomí obyvatel mohly být šířeji využívány v řídící práci, je nutno mnoho změnit v jejich obsahovém zaměření, analytickém obsahu, srozumitelnosti prezentace a argumentace.

Musíme aktivněji dbát na to, aby pokrývaly aktuální jevy ve společnosti a zabývat se prognózou dalšího vývoje. Zveřejňování výsledků sociologické práce je nezbytným jevem,

jednou z možností aktivizace občanů, klade však na sociology další nároky a především zvyšuje jejich odpovědnost.

*RNDr. Ivan Tomek, CSc.
Ústav pro výzkum veřejného
mínění při FSÚ, Praha*

K možnostiam spojenia sociologického a historického poznania

Imperatívom pre spoločenské vedy v súčasnom období ekonomického a sociálneho urýchlenia sa stáva splnenie požiadavky, aby sa v prvom rade odhaľovala podstata socializmu, špecifikovali jeho charakteristiky, rysy, stránky. S tým sú spojené i otázky kontinuity a diskontinuity vo výstavbe socializmu, v rozvoji našej spoločnosti, vo všetkom novom čo vzniklo a čo sa stalo pre dnešný život typickým. Marxistickej sociológii, najmä marxistickému empirickému výskumu, sa ponúkajú v tomto smere široké možnosti.

Postihnúť reálnu podstatu dnešných spoločenských vzťahov a mechanizmov, verne charakterizovať procesy doby prostredníctvom sociologického výskumu, však predpokladá diferencovať v získaných faktoch a zamerať sa na tie podstatné, ktoré sú vyjadrením určujúcich, perspektívnych momentov a predstavujú základné a nie okrajové atribúty sledovaných procesov a javov.

Zodpovedne sociologicky zhodnotiť tieto základné skutočnosti predpokladá komparovať, porovnávať s nedávnou minulosťou, hľadať zdroje i korene súčasného diania v našej novodobej histórii.

Sociálne procesy zahájené po oslobodení sa v priebehu uplynulých štyridsiatich rokov, po víťaznej socialistickej revolúcii, v mnohom rozvinuli. Významné spoločenské javy z obdobia budovania základov socializmu, ktoré významne zasiahli životnú realitu ČSSR, napríklad spojené s procesmi industrializácie, združstevňovania, kultúrneho a vzdelanostného vzostupu spoločnosti, by sa mali stať nielen ojedinelým, ale silným a trvalým impulzom a prameňom poznania rovnako pre historikov, ako i pre sociológov.

Marxistická sociológia sa však doposiaľ „nenaučila“ využívať dostupné sociologické údaje z histórie pre publicistiku ani pre samotné vedecké poznanie, hoci príkladov je mnoho (1).

Pritom sú k dispozícii mnohé spoľahlivé sociálne a štatistické informácie, ktoré charakterizujú stav a úroveň spoločnosti z najrôznejších hľadísk v období pred oslobodením, v etape národnej a demokratickej revolúcie, resp. v začiatkoch výstavby socializmu (2). Často dokážeme ilustrovať zvýšenie produkcie, výroby, spotreby, užívania, rast najrôznejších ukazovateľov ekonomického charakteru, markantné sociálne premeny však „podporu“ od sociológov prostredníctvom porovnania dnešných a minulých údajov zriedkakedy dostanú.

A tak existuje doposiaľ nevyužitý bohatý faktografický materiál z minulosti, ktorý si naliehavo vyžaduje zovšeobecnenie a premietnutie do konkrétnych poznatkov o dnešku. Je na škodu československej sociológie, že historická procedúra, ktorá umožňuje aplikovať uvedený postup, sa z výbavy našich odborníkov takmer vytratila (3).

Sociologické analýzy a zobecnenia, týkajúce sa rôznych systémov, môžu mať rozličné aspekty, horizontálne a vertikálne, statické a dynamické, štruktúrne a funkčné, makrosociologické a mikrosociologické. Pre všetky však platí, že v rámci nich skúmať jednotlivé vybrané fakty je málo, ak sa ponúka celý súhrn dostupných faktov.

Nejde však vôbec o to, za každú cenu hľadať nejaké vonkajšie spojenie minulej situácie s dnešnými, konkrétnymi historickými prejavmi, podmienkami daného regionu, predmetnej

oblasti či inými skúmanými problémami, priložiť akúsi šablónu na živú skutočnosť. Skôr sa tým ponúka poznatková báza, ktorá by mohla poslúžiť k hlbšiemu, reálnejšiemu a mnohostrannejšiemu postihnútiu dnešnej úrovne spoločnosti.

Z času na čas si treba pripomenúť, že materialistická pozícia svojou podstatou umožňuje pri štúdiu minulosti ako aj prítomnosti uplatniť také badateľské prístupy, aby sa súvislosti „nevymýšľali“, ale aby boli objavované na základe mnohých historických i súčasných faktov. Dôležité je aj to, že sociologické kategórie imanentne, na každej úrovni všeobecnosti obsahujú okrem sociologického aj historický aspekt.

Okrem toho aj pre sociológov platí, že dejiny či skutočnosť sú vždy bohatšie, obsažnejšie a rozmanitejšie, živšie a „chytřejšie“ ako tá, čo najdomyselnnejšie skonštruovaná „abstrakcia“. To znamená, že „vyčítať“ priamo a bezprostredne z abstrakcie všetkú rozmanitosť a najšť mieru jej „rozvrstvenia“ predstavuje snahu púšťať sa do bezvýslednej práce [K otázkam 1986 : 252]. A tak nadobúda aj v tejto súvislosti osobitnú aktuálnosť problém vzájomného vzťahu medzi sociologickou a historickou pozíciou poznania.

Využitie komplexnejších, tj. historických i dnešných zistení umožňuje tú najpodstatnejšiu skutočnosť z hľadiska vedy, získané sociologické informácie spoľahlivejšie diferencovať, kvalifikovanejšie analyzovať, prípadne posudzovať a súčasne hľadať zdroje kauzality.

RSDr. Ján Mišovič, CSc.
Ústav pro výzkum veřejného
mnení při FSÚ, Praha

(1) Sociologická produkcia Marxa, Engelsa i Lenina je svedectvom využívania a ovládnutia historických faktov pri tvorbe spoločenskej teórie.

(2) Jeden z príkladov využitia sociálnej informácie, i keď netypických, predstavuje ďalšie spracovanie výsledkov prvých všeobecných volieb v Československej republike po oslobodení. Vo voľbách v roku 1946, v ktorých zvíťazila komunistická strana, získali politické strany rozdielne zastúpenie v jednotlivých krajocho i miestnych regionoch. Rozdiely v Čechách, ale i na území Slovenska boli značne odlišné. To umožňuje vytvoriť typológiu okresov podľa počtu odovzdaných hlasov pre KSČ, Čs. stranu lidovou, resp. Demokratickú stranu na Slovensku. Týmto postupom vznikajú okresy s výraznou prevahou zvolených komunistov, so značnou prevahou, s čiastočnou prevahou, malou prevahou, rovnovahou s uvedenými dvomi stranami, s miernou prevahou nekomunistov, s čiastočnou prevahou nekomunistov. Porovnanie dnešných názorov na politiku KSČ s vtedajšími výsledkami volieb umožňuje, podľa nás, i prostredníctvom týchto údajov hodnotiť vývoj či dynamiku zmien v názorových štruktúrach našej populácie [Zprávy 1947 : 184, 293].

Možnosti využitia dostupných údajov sa ponúkajú napr. aj v prípade hodnotenia vývoja náboženskej situácie. Mnohé informácie o situácii na Slovensku pred rokom 1945 publikoval napr. F. Vašečka [Vašečka 1986 : 85–113].

(3) Dnes sa ani v publikáciach venovaných problematike metód a techník sociologického výskumu príliš či vôbec nedozvedáme o podstate historickej procedúry. S poslednou podrobnejšou charakteristikou sa môžeme stretnúť u Lamsera [Lamser 1966 : 199–205].

Literatura

K otázkam metodológie spoločenských vied. Bratislava, Pravda 1986.

Lamser, V.: Základy sociologického výskumu. Praha, Svoboda 1966.

Vašečka, F.: Kapitoly z bojů proti klerikalismu a za vítězství vědeckého světového názoru. Praha, SPVC ČSR MK 1986.

Zprávy státního úřadu statistického republiky československé, r. XXVII. Praha 1947.

Statistické programy a chybějící hodnoty: varování před nečekanými výsledky

MICHAL ČÁKRŤ

Výzkumný ústav strojírenské
technologie a ekonomiky,
Praha

Soudobý sociologický výzkum se neobejde bez kvalitních prostředků pro analýzu dat. A protože sociologie, snad více než kterákoli jiná společenská věda, velmi často pracuje s jevy hromadného výskytu, tzn. se značně rozsáhlými výběrovými soubory – jak z hlediska počtu respondentů, tak i měřených veličin – je takřka vždy odkázána na zpracování dat na počítačích. Doby, kdy pionýři empirických výzkumů vyhodnocovali sebraný datový materiál ručně nebo za pomoci primitivní techniky, patří již nenávratně minulosti a do říše legend naší vědy. Přestože u nás bylo v minulosti vytvořeno množství jednotlivých programů pro různé úlohy analýzy dat (jenom regresních programů existují stovky), dodnes na trhu chybí kvalitní, prakticky použitelný, uživatelsky orientovaný a cenově dostupný softwarový produkt, pokrývající alespoň nejobvyklejší spektrum požadavků pracovníků výzkumu i praxe, který by si sociolog, resp. jeho zaměstnavatel, mohl bez komplikací opatřit. Co horšího, chybí u nás i takový trh, pro nějž by komukoli „stálo“ za to nějaký náročnější programový systém vyvíjet. Toto skeptické stanovisko je ještě dále podpořeno tím, že na většině modernějších tzv. střediskových počítačů řady EC lze provozovat několik starších, licenčně již nechráněných, avšak dosud vyhovujících systémů západní provenience. Navíc s nástupem osobních počítačů nelze očekávat, že by se vedle nakoupených či pronajatých programů naší zemi do budoucna zcela vyhnuly některé ze stovek „divoce“ obíhajících nebo tzv. „public domain“ (tzv. veřejně dostupných prakticky za cenu nosného media) programů ze zahraničí. Tím bude bezesporu tlak na vývoj domácích produktů ještě dále oslaben.

Tváří tvář této skutečnosti jsou sociologové ve stále větší míře odkázáni buď na jednotlivé statistické programy anebo na programové systémy nejrozličnějšího původu a rozličné kvality, jimiž jsou to či ono výpočetní středisko nebo osobní počítač vybaveny, popřípadě na služby více či méně seriózních externích spolupracovníků, kteří příslušnými programy disponují.

Není účelem této stati jednotlivé programové produkty srovnávat, hodnotit či doporučovat, jakkoli by takový počín byl nanejvýš žádoucí a potřebný. Nakonec sociolog sám jen zřídka určuje, který z nich použije. Na tomto místě chci zatím pouze poukázat na jistá možná nemilá překvapení, která mohou výzkumníka potkat, přechází-li – dobrovolně nebo z nutnosti – na jiný systém anebo, jak uvidíme, na novou generaci téhož systému. Nepůjde nyní o zjevná úskalí, která vyplývají z různých forem zadávání příkazů, rozsahů nabízených metod a možností či odlišného uživatelského komfortu. Ta musí každý uživatel zvládnout z příslušné dokumentace a vyzkoušet v praxi sám. Pozornost se soustředí na do velké míry skryté a maskované rozdíly v činnostech vyvolaných syntakticky mnohdy totožnými či velmi podobnými příkazy. Zaměřím se na několik programových systémů, domácích i zahraničních, o nichž lze předpokládat, že se s nimi náš uživatel může nyní nebo v budoucnu setkat.

V každém typu empirického výzkumu se nevyhnutelně setkáváme s problematikou chybějících hodnot (1). O specifice této otázky konkrétně v sociologii bylo popsáno již mnoho papírů a jeho objem nemá smysl na tomto místě dále zvyšovat. Pro sociologii – na rozdíl například od některých přírodních věd – jsou typické dílčí analýzy na různé vybíraných a členěných podmnožinách výběrového souboru. Při zpracování dat na počítači používá výzkumník v takovýchto případech často možnosti podmíněných příkazů, prováděných na podkladě vyhodnocení logických podmínek týkajících se přítomnosti či nepřítomnosti určitých vlastností, resp. hodnot veličin daného pozorování (respondenta, objektu ap.). Tyto podmínky bývají nejčastěji formulovány jako implicitní nebo explicitní logické implikace, zpravidla ve formě IF (výraz), IF (výraz) THEN (příkaz), ev. ve spojení s ELSE (příkaz), či SELECT IF (výraz) a podobně. Výrazem je v tomto případě relační operace (tzn. že se zjišťuje zda hodnota veličiny je rovna, nerovna, větší, menší atd. hodnotě jiné veličiny či konstanty), anebo (velmi často) několik takových výrazů spojených operátory logické konjunkce nebo disjunkce (AND nebo OR). Na výsledku podmínky závisí, jakou provede program další akci, tzn. že v případě výběru rozhodne o tom, zda pozorování zařadí nebo nezařadí do analýzy, popřípadě do archivního souboru.

Do okamžiku, kdy ve veličinách použitých ve výrazech nejsou vynechány žádné hodnoty, pracuje většina programových systémů očekávaným způsobem. Potíže nastanou ve chvíli, kdy tomu tak není. V této situaci se akce jednotlivých programů mohou začít značně lišit a uvádět výzkumníka v úžas i zoufalství svou těžko pochopitelnou nevypočitatelností.

Podívejme se nyní blíže na to, jaké situace mohou konkrétně v takovýchto případech nastat. Ve většině programovacích jazyků, jimiž může být ten který program napsán, je výsledkem relační operace (či jejich posloupnosti) buď hodnota pravda (TRUE či numericky zpravidla 1), pokud hodnoty operandů splňují relaci, jinak je hodnota nepravda (FALSE či 0). Třetí možnost zpravidla neexistuje. Tento rámec je však pro systémy analýzy dat příliš úzký, protože neposkytuje prostředek k ošetření takových případů, kdy hodnota jednoho operandu není přítomna, nebo přesahuje povolený obor. Některé jazyky na takovou okolnost nejsou vůbec vybaveny a program ukončí abnormálně svoji činnost. To jistě není z hlediska situací, které mohou v analýze dat často nastat, velmi praktické.

Z těchto důvodů má každý rozumný systém pro analýzu dat opatření, jak se s chybějícími nebo extrémními hodnotami vyrovnat. Jejich konkrétní implementační podoba se systém od systému přirozeně liší. Některé mají opatření již na vstupu dat, například takové, že chybějící hodnoty jsou již předem kódovány speciálním symbolem nebo symboly a výsledkem zpravidla bývají tzv. systémové chybějící hodnoty, spočívající v takové vnitřní reprezentaci, že je systém rozpozná jako nepřipustné a s jako takovými s nimi zachází. Jiné systémy pracují s tzv. uživatelsky definovanými chybějícími hodnotami, kdy se programu sděluje, které hodnoty (či intervaly ap.) má pokládat za chybějící. Podobně lze definovat i obor přípustných hodnot pro každou veličinu a stanovit tak dodatečné podmínky pro vlastnosti dat. Uvedené způsoby jsou nezdídka navzájem kombinovány a to vše má bezprostřední vliv na to, jak systém s těmito hodnotami pracuje.

Původní dvojhodnotová logika, rozeznávající pouze TRUE a FALSE, neboli 0 a 1, bývá proto často rozšířena na trojhodnotovou, obohacenou o možnost nabýt chybějící hodnoty, zpravidla označovanou jako MISSING a nemající zpravidla smysluplnou numerickou hodnotu (ve vnitřní reprezentaci často extrémně vysoká negativní hodnota, např. v programech BMDP „minus nekonečno“). V numerických operacích panuje mezi většinou systémů shoda v tom, že pokus o použití chybějící hodnoty vede k výsledku MISSING, v další analýze nepoužitelnému.

Mnohem menší jednomyslnost však nacházíme v zacházení s chybějícími hodnotami v logických operacích. Prozkoumejme nyní, jak si v těchto případech vedou následující systémy pro analýzu dat: ze zahraničních vybíráme SPSS (verzi 9), SPSS-X (Release 2.2), SPSS/PC+ (Update březen 1987), BMDP (Release 1987), BMDPC (1987 Update), SAS (všechny verze od 79.0) a SAS/PC (Release 6.02), z domácích pak SASD (2), PANDA (3) a DAISY (4).

Projděme nyní v krátkosti způsoby, jimiž některé z programových systémů zacházejí s chybějícími hodnotami v logických výrazech:

SAS, SAS/PC, SPSS 9, PANDA a SASD přistupují k chybějícím hodnotám v logických výrazech jako k platným, bez ohledu na to, jsou-li systémové (PANDA, SASD), uživatelské (SPSS 9), nebo smíšené (obě verze SAS).

SPSS-X se pokouší navzdory výskytu chybějících hodnot dospět k použitelnému výsledku. Logika systému je taková, že při logické konjunkci (operátor AND) nemůže nikdy nastat hodnota TRUE, je-li jedna z podmínek nesplněna, tzn. i tehdy, obsahuje-li veličina chybějící hodnotu. Výsledek však může nabýt hodnoty FALSE, vyskytne-li se taková hodnota ve druhém výrazu. Při disjunkci (OR) nemůže být výsledek FALSE, objeví-li se v kterémkoli výrazu chybějící hodnota. Pouze v případě, že je chybějící hodnota v takovéto operaci kombinována s pravdivým výrazem, je výsledek TRUE.

SPSS/PC, stejně jako DAISY, konvertuje výsledek všech operací s chybějícími hodnotami na příslušnou hodnotu MISSING (systém DAISY totiž rozlišuje typy veličin – kardinální, ordinální a nominální – a jejich reprezentace chybějících hodnot).

BMDP a BMDPC pracují prakticky na téže principu jako výše uvedený systém SPSS-X, s tím rozdílem, že týmž způsobem, jakým se v logických výrazech přistupuje k hodnotám chybějícím, se zachází i s hodnotami mimo povolený obor, i když v transformacích je možno k chybějícím hodnotám i k hodnotám jak pod, tak nad stanoveným oborem poukazovat speciálními klíčovými slovy.

V následujících tabulkách jsou přehledně shrnuty výsledky logických operací v diskutovaných programových systémech, ve dvojicích výrazů spojených operátory konjunkce a disjunkce.

Tabulka 1. Chybějící hodnoty v logických výrazech spojených operátorem „AND“

Výsledek		Výsledek „Výraz 1 AND výraz 2“			
Výraz 1	Výraz 2	SAS, SAS/PC, SPSS 9, PANDA, SASD	SPSS-X	SPSS/PC	BMDP, BMDPC
TRUE	TRUE	TRUE	TRUE	TRUE	TRUE
FALSE	FALSE	FALSE	FALSE	FALSE	FALSE
TRUE	FALSE	FALSE	FALSE	FALSE	FALSE
TRUE	MISSING	*	MISSING	MISSING	MISSING
MISSING	MISSING	*	MISSING	MISSING	MISSING
FALSE	MISSING	FALSE	FALSE	MISSING	FALSE

* v tabulkách znamená, že kódy chybějících hodnot jsou v takovýchto výrazech pokládány za validní. Výsledek je tudíž TRUE ve všech případech, kdy je podmínka vzdor přítomnosti chybějící hodnoty splněna. Má-li, například, složený výraz formu IF(VARA EQ 2 AND VARB NE 3), a hodnota veličiny VARA byla 2, přičemž VARB by měla pro dané pozorování chybějící hodnotu, byl by výsledek TRUE. Totéž platí analogicky i pro operace „OR“. V případě systému SASD bude výsledek pro poslední tři řádky tabulek FALSE, bude-li hodnota kterékoli použité veličiny uživatelem definovaná jako chybějící.

Tabulka 2. Chybějící hodnoty v logických výrazech spojených operátorem „OR“

Výsledek		Výsledek „Výraz 1 OR výraz 2“ . . .			
Výraz 1	Výraz 2	SAS, SAS/PC, SPSS 9, PANDA, SASD	SPSS-X	SPSS/PC+	BMDP, BMDPC
TRUE	TRUE	TRUE	TRUE	TRUE	TRUE
FALSE	FALSE	FALSE	FALSE	FALSE	FALSE
TRUE	FALSE	TRUE	TRUE	TRUE	TRUE
TRUE	MISSING	TRUE	TRUE	MISSING	TRUE
MISSING	MISSING	*	MISSING	MISSING	MISSING
FALSE	MISSING	*	MISSING	MISSING	MISSING

Praktické důsledky

Jaké praktické důsledky může různé vyhodnocování chybějících hodnot v logických výrazech mít v analýze dat? Právě proto, že sociolog velmi často provádí separátní či paralelní analýzy na různých podmnožinách výběrového souboru, musí mnohdy spoléhat na výběr na základě provádění podmíněných příkazů. Takovéto příkazy mají zpravidla podobu složených relačních operací, vyhodnocených jako celek logickým operátorem typu „IF“.

Na reálných datech z výzkumu, kde v jedné z otázek byl častý výskyt chybějící odpovědi, lze ilustrovat, jak rozdílným výsledkům je možno dospět. Tabelujeme dvě veličiny, PDETI a RODINA pro respondenty vybrané na základě vyhodnocení disjunkce dvou dalších veličin, SEX a VEK, která byla zadána ve formě:

SELECT IF (SEX EQ 2 AND VEK NE 4)	programy SPSS
IF (SEX EQ 2 AND VEK NE 4);	programy SAS
USE=IF (SEX EQ 2 AND VEK NE 4).	programy BMDP

Uvedené logické podmínky měly do analýzy vybrat ženy (hodnota veličiny SEX byla v tomto případě 2) s vyloučením určité věkové kategorie. Úkolem bylo na této podmnožině výzkumného souboru tabelovat vztah mezi životem v úplné rodině (v tabulkách veličina RODINA s hodnotami 1 = úplná, 2 = neúplná) a skutečností pečuje-li respondentka o děti v předškolním věku (v tabulkách veličina PDETI s hodnotami 1 = ano a 2 = ne). Údaj o věku byl v tomto případě zjišťován poněkud nevhodným způsobem, což – vzhledem ke zvýšené citlivosti určité části ženské populace na tuto otázku – vedlo k časté absenci odpovědi. Počet neuvedených údajů u znaku SEX byl nesrovnatelně nižší. Tato výzkumnická neomalenost asi příliš nepotěšila zadavatele, nám však tak poskytla vhodný datový materiál pro ilustraci chování některých popisovaných systémů. Ve shora uvedených logických podmínkách pro výběr se proto velmi často vyskytly okolnosti popsané v tabulce 1 na čtvrtém a posledním řádku – tedy kombinace TRUE-MISSING a FALSE-MISSING.

Tabulku 3 vytvořily programy SAS a SPSS 9, tabulku 4 SPSS-X a BMDP a tabulku 5 SPSS/PC+. Obě veličiny byly dvojhodnotové, odpovědi jsou uvedeny pouze číselnými kódy. Údaje v závorkách jsou celková procenta.

Tabulky jsou samy o sobě dostatečně výmluvné. Přestože výchozí datový materiál i analytické strategie byly ve všech případech totožné, získali jsme v závislosti na použitém programu dost odlišné výsledky. Dramatické změny v hodnotách statistiky chí-kvadrát i výrazné přesuny v relativních četnostech jsou bezpochyby varující. Zatímco například

Tabulka 3. Kontingenční tabulka PDETI a RODINA z programů SAS a SPSS 9

		RODINA					
		1		2		celkem	
PDETI	1	1508	[52.3]	96	[3.3]	1604	[55.9]
	2	117	[4.1]	1148	[40.0]	1265	[44.1]
Celkem		625	[56.6]	1244	[43.4]	2869	[100.0]

Chi-kvadrát = 2065.712 Stupeň volnosti = 1

Tabulka 4. Kontingenční tabulka PDETI a RODINA z programů SPSS-X a BMDP

		RODINA					
		1		2		celkem	
PDETI	1	828	[44.1]	55	[2.9]	883	[47.0]
	2	99	[5.3]	895	[47.7]	994	[53.0]
Celkem		927	[49.4]	950	[50.6]	1877	[100.0]

Chi-kvadrát = 1310.709 Stupeň volnosti = 1

Tabulka 5. Kontingenční tabulka PDETI a RODINA z programu SPSS/PC+

		RODINA					
		1		2		celkem	
PDETI	1	430	[38.2]	28	[2.5]	458	[40.6]
	2	63	[5.6]	606	[53.8]	669	[59.4]
Celkem		493	[43.7]	634	[56.3]	1127	[100.0]

Chi-kvadrát = 784.847 Stupeň volnosti = 1

v úplných rodinách s předškolními dětmi ve skutečnosti žilo téměř 53 % respondentek z našeho podsouboru, z tabulky 5 bychom nesprávně soudili na necelých 40 %. Ačkoli na první pohled patrný vztah mezi oběma znaky bychom mohli pokládat za nenáhodný ve všech třech případech, v pokusech o věcnou interpretaci, bychom se asi tabulku od tabulky značně rozházeli.

Uživatel kteréhokoli programového systému musí být vždy mimořádně opatrný a předem si ověřit, jak jeho software pracuje v takovýchto, ne zcela řídkých případech analýzy dat. Pochopitelně, že rozumné programy poskytují uživateli prostředky k tomu, aby docílil výsledky uvedené v tabulce 3, tzn. takové, které do analýzy zahrnují maximum respondentů s požadovanými vlastnostmi – v programech SPSS-X a SPSS/PC+ je to například funkce VALUE ve spojení s uživatelsky definovanými chybějícími hodnotami a v programech BMDP zase speciální systémová veličina XMIS atd.

Závěrem

Programy, o nichž je zde zmínka, pochopitelně nepředstavují úplnou softwarovou varietu, s níž se náš sociolog může nyní nebo v nejbližší budoucnosti setkat. Vyčerpávají nicméně patrně většinu možností přístupů k chybějícím hodnotám užitých v nejrozšířenějších statisticko-analytických systémech. Výběr mimo to ilustruje nejen úskalí, která na výzkumníka číhají při příliš bezstarostných přechodech na programové produkty různé provenience, ale i při změně softwaru od jedné a téže firmy. Právě málo koncepční přístup renomované a u nás známé společnosti SPSS Inc. (5), která poukaz na uvedené rozpory zasunula až kamsi do dodatků svých jinak velmi kvalitních manuálů ("Help for Old Friends" pro SPSS-X a "Help for SPSS-X Users" pro PC), by měl být výstrahou před přílišnou programovou promiskuitou, k níž je sociolog vinou neutěšené situace na softwarovém trhu u nás občas sváděn.

K ověření toho, jak pracuje programový systém, který má analytik právě k dispozici, může posloužit jednoduchý test, jaký si každý uživatel může sestavit sám. Jedna z možností je uvedena v Dodatku. Jeho princip spočívá v tom, že simuluje okolnosti popsané v posledních třech „problémových“ řádcích tabulek 1 a 2.

Dodatek

Vytvoříme jednoduchý vstupní soubor o čtyřech pozorováních a obsahující dvě veličiny, označené například A a B s hodnotami (tečky symbolizují kódy chybějících hodnot):

A	B		A	B
2	.		FALSE	MISSING
1	.	čili	TRUE	MISSING
.	.		MISSING	MISSING
.	1		MISSING	TRUE

Příkazy pro vytvoření nových veličin ověříme způsobem vyhodnocení logických podmínek. Výraz

$Z = B \text{ NE } 3$ – zjistí jaké numerické vyjádření mají hodnoty TRUE a MISSING, příkazy

$X = (A \text{ EQ } 1 \text{ AND } B \text{ NE } 3)$ a

$Y = (A \text{ EQ } 1 \text{ OR } B \text{ NE } 3)$ – ověří činnost logické konjunkce a disjunkce, pokud se ve výrazu vyskytne hodnota MISSING. Výpis dat, tj. hodnot veličin A, B, Z, X a Y by měl názorně demonstrovat fungování daného systému a poskytnout tak představu, co od něj může analytik očekávat.

(1) V sociologii, zejména v okruhu pravidelnějších účastníků akcí Sekce metod a technik sociologického výzkumu Čs. sociologické společnosti při ČSAV, se příležitostně souběžně razí termín „vynechané hodnoty“. Z hlediska námětu tohoto článku, totiž fungování počítačových programů, není rozdíl mezi tzv. vynechanou a chybějící hodnotou natolik významný, aby bylo nutno čtenáře zatěžovat dosud neustálenými terminologickými nuancemi. Navíc pojem chybějící hodnota je v souladu se vžitou terminologií počítačové statistiky, dikcí většiny programových manuálů a koresponduje s cizojazyčnými výrazy, např. anglickým "missing" či německým „fehlend“ atd.

(2) Programový systém SASD (Statistická Analýza Sociologických Dat) byl vytvořen péčí Domu techniky ČSVTS pro střediskové počítače řady EC (IBM). Autory systému jsou R. Jiroušek, O. Kříž a J. Řehák, kolektiv řídil F. Hollmann.

(3) Programový systém PANDA (Programy pro ANalýzu DAT) vznikl v Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ pro počítač typu CDC Cyber, v oddělení vedeném P. Dvořákem.

(4) Systém programů DAISY (Data Analysis Interactive SYstem) vytvořil J. Trunda. Vznikl původně pro stolní kalkulátory Hewlett-Packard řady 98×5 a je v současné době převáděn na 16ti bitové osobní počítače.

(5) Vůbec firma SPSS, přestože byla původně orientována na společenské vědy, má tradičně dost potíží při práci s chybějícími daty. Další potíže v této oblasti na výzkumníky čekají při pokusech přenést z programů SPSS-X do programů SPSS/PC a PC+ pomocí příkazů EXPORT a IMPORT.

Literature

- BMDP Statistical Software, Inc.: BMDP User's Guide, 1985. Revised Reprint, University of California Press, Los Angeles 1985 (kapitola 6).
- SAS Institute Inc.: SAS User's Guide: Basics, Version 5. Edition, Cary, NC, SAS Institute Inc., 1985 (kapitola 16: Missing Values in Logical operations).
- SAS Institute Inc.: SAS Language Guide for Personal Computers, Version 6 Edition, Cary, NC, SAS Institute 1985, (Kapitola 12: Missing Values in Logical Operations).
- SASD – uživatelský manuál. Pardubice, DT ČSVTS Pardubice 1984.
- SPSS Inc.: SPSS-X User's Guide, 2nd Edition, Chicago, McGraw-Hill 1986 (8. 19 Missing Values and Logical Operators).
- SPSS inc.: SPSS/PC + for IBM PC/XT/AT, Chicago, SPSS inc. 1986 (B 36, 4.22 Missing Values).
- Zull, C. - Ritter, H.: Die Behandlung fehlender Werte in logischen Ausdrucken bei SPSS and SAS: Eine Warnung vor unerwarteten Ergebnissen, In: ZUMA Nachrichten Nr. 21 (November 1987).

Резюме

M. Čákrт: Statistické programy a chybějící hodnoty: varování před neočekávanými výsledky

Programové systémy pro statistickou analýzu dat dnes jsou již nezbytným nástrojem empirických sociologických výzkumů. V datech, získaných sociologem na základě výběrových šetření (sample surveys) v terénních podmínkách, téměř vždy mají místo chybějící hodnoty (missing values). Pro sociologii jsou typické částečné srovnávací analýzy na vybraných a klasifikovaných podskupinách. Při provádění této práce, výzkumník využívá velmi často podmíněných výrazů (conditional expression), jež představují výsledek hodnocení logických podmínek, určujících přítomnost určitých vlastností, nebo hodnot veličin daného pozorování, dotázaného a t. p. V případě, že v takovém podmíněném výrazu se objeví chybějící hodnota, různé programové systémy pracují různě.

Článek рассматривает и разрабатывает наглядным образом различия в деятельности некоторых отечественных и наиболее известных зарубежных программных продуктов (SPSS, SAS, BMDP) и указывает на возможности неожиданных способов функционирования этих систем и непредвиденных результатов.

Summary

M. Čákrт: Statistical Programmes and Missing Values: Warning against Unexpected Results

Programme systems for statistical data analysis nowadays represent an indispensable tool of empirical sociological research. In the data obtained by the sociologist from sample surveys in the field there are almost always some missing values. Typical of sociology are partial comparative analyses carried out on variously selected and classified subsamples. In this work the researcher very often makes use of conditional expressions applied on the basis of the evaluation of logical conditions ascertaining the presence of certain properties or values of the variables of the given observation, of the respondent, etc. In case a missing value appears in such a conditional expression, various programme systems operate in different ways.

The paper is concerned with and lucidly elaborates the differences in the activities of some home and foreign programme products which are best known here (SPSS, SAS, BMDP), and indicates the possibilities of unexpected ways of functioning of these systems as well as of unforeseen results.

B. A. Grušin : Massovoje soznanije (opyt opredelenija : problemy issledovanija) (Masové vědomí (pokos o vymezení : problémy výzkumu))

Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury 1987, 367 s.

Recenzovat nejnovější knihu Borise Grušina *Masové vědomí* vyžaduje začlenit ji do kontextu předcházejících autorových publikací, a to mimo jiné proto, že představuje jakési – zajisté nikoli konečné – syntetické shrnutí poznatků o fenoménu vědomí, obsažených v monografii *Mínění o světě a svět mínění* (Moskva 1967) a v publikaci *Masová informace v sovětském průmyslovém městě* (Moskva 1980) obsahující výsledky tzv. taganrožského výzkumu. Prvá kniha vyšla v českém překladu, druhá – žel – nikoli, ačkoli její ohlas a – dovolím si říci, že i význam – je světový. Grušin patří do plejády špičkových sovětských sociologů, kteří svou nevšední intelektuální kapacitu a neutuchající elán zasvětili úsilí o hlubší poznání společnosti, v níž žijeme, zápasu o zvýšení použitelnosti a také o účinnější využití marxistické sociologie při její praktické, revolučně kritické přestavbě. Je také příznačné, že v době, kdy slovo „přestavba“ a „glasnost“, podobně jako svého času slovo „sputnik“, obíhá celým světem, byl Grušin jako jeden z předních průkopníků výzkumu veřejného mínění v SSSR pověřen významnými badatelskými úkoly v Ústavu pro výzkum veřejného mínění zřízeném při Ústřední radě sovětských odborů.

Grušinova kniha *Masové vědomí* se – jako ostatně všechny jeho práce – vyznačuje členitou strukturou a důslednou snahou o spojování teoreticko-metodologických otázek s řešením nejnaléhavějších problémů empirického výzkumu dané tematiky. Těžiště této knihy však přece jen leží spíše v rovině teoreticko-kategoriální, přičemž ovšem empirie tu nikterak neabsentuje, nýbrž vynořuje se funkčně z jakéhosi pozadí všude tam, kde je to třeba pro dokumentaci či prověření teoretických tvrzení.

První kapitola je nazvána *Univerzum společenského vědomí*. Název vsutku odpovídá Grušinovu pojetí jednotlivých prvků společenského vědomí, které nahlíží jako pohyblivé stálce i létavice celistvého a vnitřně propojeného vesmírného celku, jenž je jako každý celek více než pouhou konglomerací částí. Pravda, o společenském vědomí bylo již mnoho napsáno. V Sovětském svazu i v ostatních socialistických zemích. Existují četné a dlouholeté pokusy o jeho uchopení v buržoazní sociologii a sociální psychologii. Jde o téma, které má své rodné místo v díle Marxe, Engelse, Lenina, Gramsciho a dalších stoupenců historického materialismu. Mnoho plodných principů a podnětů pro další rozvíjení a obohacování tohoto přístupu však bylo začasté zasuto do podoby bezduchého omílání oněch pověstných pravd, které ani psa nevlákají z boudy. Grušin naproti tomu usiluje o takové rozvíjení tématu, které abstraktní chápe jako duchovní reprodukci konkrétního a jemuž jde o takové pochopení každého prvku, jež přispívá k hlubšímu pochopení všech prvků ostatních a tím k rozpoznání souvislostí a povahy celého jejich univerza. Síla jeho analýzy sleduje – obrazně řečeno – počínání paleontologa, který každou sebumenší kůstku rozpoznává jako součást celého skeletu, celého živého organismu v jeho vzniku, vývoji a zániku. A přitom Grušinův pohled na každý prvek univerza společenského vědomí je dialekticko a historikomaterialistický, respektuje specifiku *společenského* pohybu hmoty i požadavek dialektické jednoty analýzy a syntézy v poznávacím procesu. Je to přístup, který k sebamarginálnějších částech přistupuje magistralní cestou, postihující vzájemné zřetězení struktury s každou její složkou, a to vše v synchronně funkcionálním i diachronně historickém řezu. Co magistralních témat naproti tomu bylo tak často pojednáváno marginálním způsobem, a proto i s nicotnými výsledky!

Ve své charakteristice struktury společenského vědomí Grušin vychází z myšlenkového odkazu Marxe a Lenina, doplňuje jej však výsledky úvah i polemik spjatých s příslušnými pracemi řady sovětských autorů, z nichž nejpočetnější pro něj jsou například Diligenskij, Poršněv, Batalov, Tolstych, ale inspiruje se i některými postřehy Uledova, Kelleho, Kovalzona, Andrejevy i jiných sociologů, přesto, že k nim vyslovuje některé dílčí výhrady.

Grušinova kniha svým zpracováním bytostně odpovídá charakteru knižnice, v níž byla vydána a jež nese v záhlaví *O čem pracují a diskutují filozofové*. Bylo by si jen přát a směřovat k tomu, aby to, co se jako svobodná výměna názorů stává postupně normou vědeckého života v sovětské společenské vědě, přešlo

také do krve nám. Neméně sympatické je, že Grušin – sám brilantní polemik – v nejedné pasáži své knihy poukazuje na omezenost některých svých dřívějších tvrzení a zpřesňuje je ve světle vlastních i cizích nových objevů. Není zde místo na rozbor jednotlivých sporných otázek převážně kategoriální povahy. Připomeňme si ostatně, že v minulosti se mnohé diskuse vůbec omezovaly na nekonečné vymezování předmětů a pojmů s tím, že většinou končily tam, kde by bylo třeba pokračovat a mnohdy vlastně teprve začít s vlastním zkoumáním a interpretací reality. Pro Grušina – jako pro další skutečně tvořivé představitele současné sovětské sociologie – nejsou spory o definice výchozích pojmů samoúčelnou či nějakou scholastickou záležitostí, nýbrž stupněm v rekapitulaci dosavadního a předpokladem dalšího bádání. V tomto duchu mu pečlivé vymezení struktury společenského vědomí otevírá pohled ve dvou fundamentálních směrech. Za prvé je to pohled na jednotlivé obsahové složky univerza společenského vědomí, na jeho diferenciaci a rozložení do jednotlivých částí, rovin či řezů odkrývajících jednak různé typy společenského vědomí, jednak různé jeho útvary (pocitové, racionálně kognitivní, iracionální atd.). Za druhé se fenomén společenského vědomí a jeho analýza stává pro historicko-materialistického sociologa prizmatem či zprostředkováním dalších širších a hlubších pohledů na společenské, masové, třídní, skupinové a individuální nositele vědomí, na jejich jednání a na celý systém mechanismů a faktorů utváření a fungování vědomí v dějinách a současnosti. V tomto duchu uzavírá Grušin první kapitolu své knihy analýzou „klasických“ typů společenského vědomí, čímž si rozevírá nový pohled na problematiku skupinového a v závěrečné, třetí kapitole na specifiku masového vědomí v jeho srovnání s ostatními typy společenského vědomí.

Rozklad společenského vědomí na různé typy vědomí třídního, včetně jeho reprodukce, je historickou zásluhou Karla Marxe. Ovšem sám Marx zdůrazňoval, že ve smyslu hegelovské dialektiky nelze chápat princip jako přešlapování na místě, nýbrž doslova jako princip, to jest počátek a východisko dalšího myšlenkového pochodu. To samozřejmě platí i o principu třídnosti. Analýza *tříd a třídního vědomí* si nutně vyžaduje další konkretizace a specifikace v podobě jejich skupinového zprostředkování. Tento myšlenkový a poznávací pochod není a nesmí být rozchodem či odchodem od principu ve smyslu nějaké jeho metafyzické negace, ale naopak jeho naplněním, rozvinutím a konkretizací. Poukázali jsme již dříve na legitimitu této demarše v souvislosti s přínosem práce E. Hahna *Soziale Wirklichkeit und soziologische Erkenntnis* (viz B. Filipcová – J. Filipec, *Různoběžky života*. Praha 1976, s. 174–175). Budiž při této příležitosti poznamenáno, že v návalu oprávněné kritiky stratifikačních teorií, včetně pokusů o jejich uplatnění v marxisticko-leninské sociologii, se porůznu s odmítnutím hypertrofizace skupinových momentů ztrácel ze zřetelů i zorný úhel adekvátního postižení jejich reálné funkce zprostředkování třídních činitelů, zájmů a zřetelů. Zatímco tedy problém skupinového vědomí i skupinového subjektu byl již nejen Grušinem, ale i mnoha jinými sociology opět reflektován a zahrnut do projektů i procedur marxisticko-leninských výzkumů, je fenomén masového vědomí a masových subjektů v takto sevřené podobě učiněn samostatným předmětem bádání především zásluhou Borise Grušina, a to zejména v jeho recenzované knize. Autor nejprve exponuje pojetí fenoménu masy i sám proces zmasování, a to přímo na některých pasážích z děl Marxe, Engelse a Lenina (viz například kapitola nazvaná *Procesy zmasování v současných společnostech* a dále kapitola *Obecné vymezení, druhy a různosti mas jakožto nositelů masového vědomí*). Některé své myšlenky týkající se této problematiky vyložil Grušin již ve své stati *Masa jako subjekt historické a sociální činnosti* (Rabočij klass i sovremennyj mir 1984, № 5). Je až s podivem, jak se kategorie masy a masovosti – u Marxe a Lenina přímo podstatná – na jedné straně devalvovala do nediferencované, nekonkrétní a proto konfúzní floskule (např. v části společenskovědní literatury i žurnalistiky), na druhé straně byla ztabuizována jako „kontraband“ pašovaný nepřipustně do marxismu ideology „masové společnosti“. Grušin k této věci správně zaujímá přesně rozlišující postoj. Důsledně odmítá různé varianty buržoazních koncepcí masy a masovosti – to za prvé – a podává (s. 227) výstižnou klasifikaci jejich hlavních proudů. Koncepce Le Bona, Ortegy-y-Gassetta a podobných označuje jako *antidemokratické*, koncepcie Fromma, Riesmana, Millse a Marcuse zahrnuje do směru „*sociálně kritického*“, a konečně názory Blumera, Shilse, Martindala a ostatních charakterizuje jako *pozitivistické* s tím, že společného jmenovatele všech buržoazních sociologických koncepcí masy odhaluje jako pokus o více či méně zahalenou snahu vyličit současný vývoj jako vznik netřídní, masové společnosti. Za druhé – či lépe řečeno současně s tím – však pojem masy, masovosti, masového vědomí a jednání plně integruje do rámce marxisticko-leninské sociologie. To má dalekosáhlý význam také pro ostatní společenské vědy a ovšem v neposlední řadě pro politickou teorii a praxi. Grušinovi samozřejmě nejde o pouhou čistě

demonstrativní rehabilitaci termínu ve slovníku marxistické sociologie, ale o pracovní kategorii, o její rozvinutí, zpřesnění a především o co neadekvátnější využití její heuristické a kognitivní potence. Grušin v průběhu svých výzkumů společenského vědomí a jeho subjektů dospěl k hypotéze o existenci masového vědomí a masových subjektů, které zkoumal empiricky, a to na základě analýzy projevů masového vědomí (vyjádřených např. písemně texty, obrazy, mluveným slovem atd.), a za druhé na základě různých forem masového chování spjatého s určitými situacemi lidí ve sféře trávení volného času, životního stylu, různého druhu komunikace atd. Masové vědomí se takto jeví jako široký komplex duchovních tvarů, co do povahy gnozeologicky a sociálně různorodých, neomezených na formy psychiky, vztahujících se k „odvětvím“, oblastem, úrovni psychologie a ideologie, emocí a logiky, obrazů a reakcí, každodenního i teoretického vědění, racionálních i iracionálních (to jest i fantastických) představ atd. (viz s. 287). Diligenskij uvádí, že masové vědomí má psychickou povahu a obsahuje v sobě též znalosti, představy, normy, hodnoty, elementy víry atd. Grušin dospívá k závěru, že soubor forem masového vědomí je „bez hranic“ či – jak na jednom místě upřesňuje – obsahuje bez výjimky všechny formy (nebo útvary), které je možno nalézt v celém úhrnu společenského vědomí (s. 289). Jako jakékoli vědomí má i masové vědomí své reflektivní, hodnotící a reaktivní aspekty, současně se však vyznačuje některými rysy, jako je například jeho synkretický, eklektický a silně heterogenní ráz, dosahující mnohdy až podoby vnitřní nekonzistentnosti.

Způsob nastolení fenoménu masového vědomí v Grušinově knize navozuje vskutku problém celého nového univerza, makro a mikrokosmu neidentifikovaných částí lidského vědomí, takže se tu takřka nabízí při jeho četbě analogie s Einsteinovým a Infeldovým *Dobrodružstvím poznání*. Celé toto závažné téma totiž otevírá celý řetězec dalších problémů a není náhodou, že autor sám „místo závěru“ staví „otázky čekající na odpověď“. Naznačíme jenom některé z nich.

Pro poznání fenoménu masového vědomí, jako ostatně každého jevu, je podstatné odhalení jeho historie a tu se právě klade otázka, zda masové vědomí vzniklo poměrně nedávno (v podmínkách monopolního kapitalismu), anebo existovalo již od věků a stalo se až poslední dobou předmětem zájmu sociologické vědy? Ke genezi masového vědomí se též váže otázka jeho utváření v aktuálních společenských situacích. Na jednom pólu přístupu k této otázce stojí teze, že masové vědomí je prakticky zcela podmíněno manipulativní činností různých institucí – od masových sdělovacích prostředků po výrobní a obchodní organizace. Proti tomu stojí opačná krajnost zdůrazňující převážně živelný charakter vzniku masového vědomí, a to podle okolností s jeho kladným či záporným hodnocením. Tento problém se pak v rozšířené podobě klade ve vztahu k veřejnému mínění. Pro jedny veřejné mínění vlastně neexistuje, ale je „zhotovováno“ a představuje takto vrchol odcizení a falešného vědomí. Pro druhé naopak vzniká spontánně jako autentický hlas lidu (*vox populi vox dei*). Grušin tento problém jakož i některé podobné neuzavírá, ale naznačuje jeho řešení v podobě modelu „to i to“.

Další fundamentální otázkou je vztah individuálního a masového vědomí. Masové vědomí existuje podle některých jen v „mase individuálních vědomí“. Nejde však, jak podtrhuje Grušin, prostě o individua jako taková, o jejich *množiny* či „aritmické součty“, ale o individua vstupující v jakási společenská uskupení, představující *svěrázná společenství* (str. 253); *vstupující* a *vystupující*, neboť masové subjekty nejsou monády bez oken, ale útvary průchodné, většinou pohyblivého, amoebovitého tvaru (viz například paragraf „Skutečné vlastnosti mas jakožto zvláštního typu sociálních uskupení“). Tentýž člověk v diachronickém a synchronním řezu svého života funguje jako člen mnoha různých takovýchto uskupení a je také aktérem různých typů společenského subjektu. Sami ve svých výzkumech hovoříme o „křížném“ prolínání jednotlivých společenských subjektů (1). Tím všim se nesnímá dříve postavená otázka o vzájemném vztahu individuálního, skupinového a masového vědomí a vůbec otázka vztahu individua a společnosti. Jde koneckonců o stále aktuální konkretizaci a staronovou náplň Marxovy III. teze o Feuerbachovi o postihování smyslu termínu „koincidence“ ustavičně se proměňující podstaty člověka a společenských poměrů, o její dosah pro pochopení dialektiky individua a společnosti ve všech jejích „patrech“, řezech a dimenzích. Strukturalistickou tezi o člověku jako „marionetě struktur“ nelze vědecky překonat pomocí pouhé antiteze; vyžaduje to pracný výzkum *faktického fungování* všech

(1) Viz *Metodologičeskije i kategorialnyje problemy strukturacii obščestvennogo subjekta, jeho soznanija i dejatel'nosti. Subjekty i struktura obščestvennogo soznanija. Opyt sovětsko-čechoslovackogo issledovanija*. (Dosud nepublikovaný text.)

vzájemných vazeb mezi přínosy individua ve vztahu ke společenským procesům a naopak. Podobné podněty v tomto směru naznačuje Grušin v části, kde se zabývá vazbou mezi institucionálními a spontánními mechanismy. Zdůrazňuje, že je nutné zkoumat nejen tuto vazbu, ale i její *mnohostranné formy* a určit různé typy masových společenství na základě empirického a teoretického sociologického výzkumu (s. 354).

A konečně snad nejtvrdějším ořechem vědecké identifikace masového vědomí je otázka jeho nositele či nositelů. Tento problém probleskuje z teze exponované Grušinem na s. 256, kde se uvádí, že „masové vědomí je vědomím masy, vědomím různých typů a druhů mas“. Tato teze – zavánějící tautologií – vskutku v pravém slova smyslu tautologií být nemusí, ovšem pouze za jednoho předpokladu, že totiž bude vskutku přesně definována a ve společenské struktuře identifikována masa a masový subjekt (resp. masové subjekty) jako nositelé masového vědomí. Existují, a jestliže ano, tedy jak existují *vedle* tříd a ostatních sociálních (např. socioprofesních, etnických, generačních atd.) skupinových subjektů masové subjekty? Jestliže skupiny představují reálné zprostředkování existence a působení tříd, můžeme hovořit o „třídách a ostatních skupinách“ jako o uskutečněních „v čisté nesmíšené podobě“, to jest do mas a nezávisle na masách? Jak se odehrává v reálném procesu dějnotvorná úloha tříd, skupin a mas v jejich vzájemné zprostředkující roli a funkci? „Vždyť – jak správně konstatuje Grušin na s. 233 – masy a třídy nefungují ve společnosti doslova „vedle“ sebe a nezávisle na sobě, ale naopak jsou v určitých velmi složitých vzájemných vztazích, vzájemném působení.“ Týká se toto vzájemné působení a vzájemné prolínání pouze vědomí, anebo také jeho nositelů? Tyto a mnohé otázky se kladou při studiu Grušinovy knihy. Mnohé z nich jsou napovězeny, mnohé již položeny jako vědecké hypotézy, mnohde je i naznačována cesta k jejich zodpovězení anebo alespoň k výzkumným projektům, jež mohou k této odpovědi přispět. Doporučuje-li Grušin v samém konci své knihy označovat fenomén masového vědomí jako „terra incognita“, má v podstatě pravdu, ale je povinností recenzenta spravedlivě dodat, že autor této mimořádně podnětné práce se jako málokdo zasloužil o zmapování tohoto bílého místa na mapě našeho sociologického poznání. Rádi také konstatujeme, že nakladatelství Svoboda již připravuje její české vydání.

Jindřich Filipec

R. Duben a kol.: Sociální rozvoj

Praha, SPN 1987, 335 s.

Výzkum problematiky sociálního rozvoje ve vazbě na jeho plánovitě řízení má v Československu dlouholetou tradici. V rámci mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí je Československo koordinátorem základního mezinárodního výzkumu plánování a prognózování sociálních procesů, v němž se integrují poznatky a zkušenosti socialistických zemí. Základním atributem tohoto výzkumu je jeho založení na analýzách vývoje konkrétní sociální reality a jeho spojení s plánovací praxí. Jestliže se teoretické i praktické poznatky a zkušenosti z teorie, metodologie i praxe plánování a prognózování sociálních procesů promítají do celé řady vnitrostátních i mezinárodních publikací vědeckého charakteru, pak kromě skript o sociálním plánování publikovaných Vysokou školou politickou při ÚV KSČ, nevyšla u nás a dosud ani v jiné zemi učebnice zahrnující dosavadní poznání o této, v minulosti často opomíjené, mimořádně důležité a z hlediska přestavby společnosti prioritní stránce společenského rozvoje. Tuto mezeru, značně brzdicí rozvoj sociálních inovací, vyplňuje úspěšně kniha *Sociální rozvoj*, kterou napsal autorský kolektiv pod vedením doc. ing. Rostislava Dubna, CSc. Název této „celostátní učebnice pro studenty ekonomických fakult“, jak je dilo charakterizováno, překračuje jeho obsah, neboť v něm autoři postihli problematiku především řízení sociálního rozvoje v sedmi logicky rozčleněných kapitolách. V prvních 4 obecně teoretických kapitolách vycházejí z problematiky řízení sociálních procesů v socialistické společnosti ve vazbě na sociální politiku. Je zde stručně postížena geneze řízení, formulovány základní faktory sociálního rozvoje ve vazbě na socialistickou rozšířenou reprodukci a ve vzájemných vztazích ekonomického a sociálního rozvoje. Tímto vstupem si autoři vytvořili solidní teoretický základ velmi konkrétního obsahu kapitol 5 a 6, které jsou věnovány oblastem formování sociálního rozvoje (životní prostředí, pracovní proces, osobní a hmotná spotřeba, placené a neplacené služby ve společenské spotřebě, bydlení) a úsekům přímo ovlivňujícím rozvoj člověka

(volný čas, vzdělání a kvalifikace, kultura, tělovýchova—sport—rekreace, sociální jistoty). Kapitola 7, věnovaná problematice plánovitěho řízení sociálních procesů, vychází opět z teorie. Zdůvodňuje nutnost podstatné změny kvality plánovitěho řízení ke zvýšení jeho sociálně ekonomické komplexnosti, což autoři dále konkretizují popisem plánování sociálního rozvoje na úrovni výrobně hospodářských jednotek, územních celků a makroúrovni, včetně problematiky rozvoje informační základny.

Již přehled obsahu díla napovídá, že jde o učebnici nověho typu, zbavené tradičního popisného scholastického charakteru i nadbytečného verbalismu, s nímž se v učebnicích často shledáváme. Autoři se snaží postihnout celou rozsáhlou problematiku sociálního rozvoje v jeho vazbách na vědeckotechnické, ekonomické i ekologické stránky společenské existence. Jak geneze, tak vlastně obsah problematiky je podán otevřeně a problémově, tak aby podněcoval samostatné myšlení čtenářů, směřující k logickému řešení řady často jen nadhozených problémů.

K vymezení jednotlivých základních kategorií dané problematiky uvádějí autoři řadu rozdílných názorů, podepřených dobře vybranými základními citacemi s přesným udáním mimořádně širokého přehledu pramenů. Výběr rozsáhlé mezinárodní literatury dokazuje dobrý přehled o jednotlivých řešených i diskutovaných problémech a umožňuje další efektivní studium z originálních pramenů.

Zároveň se autoři přiklání k teoreticky nejpodloženějším závěrům rozsáhlých diskusí k řadě kategorií. Jako příklad lze uvést dvojí pojetí sociálního plánování (rozvoje, politiky etc.), které postupně převládlo i u teoretiků západních a stalo se základem koncepce i výzkumné strategie mezinárodní skupiny *Plánování a prognózování sociálních procesů*, na jehož základě lze logicky vyvodit postupný přechod od pojetí sociálního plánu jako „části celku“ ke komplexnímu sociálně ekonomickému plánování, které směřuje k sestrojení všeobecné cílové funkce socialismu, všestrannému rozvoji člověka a jeho životního způsobu. Určitou připomínku lze vznést k pojetí geneze, opírající se v posuzovaném díle o teorie růstu a blahobytu. Závažnější však je podle mého názoru linie přechodu od kapitalistické racionalizace (Taylor a jeho následovníci v Taylerově společnosti, Hooverovy „Waste in Industry“, behaviorální teorie „Human Relations“ etc.) k racionalizaci socialistické, reprezentované sovětskou školou vědecké organizace práce (NOT), která vznikla ve dvacátých letech a na základě doporučení V. I. Lenina vyznačila racionální prvky západních škol technokratických, ekonomických i psychologických, aby vytvořila teorii i praxi *sociálního inženýrství* (Gastěv), založenou na ideji „komplexní péče o pracující“. Tato idea přešla i do názvu prvních československých sociálních plánů, nazvaných „programy komplexní péče o pracující“. Není náhodou, že v současné době se těžiště racionalizačního úsilí přenáší pod vlivem teorie a praxe racionalizace územních celků, vzniklé v NDR, z podnikové mikrosféry do územní „mezzo-sféry“.

Teorie a praxe územní racionalizace zdůrazňuje sepětí vědeckotechnické, ekonomické a především sociální politiky jako základu komplexního sociálně ekonomického plánu, založeného na optimalizaci vazeb mezi resortní vertikálou a územní horizontálou, jehož realizace je závislá na řadě ekonomických a sociálních programů a projektů. V té souvislosti by bylo účelné v dalším vydání doplnit učebnici o vztah plánování sociálních procesů k teorii a praxi racionalizace a o charakteristiky vazeb celého inovačního cyklu řízení, prognózování a plánování sociálních procesů počínaje, přes systém sociálních programů až po sociální projektování, které zajišťuje završení řídicího cyklu v praxi prostřednictvím sféry implementace.

Význačnou předností recenzované publikace je důsledný marxistický, materialisticko-dialektický a historický přístup, zahrnující poznatky nejen ekonomie a sociologie, ale i sociální psychologie, fyziologie, ekologie a dalších věd o člověku. Tento progresivní přístup je inspirující pro interdisciplinární řešení závažných společenských problémů, pro mladé ekonomy a ostatní čtenáře, jímž je učebnice určena.

Závěrem je možno konstatovat, že do rukou čtenářů (především posluchačů vysokých škol ekonomických, ale i ostatních studentů společenskovědního zaměření, i vedoucích pracovníků na různých stupních řízení) se dostává kvalitní, vědecky i pedagogicky fundovaná učebnice, jejíž nedostatky jsou mnohonásobně překryty rozsáhlou obsahovou informací, postihující s vysokou mírou komplexnosti současný stav poznání mimořádně složité problematiky sociálního rozvoje a jeho plánovitěho řízení.

František Kutta

Zemřel akademik Andrej Sirácky*

Měl jsem to životní štěstí, že jsme často sedávali vedle sebe a diskutovali o článku, knížce veršů, novém filmu či posledním fotbalovém utkání „jeho bratislavského klubu“. Vodil mne, člověka, který je zadýchán spěchem pražského prostředí, po tichých místech Bratislavy, kde je tak příjemné posedět... Vlastně ani nevím, proč i tady jsme vždycky tak dychtivě diskutovali o cestách hledání.

Na těchto cestách sociologové vždy údajně projevují určité stereotypy. Mezi základní stereotypy akademika A. Siráckeho patřilo odmítnutí představ, že marxisticko-leninskou sociologii, jako speciální vědu o společnosti, je možno ztotožňovat s historickým materialismem. Vždy připomínal, že historický materialismus je nám mnohem víc než obecná sociologie. Je teoretickým a metodologickým základem interpretace všech společenskohistorických procesů.

Často dnes slyšíme nebo čteme otázku, zda u nás vznikají „školy“, jejichž zakladateli jsou určité osobnosti společenskovědního světa. Siráckeho „škola“ v československé sociologii je blízká názorům Todora Pavlova. Překonává „tradice“ zjednodušující pojetí vztahu filozofie a sociologie. Dokazuje, čím je marxisticko-leninská sociologie filozofickou a čím je nefilozofickou vědou. Je jednoznačně ontologicky, gnozeologicky a světonázorově orientována a v tomto smyslu je filozofickou vědou. Používá rozsáhlý „nefilozofický“ metodický aparát poznání, má své vlastní kategorie a pojmy, zkoumá specifické projevy obecných teoreticko-metodologických principů – a v tomto smyslu je nefilozofickou vědou.

U díla A. Siráckeho začínají naše úvahy o tom, že sociologie je nejobecnější speciální vědou o společnosti. Tomuto pojetí marxisticko-leninské sociologie odpovídá i druhý základní „stereotyp“ akademika A. Siráckeho. Představuje spojení kritičnosti a vášnivého zanícení touhou a činu pro věc socialismu. To je – jak kdysi napsal – jediná cesta jak sloužit věci pokroku, míru a budoucnosti.

A. Sirácky je příkladem profesionální odpovědnosti při řešení všech problémů teorie a praxe. Bez zadních vrátěk a se vším, co v sobě nese, vstupuje do zápasů strany.

Nejednou v úvahách o věcech dnešních a budoucích dokazuje, že rozvoj marxisticko-leninské sociologie, má-li si uchovat serióznost a principiálnost marxistické vědy, nelze oddělit od palčivých, konkrétních a aktuálních otázek společenské a politické reality naší doby.

Je a zůstane skutečností, k níž se budeme znovu a znovu vracet, že to byl A. Sirácky, člověk jemný, prostý a skromný, který položil základy rozvoje marxisticko-leninské sociologie v Československu. Patřil k těm vzácným lidem, kteří měnící tento svět si nikdy nepřestávali vážit a ctít věci malých. Jeho život testoval hypotézu, že bez osobního přesvědčení a zápalu pro věc nelze uskutečnit žádnou velkou myšlenku.

Nezapomeneme.

Karel Rychtařík

První mezinárodní konference o hodnotách práce

Ve dnech 26. až 29. června 1988 se konala v Budapešti pod patronací Univerzity Karla Marxe první mezinárodní konference o hodnotách práce, na níž se sešli psychologové, sociologové a ekonomové z 18 zemí světa. Během tří dnů zde proběhlo 12 zasedání, na nichž odeznělo a bylo diskutováno více než 30 příspěvků (1). Kromě toho proběhla v rámci konference dvě zasedání věnovaná výsledkům a rozvoji maďarské psychologie a organizace práce.

Jednotlivá zasedání byla věnována pěti tematickým okruhům: (1) Empirické výzkumy hodnot práce (dvě zasedání, z nichž jedno se zabývalo výzkumy hodnotového světa mužů a žen); (2) Ekonomické aspekty hodnot práce (dvě zasedání); (3) Mezinárodní komparace (dvě zasedání); (5) Motivace k výkonu a kreativita (dvě zasedání).

Obsahovým zaměřením jednotlivých příspěvků byla konference velmi pestrá. Značná byla i šíře záběru z hlediska míry obecnosti předkládaných hypotéz a závěrů: od filozoficko-historických úvah po stručné informace o výsledcích úzce zaměřeného empirického výzkumu.

*) Akademik A. Sirácky zemřel 29. 9. 1988.

Vysokou mírou obecnosti se samozřejmě vyznačovalo úvodní vystoupení předsedy výboru konference pro vědecký program *I. Magyara-Becka* (Univerzita Karla Marxe, Budapešť), který se zamýšlel nad současným, novým podmínkám však nevyhovujícím pojetím práce, jehož vznik klade s odkazem na M. Webera do souvislosti s protestantskou etikou, konkrétně s kalvinismem. Současné období charakterizoval jako období všeobecné hluboké krize, která zasáhla i oblast práce. Východisko z této situace vidí v tendenci k všeobecné intelektualizaci práce.

Přesvědčení o postupující intelektualizaci práce bylo patrné, i když většinou jen implicitně, i z řady dalších příspěvků, zejména psychologů, což se projevilo v soustředění jejich zájmu na analýzu hodnot práce duševních pracovníků a studentů.

Druhým historicko-filozoficky laděným příspěvkem opírajícím se o řadu citátů z díla K. Marxe bylo spíše filozoficky laděné vystoupení *H. Sañoa* (Mnichov), který podrobil ostré kritice buržoazní pojetí práce. Zdůraznil, že v této koncepci má prioritu vnější směnná hodnota práce před její vnitřní hodnotou užitnou, což člověka odcizilo společnosti. Vyjádřil přesvědčení, že jedinou cestou, jak člověka vyvést z tohoto stavu, je socialismus. V této souvislosti vyslovil obavy, že současné ekonomické potíže v socialistických zemích mohou vzbudit iluze o ekonomické racionalitě vyspělých kapitalistických zemí. Zdůraznil, že tento typ „racionality“ je nerozlučně spjat s masovou nezaměstnaností, hlubokými nerovnostmi mezi společenskými třídami a vrstvami, s luxusem na straně jedné a chudobou na straně druhé. Kapitalistická racionalita znamená destrukci osobnosti a mezilidských vztahů, institucionalizaci nemilosrdné soutěže a boje o život, kdy jediným cílem každého člena společnosti je jeho individuální zájem.

Střední úroveň obecnosti představovaly zejména příspěvky sociologů, které se opíraly o reprezentativní výzkumy v jednotlivých zemích. Odezněly především v zasedání věnovaném celospolečenským souvislostem hodnotových systémů a v zasedání zabývajícím se výzkumem hodnotového světa mužů a žen. Osobně mne zaujalo vystoupení *E. Cybové* (Ústav společenských věd, Vídeň). Na základě svých výzkumů zpochybňovala úvahy některých společenskovědních teoretiků o všeobecných proměnách hodnotových systémů ve společnosti nového typu (post-industriální, technotronní, informační apod.). Výsledky reprezentativních výzkumů v Rakousku totiž ukazují, že nové pojetí práce (tj. definované takovými hodnotami, jako seberealizace, autonomie v zaměstnání a větší integrace práce do celého života člověka jakožto pevné součásti životních plánů) se utváří v závislosti na existující stratifikaci společnosti. Tyto nové hodnoty práce byly zaznamenány především v privilegovaných vrstvách společnosti a lze je dokonce považovat za výraz či součást jejich „kulturního kapitálu“ (ve smyslu tohoto pojmu vymezeném Bourdieuem). Nelze tedy podle jejího názoru hovořit o všeobecných proměnách hodnotových struktur.

Nutnost nazírat hodnotové systémy a v jejich rámci hodnoty práce v celospolečenském kontextu se zřetelně vyjevila i v zasedání věnovaném hodnotovému světu mužů a žen. Nebylo totiž možné dospět k jednoznačnému závěru o vlivu pohlaví na systém hodnot. V úvahu je třeba vzít širší sociální kontext, neboť mužský a ženský pohled na svět hodnot není přímým důsledkem biologických zvláštností mužů a žen, ale vyplývá z jejich „umístění“ v sociálních vztazích a práci. Ukázal to i příspěvek *N. Mannheimové* (Fakulta organizace a řízení průmyslu, Tel Aviv), která referovala o výzkumu hodnotových orientací mládeže, v jehož rámci byl kromě pohlaví uvažován i typ role, s níž se respondent svým chováním ztotožňuje (maskulinní, femininní a androgynní). Výzkum ukázal, že vliv pohlaví na hodnotové preference je zprostředkován tím, s jakou rolí se respondent ztotožňuje.

Řada informací o empirických výzkumech z oblasti psychologie akcentovala spíše metodologickou stránku problému. *J. Borg* (Univerzita Justa Leibiga, Giessen) seznámil přítomné s modelem a škálovací procedurou pro měření pracovní spokojenosti. Holanďan *J. J. Godschall* dospěl na základě sekundárních analýz k závěru, že míra autonomie v práci je lepším východiskem pro pochopení problematiky spokojenosti v práci než častěji používaná dichotomie: práce jako internalizovaná hodnota a práce jako vnější nutnost. Objevily se i zcela konkrétní problémy, jako například v příspěvku *T. R. Sharmy* (Pandžábská univerzita, Čándigarh), který referoval o výzkumu vztahu k práci dělníků pracujících ve státním sektoru národního hospodářství, nebo *S. Dolana* (Montrealská univerzita), který srovnával míru stresu ze zaměstnání u francouzsky a anglicky hovořících Kanadánů pracujících ve zdravotnictví.

Nejpestřejší byla dvě zasedání věnovaná ekonomickým aspektům organizace a hodnot práce. Tak například *U. Kleinbeck* (Univerzita, Wuppertal) referoval o výsledcích výzkumu věnovaného vlivu pracovní spokojenosti na počet absencí v zaměstnání (nižší pracovní spokojenost vede k vyššímu počtu

absencí). Poněkud kuriózním dojmem působilo teoreticky laděné vystoupení *L. Zsolnaie* (Univerzita Karla Marxe, Budapešť), který s využitím pojmů čínské filozofie charakterizoval dva základní typy ekonomického rozvoje. Je to jednak mužský typ (jang), který destruuje humanistické hodnoty a je ekologicky nebezpečný. Na druhé straně je to altruistický, ženský typ (jing), který je však v dnešní společnosti nerealizovatelný. Problém, před nímž podle názoru autora stojíme, je uvést tyto dva přístupy do souladu. *J. Corominas* (Socialistické družstvo Ecotécnia, Barcelona) se věnoval otázkám vlivu nejnovější technologie na organizaci práce. Vyjádřil přesvědčení, že nová technologie člověka postupně zbaví jeho přímé závislosti na technologickém postupu, kterou přinesl Taylorismus.

Zajímavý byl příspěvek *B. Svensenové* (Výzkumný ústav práce, Oslo) týkající se proměn hodnot práce v Norsku: od převažujícího zájmu o produktivitu práce v padesátých letech přes demokratizaci pracovní činnosti (účast na řízení) a posléze řešení problémů tzv. nehmotného pracovního prostředí v šedesátých a sedmdesátých letech k současné snaze dosáhnout všeobecného práva na vyrovnaný život v práci i mimo práci. V rámci tohoto zasedání také zazněl spíše politicky orientovaný příspěvek *G. Szélla* (Univerzita, Osnabrück) s názvem Odbory a hodnoty práce, v němž zdůraznil, že práce je a nadále zůstane materiální základnou společnosti, a proto je třeba současnou vědeckou diskusi oprostit od neužitečných úvah o krizi společnosti založené na práci (Dahrendorf) a vést ji jako ideologickou ofenzívu v rámci „konzervativní revoluce“.

Všeobecný trend k mezinárodním komparacím pronikl i do problematiky hodnot práce. Výzkumům tohoto typu byla věnována dvě zasedání. Zdá se, že aktivita se v tomto směru teprve začíná rozvíjet a má podle mého názoru zatím převážně nahodilý charakter. Zaměření výzkumů, výběr srovnávaných zemí apod. jsou zřejmě často dány spíše osobními kontakty či výzkumnými příležitostmi a méně cílevědomým úsilím srovnávat srovnatelné a prohlubovat poznání hodnotového světa současných lidí. Závěry jsou často velmi chudé nebo nepřesvědčivé. Byli jsme například seznámeni s výsledky výzkumu zabývajícího se místem práce v systému hodnot obyvatelstva rozvojových zemí (*V. V. Baba* – Univerzita Concordia, Toronto), jejichž jediným závěrem bylo zjištění, že rozvojové země nelze chápat jako jednolitý, nediferencovaný celek. Příkladem výzkumu stimulovaného „příležitostí“ bylo srovnání hodnot práce sovětských a amerických vědců, kteří přesídlili do Izraele (*N. Torenová*). Velmi nepřesvědčivé působily závěry *D. Elizura* (oba Univerzita Bar Ilana, Ramat Gan) o tom, že kulturní difference ovlivňují systém hodnot jen minimálně. Tento závěr byl opřen o srovnávací analýzu (dílem sekundární) dat ze sedmi zemí (USA, Izrael, MLR, Čína, Indie, NSR a Tchaj-wan), přičemž některá data pocházela z případových studií o velikosti několik desítek respondentů. Výjimkou bylo v této souvislosti vystoupení *B. Wilperta* (Technická univerzita, Berlín), který referoval o mezinárodním srovnávacím výzkumu proměn hodnotových vzorců v Belgii, NSR, Izraeli, Japonsku, Holandsku, Velké Británii, USA a Jugoslávii, opřeném o společný výzkumný projekt a využívajícím standardizované metodiky sběru dat i stejné strategie výběru (deset vybraných skupin a reprezentativní vzorek ekonomicky aktivních v každé zemi).

Pro dokreslení ještě uvádím přehled názvů zbývajících vystoupení v členění podle tematických okruhů, o nichž jsem se zmínila v úvodu:

- (1): *M. Katz* (Izrael), Technické vzdělání a hodnoty práce; *K. Dash* (Indie), Kvalita života a kvalita práce. Konfliktní hodnoty duševních pracovníků; *D. Elizur* (Izrael) a *I. Magyari-Beck* (MLR), Hodnoty práce a výkonová motivace mužů a žen; *J. Šanderová* (ČSSR), Místo práce ve struktuře hodnot mužů a žen. Empirická generalizace s metodickými poznámkami;
- (2) *A. Bar-Haim* a *R. Bar-Yosef* (Izrael), *G. S. Berman* (USA), Ideologie, solidarita a hodnoty práce v podnicích „Histadrut“; *J. Perczel* (USA) a *E. Orosháziová* (MLR), Ekonomie hodnot práce; *M. Danielsová* (USA), Hodnota hry v práci; *J. Vilkorx* (Belgie), Prospektivní pohled na nové formy práce;
- (3) *K. Haav* (SSSR), Postoje k práci a hodnoty práce v Estonsku; *L. Topalová* (BLR), Hodnoty práce ekonomicky aktivní populace v Bulharsku;
- (4) *D. Dobrowolska* (PLR), Práce jako hodnota a hodnoty naplňované v práci;
- (5) *A. G. Richardson* (Barbados), Prostředí ve školní třídě a kreativita; *D. Slejška* (ČSSR), Rozpory standardní a inovační hodnotové orientace v práci; *J. Jančev* (BLR), Teorie potenciálně kreativního intelektu; *K. Stasiak* (PLR), Kruhový průběh kreativního jednání.

Tematicky, mírou obecnosti, úhlem pohledu a konečně i zajímavostí byla konference, jak už jsem se o tom zmínila, značně různorodá, zároveň však v řadě ohledů inspirativní. Celkovou atmosféru lze charakterizovat jako výrazně pracovní, k čemuž přispěla racionální organizace průběhu jednotlivých

zasedání. Každému řečníkovi bylo vymezeno včetně diskuse 20–30 minut, a to bez jakýchkoli výjimek. Diskuse pak pokračovaly v kuloárech, což je nakonec vždy hlavním přínosem akcí tohoto typu, neboť především na základě neformální výměny zkušeností a názorů vzniká řada plodných spoluprací.

Možnost konfrontovat výsledky své práce s kolegy z různých zemí a oborů ocenili na závěrečném pracovním zasedání všichni účastníci konference. Na tomto zasedání také byly položeny základy interdisciplinární *Mezinárodní společnosti pro studium organizace a hodnot práce*. Jejím cílem je usnadnit výměnu informací a zkušeností mezi odborníky různých zemí a profesí zabývajícími se touto problematikou. Počítá se s vydáváním informačního bulletinu, setkání členů společnosti formou konferencí je plánováno ve zhruba dvouletých intervalech. Příští konference se bude pravděpodobně konat v Jugoslávii.

Jadwiga Šanderová

Symposium o teoreticko-metodologických otázkách zkoumání a řízení pracovních kolektivů

V lednu 1988 se v Brně konalo čtvrté symposium sekce sociologie práce brněnské pobočky *Československé sociologické společnosti při ČSAV*. (O třetím sympoziu jsme informovali v Sociologickém časopisu číslo 6 z roku 1987.) Jednání bylo věnováno rozboru představ zúčastněných o sociálních charakteristikách pracovního kolektivu, vyplývajících z faktu spolupráce, soudržnosti jeho členů. Vzhledem ke značné různorodosti a částečné neujasněnosti výchozích tezí jednotlivých účastníků (objevovaly se například pojmy „sociální klima“, „integrita“, „kultura práce“, „pracovní postoje“... aj.) bylo na počátku přípravy jednání vymezeno pracovní téma *sociální kvality pracovního kolektivu*. Celé jednání (včetně celoroční písemné diskuse mezi účastníky a přípravným výběrem sympozia) vycházelo z předpokladu, že *sociální kvality pracovního kolektivu* jsou zásadním činitelem jeho efektivity, kvality jeho práce i jeho inovačních schopností. Pracovali jsme s vědomím, že diskuse je jak přípravou společných teoreticko-metodologických východisek společného zkoumání různorodých, konkrétních pracovních kolektivů, tak také předpokladem společných úvah o jejich řízení.

V přípravné fázi jednání, která proběhla v roce 1987, si účastníci nejprve navzájem vyjasnili své představy o obsahu jednání a vymezili čtyři výchozí otázky: 1. Kdo je nositelem „sociálních kvalit“? 2. Co to jsou „sociální kvality“? 3. Cím jsou „sociální kvality“ ovlivňovány? 4. Jak je možné „sociální kvality“ zkoumat? Ve druhé fázi písemné diskuse si zúčastnění vyměnili odpovědi na vytyčené otázky a připravili si vyjádření k názorům ostatních. Vlastní jednání sympozia bylo věnováno diskusi o jednotlivých otázkách a usilovalo o vyjasnění pojmů postihujících co nejlépe předmět zkoumání.

Výsledek jednání lze přibližně charakterizovat následujícími tezemi:

- Je účelné věnovat pozornost pracovním vztahům, které krystalizují na základě spolupráce při plnění konkrétních úkolů. Kolektivy, které takto vznikají, se často nekryjí s osazenstvem institucionálně vymezených útvarů. Reálně spolupracující kolektivy hledají institucionální vyjádření, existence institucionálního útvaru není zárukou vzniku soudržného, společně pracujícího kolektivu.
- Kolektiv, který plní reálný úkol, často nemá jednoznačně určené personální obsazení. V některých případech spolupracuje stálý okruh rovnoměrně zainteresovaných jedinců, jindy spolupráce krystalizuje kolem iniciativního, silně zaangažovaného jádra, s nímž s rozdílnou intenzitou spolupracují další jedinci. Ti mohou věnovat danému úkolu pouze část svého potenciálu a spolupracují také s jinými kolektivy.
- Jako světybný celek je reálně pracující kolektiv charakterizován dimenzí „existence“ a dimenzí, kterou jsme pro nedostatek pojmů označili jako dimenzi „kultury“. Výrazem „existence“ jsme označili skutečnost, že kolektiv používá určité metody, k tomu, aby vytvářel soudržnost a zajišťoval součinnost členů. Pomocí těchto metod kolektiv dosahuje stavu soudržnosti. Pokud hovoříme o „existenci“ kolektivu, máme na mysli v něm probíhající procesy integrování a výsledný (přechodný) stav integrity. Výrazem „kultura“ jsme označili skutečnost, že v průběhu existence kolektivu vzniká „kumulovaná sociální zkušenost“, na jejímž základě kolektiv vytváří relativně ustálené hodnoty a pravidla jed-

nání. „Kultura“ je na rozdíl od „existence“ přenosná v čase a prostoru. Nepodařilo se jednoznačně vyjasnit vztah mezi oběma dimenzemi. Předpokládáme však, že mezi nimi existuje zatím neurčitě označený, volný vztah „zrcadlení“. Nevyjasněná zůstala otázka integrační funkce kultury kolektivu.

- Činitelé, kteří ovlivňují integrování, integritu a kulturu pracovního kolektivu, jsou nejrůznější povahy: Makrosociální (např. politický systém společnosti, hospodářský mechanismus ... aj.), mezosociální (např. lokální kultura, situace a tradice odvětví ... aj.), mikrosociální (např. vztahy sympatie a antipatie v kolektivu, styl řízení vedoucího a nadřízeného orgánu ... aj.), věcné (např. používaná technika, zdroje ... aj.), personální (např. kvalifikace členů, jejich ideologická orientace ... aj.), psychologické (např. temperament vedoucího ... aj.), demografické (např. věk a pohlaví členů ... aj.) a další. Činitelé působí ve „shlucích“ a vliv jednoho z činitelů na „kvalitu“ kolektivu je možné pochopit pouze na základě znalosti struktury „shluku“.
- Pro integrační a autoregulační schopnost kolektivu je důležité rozlišovat činitele objektivní a subjektivní, vnější (z okolí) a vnitřní, konstantní (předvídatelné) a proměnlivé (kolísavé, nepředvídatelné), ovlivnitelné a neovlivnitelné.
- Pro zkoumání integrování, integrity a kultury pracovního kolektivu nestačí rutinní techniky statistické procedury. Je třeba volit kombinace technik — rozhodnutí, expertní posouzení, studium dokumentů ... aj. Důležité je dlouhodobé zaměření výzkumníka na daný okruh problémů. Výzkumník by měl být v kontaktu se životem kolektivů, účastnit se diskusí o problémech kolektivu. Je třeba překročit hranici mezi sociologem „badatelem“ a sociologem „expertem“.

Jednání sympozia vyústilo v požadavek dalšího vyjasňování nastolených teoretických problémů, a to v rovině teoretické diskuse i v rovině konfrontace rozpracovaných pojmů se sociální realitou. V březnu 1988 byla zahájena příprava dalšího sympozia, které by tentokrát mělo být věnováno empirické konfrontaci rozpracovaných teoretických východisek.

Rádi bychom navázali spolupráci s dalšími zájemci o aktivní, tvořivou účast na této práci. Máte-li konkrétní příspěvek k danému tématu, můžete se obrátit na přípravný výbor: Dr. Jana Šindlářová, ÚDVVL — sociologické oddělení, Panská 12, 602 00 Brno.

Za účastníky sympozia
Libor Musil

Sociologická knižnice Nakladatelství Svoboda v roce 1988/89

Typologie a klasifikace v sociologických výzkumech

Metodologická příručka analyzuje způsob využití matematických metod v sociologických výzkumech. Řeší pojetí pojmů klasifikace a typologie, analyzuje etapy typologické procedury s využitím matematických metod. Zabývá se výběrem klasifikačního algoritmu při použití typologie v sociologii a rozebírá otázky související s využitím matematických metod při interpretaci klasifikací (1988).

Sociální deviace. Úvod do obecné teorie

Na základě poznatků z oblasti práva, psychologie, etiky a sociologie práce analyzuje chování, které se odlišuje od sociálních norem. Obsahuje obecnou charakteristiku sociální normy a sociální deviace, zkoumá prostorové rozšíření sociálních deviací a jejich dynamiku, komponenty, mechanismy a příčiny jejich vzniku i otázky boje proti nim (1988).

J. Duffková: Zkoumání budoucnosti (Kritická analýza nemarxistických koncepcí)

Autorka se v práci zaměřila na konfrontaci marxistického a nemarxistického zkoumání budoucnosti. Kriticky analyzuje buržoazní futurologické koncepce, jejich teoreticko-metodologické základy a ukazuje meze jejich možností i využitelné momenty (1988).

N. Jachiel: Sociologie a sociální praxe

Přední bulharský sociolog se zabývá výzkumem nejdůležitějších aspektů a problémových vztahů mezi sociologií a sociální praxí. Z hlediska specifických sociologic-

(1) Sborník referátů bude rozesílán v prvním čtvrtletí tohoto roku.

kých přístupů k poznání sociální reality zkoumá aktuální problémy společensko-ekonomického vývoje socialistické společnosti a zdůrazňuje místo, roli a význam vědy v tomto vývoji (1988).

F. M. Burlackij — A. A. Galkin: *Politická sociologie kapitalismu*

Ucelený přehled o základních otázkách politické sociologie kapitalistické společnosti. Autoři analyzují politické vztahy v třídně antagonistické společnosti, politický systém současného kapitalismu, sociální komponenty politické moci, politickou kulturu, politické chování, buržoazní politické systémy a mezinárodní vztahy. Práce vhodně doplňuje publikaci *Současná buržoazní politická věda*, která vyšla v roce 1985 a zabývá se stavem politické vědy v USA, Anglii, Francii, Itálii a NSR (1989).

Buržoazní sociologie na konci 20. století. Kritika nejnovějších tendencí

Přehled základních tendencí současné buržoazní sociologie, se zvláštním zřetelem k obratu od „krizového“ vědomí, jež převládalo v sociologii šedesátých let, k vědomí „stabilizačnímu“, spjatému s neokonzervativními tendencemi. Autoři analyzují nové trendy, které se objevily v souvislosti s prolínáním jednotlivých škol a koncepcí a s návratem současných sociologů ke klasikům buržoazní sociologie (M. Weberovi, T. Parsonsovi, M. Luhmannovi). Zkoumají i odraz problémů sociálního rozvoje v západní sociologii (1989).

J. Musil — P. Matějů: *Poznávání města (Metody sociologické analýzy města)*

Práce je příspěvkem ke zdokonalování a sjednocování poznávacích, rozborových a hodnotících metodických postupů používaných při rozbořech městských sídel. Není orientována pouze technicky a kvantitativně; klade důraz především na metody, které chápou město jako kulturní a antropologický fenomén a usilují o humanizaci pohledu na město. Zabývá se i činností národních výborů v souvislosti se zkvalitňováním řízení a rozvojem sociálního plánování územních jednotek (1989).

F. Zich a kol.: *Základy marxisticko-leninské sociologie*

Práce shrnuje poznatky o předmětu, vývoji a základních funkcích marxisticko-leninské sociologie, kriticky analyzuje buržoazní sociologii, podává informaci o metodologii a technikách sociologického výzkumu a zabývá se i využitím sociologie ve stranické a řídicí práci (1989).

J. M.

СТАТЬИ

Рихтаржик К.: Факты „из вторых рук“	1
Кабатек А. — Сак П.: Теоретико-методологические примечания к исследованиям молодежи и поколений.	23
Седлачек Я.: Шарль Луи Монтескье — предшественник социологии (по поводу 300 годовщины со дня рождения)	43
Мусил Л.: Интеграция рабочего общества	60
Суша О.: К пониманию человеческого потенциала в современных концепциях „информационного“ общества	69

ДИСКУССИЯ

Валенчик Р.: Не оставаться у полуфабрикант	87
Томек И.: К возможностям социологического познания	88
Мишович Я.: К возможностям связи социологического и исторического познания	92

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

Чакрт М.: Статистические программы и отсутствующие ценности: предостережение перед неожиданными результатами.	94
---	----

РЕЦЕНЗИИ

Филипец Й.: Б. А. Грушин, Массовое сознание (опыт опеределения: проблемы исследования).	101
Кутта Ф.: Р. Дубен и кол., Социальное развитие	104

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

Скончался академик Андрей Сирацки	106
Шандерова Я.: Первая международная конференция о ценностях труда	106
Мусил Л.: Симпозиум о теоретико-методологических вопросах изучения трудовых коллективов и управления ими	109
Социологическая библиотека издательства „Свобода“ в 1988/89 гг.	111

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v srpnu 1988, číslo vyšlo v lednu 1989.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340 108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 25; 1989 (6 issues) DM 129,—.

Table des Matières No. 1/1989

ARTICLES

<i>Rychtařík K.</i> : Les faits "de seconde main"	1
<i>Kabátek A. — Sak P.</i> : Remarques théoriques et méthodologiques sur la recherche de la jeunesse et des générations	23
<i>Sedláček J.</i> : Charles—Louis Montesquieu — prédécesseur de la sociologie (A l'occasion du 300 ^{ème} anniversaire de sa naissance).	43
<i>Musil L.</i> : Integration de la collectivité de travail	60
<i>Suša O.</i> : Sur la notion du potentiel humain dans les conceptions contemporaines de la société "d'information".	69

DISCUSSIONS

<i>Valenčík R.</i> : Ne rester pas au niveau des produits semi-fabriqués	87
<i>Tomek I.</i> : Sur les possibilités de la connaissance sociologique	88
<i>Mišovič J.</i> : Sur les possibilités du rattachement de la connaissance sociologique et historique	92

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Čakrt M.</i> : Programmes statistiques et les valeurs manquant : danger des résultats inattendus	94
---	----

COMPTES RENDUS

<i>Filipec J.</i> : B. A. Grušin, Массовое сознание/опыт определений : проблемы исследования/ (Conscience de masse/Essai d'une définition : problèmes de recherche/).	101
<i>Kutta F.</i> : R. Duben et al., Sociální rozvoj (Le développement social)	104

RAPPORTS ET INFORMATIONS

L'académicien Andrej Sirácky est décédé	106
<i>Šanderová J.</i> : La première conférence internationale sur les valeurs du travail	106
<i>Musil L.</i> : Symposium sur les questions théoriques et méthodologiques de la recherche et gestion des collectifs de travail.	109
Bibliothèque sociologique de la maison d'édition Svoboda en 1988/89.	111

Contents No. 1/1989

ARTICLES

<i>Rychtařík K.</i> : "Second-hand" Facts	1
<i>Kabátek A. — Sak P.</i> : Theoretico-methodological Remarks on Youth and Generations Research	23
<i>Sedláček J.</i> : Charles—Louis Montesquieu — a Forerunner of Sociology (On the Occasion of the 300th Anniversary of His Birth)	43
<i>Musil L.</i> : Integration of the Working Community.	60
<i>Suša O.</i> : On the Notion of the Human Potential in Present-day Conceptions of the "Information" Society.	69

DISCUSSIONS

<i>Valenčík R.</i> : Let us not Stay at a Semi-finished Product Level.	87
<i>Tomek I.</i> : On the Possibilities of Sociological Knowledge	88
<i>Mišovič J.</i> : On the Possibilities of Joining Sociological and Historical Knowledge	92

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Čakrt M.</i> : Statistical Programmes and Missing Values : Warning against Unexpected Results	94
--	----

REVIEWS

<i>Filipec J.</i> : B. A. Grušin, Массовое сознание/опыт определения : проблемы исследования/ (Mass Consciousness/Attempt at a Definition : Research Problems/).	101
<i>Kutta F.</i> : R. Duben et al., Sociální rozvoj (Social Development)	104

NEWS AND INFORMATION

Academician Andrej Sirácky Died	106
Šanderová J.: The First International Conference on the Values of Work	106
Musil L.: Symposium on Theoretico-methodological Issues of the Research into and Control of Working Collectives	109
Sociological Library of the Publishing House Svoboda in 1988/89	111

Inhalt Nr. 1/1989

ABHANDLUNGEN

Rychtařík K.: Fakten aus „zweiter Hand“	1
Kabátek A. – Sak P.: Theoretisch-methodologische Bemerkungen zur Erforschung der Jugend und der Generationen	23
Sedláček J.: Charles–Louis Montesquieu – Vorläufer der Soziologie (Zum 300. Jahrestag seiner Geburt)	43
Musil L.: Integration der Arbeitsgemeinschaft	60
Suša O.: Zur Auffassung des menschlichen Potentials in zeitgenössischen Konzeptionen der „Informationsgesellschaft“	69

DISKUSSIONEN

Valenčík R.: Wir sollen nicht bei den Halbfabrikaten bleiben	87
Tomek I.: Zu den Möglichkeiten der soziologischen Erkenntnis	88
Mišovič J.: Zu den Möglichkeiten der Verbindung der soziologischen und historischen Erkenntnis	92

METHODOLOGISCHE RUBRIK

Čákrť M.: Statistische Programme und fehlende Werte: Warnung vor unerwarteten Ergebnissen	94
---	----

REZENSIONEN

Filipec J.: B. A. Grušin, Массовое сознание/опыт определения: проблемы исследования/ (Massenbewusstsein/Versuch einer Abgrenzung: Forschungsprobleme/).	101
Kutta F.: R. Duben et al., Sociální rozvoj (Soziale Entwicklung)	104

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

Der Akademiker Andrej Sirácky ist gestorben.	106
Šanderová J.: Internationale Konferenz zu den Arbeitswerten	106
Musil L.: Ein Symposium über theoretisch-methodologische Fragen der Forschung und Leitung der Arbeitskollektive	109
Soziologische Bücherei des Verlags Svoboda im Jahre 1988/89	111